

Абу Али
ибн
Сино

ТИББИЙ
ЎГИТЛАР

Тошкент
«Меҳнат»
1991

Тузувчилар: У. И. ҚАРИМОВ, С. У. ҚАРИМОВА

Таҳрир ҳайъати: АБДУСОДИҚ ИРИСОВ, МАҲМУД
ҲАСАНИЙ, ЭРКИН БОЙСИНОВ,
РУСТАМ МИРЗАЕВ, МУҲИДДИНИ
НАЗМИДДИНОВ, МАҲМУД ТҶИЧИЕВ,
МУҲИДДИН ЖАББОР, МАСЪУДАЛИ
ҲАКИМЖОН, МАҲМУДА ҚАРИМОВА,
ҲАМИДУЛЛА ШОАҲМЕДОВ.

Ушбу китобда Урта аср Шарқ табобатининг қомуси «Тиб қонунлари» асарининг ҳамма учун фойдали бўлган энг муҳим боблари танлаб олинди. Унда Абу Али ибн Синонинг инсон ўз соғлигини сақлаш учун бутун умри давомида амал қилиши лозим бўлган тадбирлар хусусидаги ўғитлари келтирилди. Шу билан бирга тўпламда олимнинг баъзи бир кенг тарқалган касалликлар ва уларга қарши қўлланиладиган дорилар ҳамда ташқи муҳит (ҳаво, сув, тупроқ) нинг инсон саломатлигига таъсири борасидаги фикрларига ҳам кенг ўрни берилди.

Кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Тақризчилар: филология фанлари доктори, Беруний мукофоти иштироки ва буюртмасига биноан чоп этилди. Шартнома баҳосида-харид қилинган қоғозга босилди. Китобнинг нархи ҳам шулар асосида белгиланди.

Муҳаррир: Ислом Ҳувайтов

Ушбу китоб «Ижод» давлат кичик корхонасининг молиявий иштироки ва буюртмасига биноан чоп этилди. Шартнома баҳосида-харид қилинган қоғозга босилди. Китобнинг нархи ҳам шулар асосида белгиланди.

ISBN 5—8244—0812—2

© «Меҳнат» нашриёти, «Ижод» ДKK, «Маърифат» дорилфунуни, 1991.

СУЗ, БОШИ

Шарқ табобатининг йирик қомусий олими Абу Али ибн Синонинг маданий меросини ўрганиш борасида жаҳоннинг энг йирик шаҳарларида илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда, Олимнинг бизгача етиб келган турли соҳаларга оид қўлёзма асарлари дунёнинг йирик кутубхоналарида сақланмоқда.

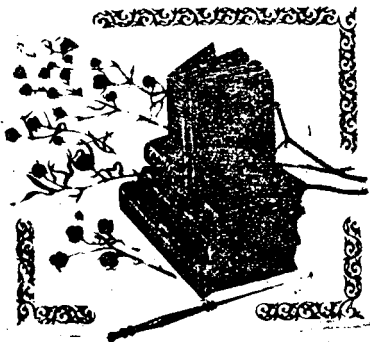
Ибн Синонинг тиб илмига оид йирик асарларидан бири бу — «Тиб қонунлари» китобидир. «Қонун»нинг ўзбек ва рус тилларида чоп этилиши кўпчилик китобхоналарнинг бу асарга бўлган қизиқишларини кучайтирди, уларнинг шарқ табобати илми бўйича тушунчаларини бойитди. Халқимиз учун соғлиқни сақлаш соҳасида улкан бир дастур бўлиб хизмат қила бошлади.

Бироқ китобнинг кам нусхада чоп этилганлиги уларнинг бу асарга бўлган эҳтиёжларини қондира олмади. Шуларни ҳисобга олиб «Қонун»нинг ҳамма учун фойдали бўлган бобларидан бир китоб тузишни лозим топдик.

Мазкур китобда Ибн Синонинг инсон соғлигини сақлаш учун турилган кунидан умрининг охиригача амал қилиши лозим бўлган тадбирлар хусусидаги ўғитлари, ташқи муҳитнинг инсон организмига таъсири ҳамда баъзи касалликлар ва уларни даволаш учун ишлатиладиган дорилар ҳақидаги фикрлари қисқача баён этилган.

Ибн Сино тавсия этган шифобахш моддалар ичидақ биз асосан Ўзбекистон ҳудудида ўсадиган доривор ўсимликларни ёки улар четдан келтирилган бўлса ҳам бизда, халқ табобатида қўлланиб келган ва атторлардан топиш мумкин бўлганларини танлаб олдик. Керакли маълумотни топишни енгиллаштириш мақсадида уларнинг ўзбекча номлари алифбо тартибида жойлаштирилди ва «Қонун»да келтирилган арабча номлари ҳам кўрсатилди.

Ўқувчиларда Шарқ табобатининг назарий масалалари ҳақида бироз бўлсада тасаввур уйғотиш мақсадида «Қонун»нинг кириш қисми, яъни тиб илмининг назарий асосларига бағишланган бобларидан ҳам айрим парчаларни келтиришни лозим топдик. Бу парчалар «Тиб қонунлари» китобининг иккинчи нашридан олинди.

ИБН СИНО ВА УНИНГ ТИББИЙ МЕРОСИ

Ибн Сино жаҳон фани тараққиётига улкан ҳисса қўшган буюк сиймолардан бўлиб, унинг илмий ишлари хоразмлик буюк қомусий олим Абу Райҳон Беруний (973—1048) асарлари билан биргаликда ўша давр фани тараққиётининг энг юқори чўққисини ташкил этади.

Унинг тўла исми Абу Али ал-Хусайн ибн Абдуллоҳ ал-Ҳасан ибн Али ибн Сино бўлиб, кўпинча қисқартириб Абу Али ибн Сино ёки Ибн Сино деб юритилади. Бу исм қадимги яҳудий тилида Авен Сино деб ёзилган ва олимнинг Европада кенг тарқалган Авиценна шаклидаги номи шу сўзни бир оз бузиб та-лаффуз этишдан келиб чиққан.

Ибн Синонинг отаси Абдуллоҳ Балх шаҳридан бўлиб, Сомониylар амири Нуҳ ибн Мансур (976—997) даврида Бухоро томонига кўчиб келади ва ўша атрофдаги Хурмитан қишлоғига амалдор этиб тайинланади. Кейин у Афшана¹ номли қишлоқда ҳам истиқомат қилади ва шу қишлоқдан Ситора номли қизга уйланади. Уларнинг икки ўғиллари бўлиб, шулардан каттаси Хусайн эди (Ибн Синонинг болаликдаги асл исми шундай бўлган). У 370-ҳижрий йили сафар ойининг бошида (яъни 980 йил август ойининг иккинчи ярмида) дунёга келади².

¹ Бу қишлоқ ҳозир ҳам мавжуд бўлиб, Бухоро вилоятининг Ромитон ноҳиясида жойлашган.

² Баъзи манбаларда унинг туғилган кунини 3-сафар деб кўрсатилади. бу эса 18 августга тўғри келади. Саъид Нафисий. Пур-и Сино. Техрон, 1333 (1954), 2-бет.

Хусайн 5 ёшга киргач, Ибн Синолар онласи пойтахт — Бухорога кўчиб келади ва уни ўқишга берадилар. Ибн Сино аввал Қуръон ва адаб³ дарсларини ўқийди ва 10 ёшга етар-етмас бу дарсларни тўла ўзлаштириб олади. Айни вақтда у арифметика ва алгебра билан ҳам шуғулланади. Булардан ташқари, уйда Абу Абдуллоҳ ан-Нотилий раҳбарлигида мантиқ, геометрия ва астрономия фанларини ўқийди. Шу билан бирга Ибн Сино табиий фанлар билан ҳам жиддий шуғулланади, хусусан табобатни севиб ўрганади. У ўзининг туғма истеъдоди ва фавқулодда меҳнатсеварлиги туфайли дарсларни осонлик билан ўзлаштирар ва ҳатто муаллимларига номаълум нарсаларни ҳам китобдан мустақил ўқиб билиб оларди. Айниқса, тиб илмида у жуда тез камол топа бошлайди. «Тиб илми,— деб ёзади Ибн Сино ўз таржиман ҳолида,— қийин илмлардан эмас, шу сабабли қисқа муддат ичида бу (фанда жуда) илғорлаб кетдим, энди ҳатто билимдон табиблар ҳам келиб ҳузуримда тиб илмидан дарс оладиган бўдилар. Беморларни ҳам кўриб турардим ва (шу йўсинда) орттирган тажрибаларим натижасида муолажа эшиклари менга шу қадар (кенг) очилиб кетдики, уни таърифлаб бериш қийин»⁴.

Ибн Сино 17 ёшидаёқ Бухоро халқи орасида моҳир табиб сифатида донг чиқаради. Уша кезларда Сомонийлар давлатининг бошлиғи Нуҳ ибн Мансур касал бўлиб, сарой табиблари уни даволашдан ожиз эдилар. Бухорода янги чиққан ёш табибнинг овозаси саройга ҳам етиб борган эди, уни амирни даволашга таклиф қиладилар ва унинг иштирокида даволанган бемор тез фурсатда оёққа туради. Бунинг эвазига Ибн Сино сарой кутубхонасидан фойдаланиш имкониятига эга бўлади. Бу кутубхона ўша вақтда бутун Урта ва Яқин Шарқдаги энг катта ва бой кутубхоналардан саналарди. Бир неча йил давомида кеча-кундуз тинмай мутолаа қилиш натижасида Ибн Сино ўз билим доирасини мислсиз даражада кенгайтирдиким, у даврда шу қадар билимга эга бўлган бошқа бир кишини топиш мушкул эди.

Мантиқ, табиёт, табобат ва бошқа фанларни чуқур ўзлаштиргач, Ибн Сино ўша давр фалсафасининг асосий қисмларидан бири ҳисобланган метафизикани ўрганишга киришади. Бироқ

³ Адаб деганда у вақтларда саводли кишининг билиши зарур бўлган тил қондалари, баён, маоний, аруз ва қофия тушунилган.

⁴ Ибн Абн Усайбиа Уюн ал-анбо фи табақот ал-атиббо. Миср, 1832, 1-жилд, 3-бет.

ёш олим бу фаннинг дақиқ томонларини ўзлаштиришга Абу Наср Форобий (873—950) томонидан ёзилган бир фалсафий асарни мутолаа қилгандан кейингина муваффақ бўлади.

Ибн Синонинг ўз давридаги йирик олимлар, жумладан, Абу Райҳон Беруний билан бўлган илмий мунозаралари тахминан шу йиллардан бошланади. У ўзининг биринчи йирик илмий асарларини ҳам Бухорода 1000—1001 йилларда ёзади. Масалан, ўз қўшниси ва дўсти Абу-л-Хусайн ал-Арузийнинг илтимосига биноан риёзатдан бошқа барча фанларни ўз ичига олган «Ал-хикмаг ал-арузия» номли асарини, бошқа бир дўсти фикҳ ва тафсири илмларининг билимдони Абу Бақр ал-Барқий ал-Хоразмийга атаб энциклопедик характерга эга бўлган 20 жилдлик «Ал-ҳосил ва-л-маҳсул» деб аталган асарини ёзади.

999 йилли Қорахонийлар Бухорони забт этиб Сомонийлар давлатини йиқитадилар. Бундан ташқари, айрим феодал ҳукмдорлари орасидаги ўзаро урушлар ҳамон тинмай давом этар ва бу воқеалар Бухорода тинч ва хотиржамликда илмий ишларни давом этдиришга қулай шароит қолдирмаган эди. Бунинг устига 1002 йилли Ибн Синонинг отаси вафот этади. Оқибатда Ибн Сино ўз юрти Бухорони тарк этиб Хоразм (Урганч)га кетади.

Хоразм ҳам Урта Осиёнинг қадимий бой ва маданий вилоятларидан бири бўлиб, XI асрнинг бошларида у ерда илмий ҳаёт анча ривожланган эди: Хоразмшоҳлар Али ибн Маъмун (997—1009) ва Маъмун ибн Маъмун (1009—1017)лар даврида Урганчда кўпгина замонасининг таниқли олимлари яшар ва ижод этар эдилар. Йирик математик ва астроном Абу Наср ибн Ироқ (Берунийнинг устози, 1034 й.вафот этган), атоқли табиб ва философлар Абу Саҳл Масиҳий (1010 й.вафот этган) ва Абу-л-Хайр Хаммор (942—1030), ниҳоят буюк олим Абу Райҳон Беруний (973—1048)шулар жумласидандир.

Ўз сиёсатида кўпроқ реакцион руҳонийларга таянадиган Ғазна ҳукмрони Султон Маҳмуд (998—1030) Хоразм ерларини ўз давлатига қўшиб олишга ҳаракат қилади. Унга тобе бўлишни истамаган Ибн Сино тахминан 1010—1011 йилларда Хоразмдан маҳфий равишда чиқиб Хуросон томон йўл олади. Нисо, Абнвард (бу шаҳарлар ҳозирги Туркменистон ерида бўлган) ва бошқа шаҳарларда қисқа вақт тургандан кейин Каспий денгизининг шарқи-жанубида жойлашган Гургон амирлигига етиб келади. Бу ерда у Абу Убайд Жузжоний билан танишади, шундан бошлаб у йнгит Ибн Синога энг яқин ва содиқ шогирд бўлиб қолади ва устозининг охири нафасигача ундан ажралмайди. Жузжоний Ибн Синонинг то Гургонга келгунигача бўлган таржимаи ҳолини унинг ўз оғзидан ёзиб ол-

ган, устоз ҳаётидаги ундан кейинги воқеаларни ҳам ўзи ёзиб тўлатган, шу туфайли биз Ибн Синонинг ҳаёти ва ижоди ҳақида жуда ишончли манбага эгамиз⁵.

Кўп ўтмай Ибн Сино Гургонда ўзининг илмий ишлари ва таъблик фаолиятини бошлаб юборди. Табобатга онд машҳур асар «Китоб ал-қонун фи-т-тибб» («Тиб қонунлари»)нинг I-китобини ва баъзи бир бошқа асарларини ёзишга киришади.

1014 йили Ибн Сино Гургонни ҳам тарк этади ва бир қанча муддат Рай ва Қазвин шаҳарларида тургандан кейин Ҳамадонга келади ва бувайҳийлар ҳукмдори Шамс ад-давла (997—1021) хизматига киради — олдин сарой табиби бўлиб ишлайди, сўнгра вазирлик мансабига кўтарилади. Давлат ишлари билан банд бўлишига қарамай, илмий ишларни давом эттиради ва қатор асарлар яратади, ўзининг машҳур фалсафий қомуси «Китоб аш-шифо»⁶ни ҳам шу ерда ёзишга киришади.

1023 йили Исфаҳонга кўчади ва «Китоб аш-шифо»нинг қолган қисмларини ёзишда давом этади. Бошқа бир қанча асарлар билан бир қаторда форс тилидаги фалсафий китоби «До-нишнома»ни тасниф этади.

Юқорида номи зикр этилган Жузжонийнинг ёзишича, Ибн Сино жисмоний жиҳатдан ҳам жуда бақувват киши бўлган. Бироқ шаҳарма-шаҳар дарбадарликда юриш, кечалари ухламасдан узлуксиз ишлаш ва бир неча бор таъқиб остига олиниб, ҳатто ҳибсда ётишлар олимнинг саломатлигига таъсир этмай қолмади. У қуланж (колит) касаллигига чалиниб қолган эди. Касаллик зўрайгач, уни тутқаноқ ҳам тутадиган бўлади, оқибатда шу дарддан у 428 ҳижрий йилининг рамазон ойида (1037 йилнинг июнида) 57 ёшида Ҳамадонда вафот этди.⁷ Унинг қабри ҳозиргача сақланиб қолган.

⁵ Абу Убайд Абд ал-Воҳид ибн Муҳаммад ал-Жузжоний Ибн Сино билан 403/1012 йилда учрашади. Риёзиёт илмларидан яхши хабардор бўлган Жузжонийнинг хизматларидан яна бири шуки, у Ибн Синонинг вафотида ҳам кейин унинг асарларини тўплаш ва тугалланмай чала қолганларини тўлатиш борасида катта ишлар қилган. Жумладан, устозининг «Китоб ан-нажот» ва «До-нишнома-и алоний» номли асарларининг риёзиёт қисмларини ўзи ёзиб қўшган.

⁶ Бу китоб инсон нафси (яъни жонн ёки руҳи)га шифо бағишловчи, бошқача қилиб айтганда, уни тўғри йўлга бошлаб саодатга етказувчи бўлсин деган маънода шундай аталган.

⁷ Абу-л-Ҳасан ал-Байҳақий (1105—1169) ўзининг «Татимма синов ал-ҳикма» номли асарида Ибн Сино 428 йили рамазон ойининг биринчи жумасида вафот этган, деб кўрсатади. Саъид Нафисий. Уша асар, 149-бет. Бу 1037 йилнинг 24 июнига тўғри келади.

Ибн Сино ҳақиқий қомусий олим сифатида ўз давридаги фанларнинг деярли ҳаммаси билан муваффақиятли равишда шуғулланган ва уларга онд илмий асарлар яратган. Турли манбаларда унинг 450дан ортиқ асарлари қайд этилган бўлса ҳам⁸, замонлар ўтиши билан уларнинг кўпи йўқолиб кетган ва бизгача фақат 242 таси етиб келган⁹.

Шу 242дан 80таси фалсафа, илоҳиёт ва тасаввуфга тегишли, 43таси табобатга онд, 19 таси мантиққа, 26 таси психологияга, 23 таси табиёт илмига, 7 таси астрономияга, 1таси математикага, 1 таси музыкага, 2 таси кимёга, 9 таси этикага, 4 таси адабиётга ва 8 таси бошқа олимлар билан бўлган илмий ёзишмаларга бағишланган.

Бу асарларнинг барчаси ҳам олимлар томонидан бир хилда ўрганилган ва кенг илмий жамоатчиликка маълум бўлган, деб айта олмаймиз. Уларнинг айримлари жаҳоннинг кўп тилларига таржима этилиб, асрлар давомида қайта-қайта нашр этилиб келаётган бўлса, кўплари ҳали турли кутубхоналарда қўлёзма ҳолида ўз тадқиқотчиларини кутиб ётибди.

Олимнинг бизгача етиб келган умумий фалсафага онд муҳим асарлари қуйидагилар:

I. «Китоб аш-шифо» Ибн Синонинг энг йиррик фалсафий асари ҳисобланади, уни ўз даврининг илмий қомуси деса бўлади. Бу асар 4 қисмдан иборат: 1) мантиқ; 2) табиий фанлар (бу қисмида минераллар, ўсимликлар, ҳайвонот олами ва инсонлар ҳақида алоҳида-алоҳида бўлимларда гап юритилади); 3) математика, яъни риёзиёт илмлари (бунда арифметика, ҳандаса, астрономия ва музика фанлари ҳақида баҳс боради); 4) метафизика ёки илоҳиёт. Бу асарнинг табиий фанлар ва метафизикага тегишли қисмлари 1887—88 йили Техронда тошбосмада нашр этилган, мантиқ қисми эса 1962 йилдан бошлаб Қоҳирада бир неча жилдда босилган. У бирон тилга ҳам тўла равишда таржима этилмаган, фақат айрим бўлимларигина латин, сурёний, иброний, немис, инглиз, француз, рус, форс ва ўзбек тилларида нашр этилган.

II. «Китоб ан-нажот» («Нажот китоби»). Бу китобда «Китоб аш-шифо» нинг мазмунни қисқартиб баён этилган. Унинг арабча матни 1593 й. Римда, 1913 ва 1933 йиллари Қоҳирада босилган. Айрим қисмлари сурёний, иброний, латин, немис, француз ва рус тилларига таржима этилган.

⁸ Саъид Нафисий. Уша асар, 9—27—бетлар.

⁹ Яҳё Маҳдавий. Фихрист-и нусхаҳо-и мусаннафот-и Ибн Сино Техрон, 1333 (1954). Маҳдавийнинг таъкидлашича, шу 242 асардан Ибн Сино қаламига мансублиги шубҳа туғдирмайдиганлари 131 та.

III. «Ал-ишорат-ва-танбиҳот» («Ишоралар ва танбиҳлар»). Бу Ибн Синонинг энг сўнгги йприк асари бўлиб, унда олим фалсафанинг асосий масалаларини қисқа ибораларда баён этган. Бу асарнинг арабча матни Лейденда (1892 й), Қоҳирада (1947), Теҳронда (1864), Истанбулда (1873) нашр этилган. У француз (1951) ва форс тилларида ҳам босилган (1937, 1954).

IV. «Донишнома» («Вилим китоби»). Бу Ибн Синонинг форс-дарий тилида ёзилган фалсафий асарларидан энг муҳими ҳисобланади. Унинг форсча матни Ҳайдарободда (1891) ва Теҳронда (1897, 1952) нашр этилган, 1957 йили Душанбеда русча таржимаси босилиб чиққан.

Ибн Сино бу асарларида ўзидан олдинги ва ўз давридаги табиий фанлар ва фалсафанинг ютуқларидан фойдаланган ҳолда шундай бир фалсафа яратдики, бу фалсафани ўрта аср Шарқдаги назарий билимларнинг энг юқори чўққиларидан бири деб таърифлаш мумкин.

Ибн Синонинг табиёт фани соҳасидаги хизматлари тўғрисида гапирганда, аввало унинг химия фани тараққиётига қўшган ҳиссаси устида тўхташ лозим. У бу фанга кўп янгилликлар киритди, айниқса, ўша даврдаги кимёгарларнинг оддий металлларни (масалан, мис ёки темирни) асл металлларга (олтин ёки кумушга) айлантириш мумкин деган назарияларини қаттиқ танқид остига оладиким, бу нарса ал-кимёнинг илмий химияга ўсиб ўтишига катта ёрдам кўрсатди¹⁰.

Ибн Синонинг тоғларнинг пайдо бўлиши тўғрисида жуда ажойиб фикрлари ҳозирги илмий назарияга жуда яқин келади. Унингча, тоғлар икки сабабга биноан вужудга келади: 1) кучли ер қимираши вақтида ер қобиғининг кўтарилиши; 2) сув оқими ва ҳавонинг аста-секин таъсири натижасида чуқур жарликлар пайдо бўлиб, натижада уларнинг ёнида баландлик ҳосил бўлиб қолиши¹¹.

Ибн Синонинг минералогия ва геология фанларига қўшган ҳиссаси янада салмоқли эди. Жумладан, у минералларни тўрт гуруҳга бўлиб, уларнинг оригинал классификациясини таклиф этди. Бу классификация то XIX асргача деярли ўзгаришсиз сақланиб келди. Олимнинг минералогия соҳасидаги ишлари-

¹⁰ Каримов У. И. К вопросу о взглядах Ибн Сина на химию. Ибн Сина. Материалы научной сессии Академии Наук УзССР, посвященной 1000-летию юбилею Ибн Сины. Ташкент. 1973, стр. 38—45.

¹¹ Ибн Сина. Об образовании гор и минералов (Фрагменты из «Книги исцеления»). Перевод А. В. Сагадеева. Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX—XIII вв. М., 1961., с. 279—280.

нинг муҳимлигини таъкидлаб, 1956 йилда Ўзбекистон ерида топишган янги минерал Авиценнит, деб аталди.

Ибн Сино ботаника масалалари билан ҳам жуда кўп шуғулланди, чунки табобатда ишлатиладиган доривор моддаларнинг аксарияти ўсимликлардан олинади. Машҳур швед ботаниги Карл Линней (1707—1778) Ибн Синонинг ботаника соҳасидаги хизматларини тақдирлаб, тропик мамлакатларда денгиз сувида ҳам ўсувчи ва доимо яшил ҳолда қоладиган бир дарахтни Авиценниа деб атади.

Поэзия соҳасида ҳам Ибн Сино сезиларли из қолдирди. Ўзининг айрим илмий асарларини ражаз вазнли шеърда ёзган. Бундан ташқари, унинг бир нечта фалсафий қиссалари ҳам борки, улар кейинчалик форс-тожик адабиётига чуқур таъсир кўрсатди. Ибн Синонинг «Ат-тайр» («Қушлар») номли шеъринг рисоласи билан Фаридуддин Аттор (1142—1220) нинг «Мантиқ ат-тайр» («Қушлар сўзи») достони орасида маълум даражада боғлиқлик бор. Бу мавзу кейинчалик Алишер Навоий (1441—1501)нинг «Лисон ат-тайр» («Қушлар тили») достони орқали ўзбек адабиётига ҳам кириб келади. Абдурахмон Жомий (1414—1492)нинг «Саломон ва Абсол (ёки Ибсол)» номли достони Ибн Синонинг шу номли қиссаси асосида ёзилган.

Олимнинг форс тилида ёзилган бир нечта ғазал ва қитъалари ва 40 дан ошиқ рубойлари ҳам мавжуд¹².

Маълумки, табобат, яъни медицина фани энг қадимий фанлардан ҳисобланади. Миср, Ҳиндистон ва Марказий Осиё мамлакатларида яшовчи халқлар асримиздан икки минг йил олдиноқ кўплаб касалликларни билганликлари ва уларни даволай олганликлари ҳақида тарихий маълумотларга эгамиз. Кейинчалик бу фан қадимги Юнонистон, сўнгра Рим империясига қарашли ерларда ривож топади.

Тарихдан маълумки, VII асрда араб халифалиги вужудга келади ва қисқа бир вақт ичида Эрон, Миср, Шимолий Африка ерлари босиб олинади, араб истилочилари Урта Осиё, Ҳиндистон ва Испаниягача бориб етадилар. Шу ерларнинг барчасида араб тили аста-секин умумий илмий тилга айлана болади.

VIII—IX асрларда араб тилидаги илмий адабиёт асосан бошқа тиллардан таржима қилинган асарлардан иборат эди. Аббосий халифаларидан Ҳорун ар-Рашид (786—809) ва унинг

¹² Абу Али ибн Сино. Авчи Зуҳал. Душанбе, 1980.

Ўгли Маъмун (813—833) даврларида Бағдодда махсус таржимонлар ҳайъати тузилган бўлиб, улар юнон, санскрит ва паҳлавий тилидаги китобларни сурёний ва араб тилига таржима қилиш билан шуғулланар эдилар. Бу соҳада машҳур таржимон ва олим Ҳунайн ибн Исҳоқнинг (808—873) хизматлари, айниқса салмоқлидир.

Ибн Сино яшаган давр, яъни X асрнинг охири ва XI асрнинг бошларига келиб бошқа тиллардан таржима қилинган асарлар билан бир қаторда араб ва қисман форс тилларида ёзилган оригинал илмий асарлар ҳам бутун бир кутубхонани тўлдирарли миқдорда мавжуд эди. Шу оригинал асарларнинг муаллифлари аксар ҳолда Ўрта Осиё, Эрон ва бошқа Марказий Осиё мамлакатларидан етишиб чиққан бўлиб, уларнинг ичида Ибн Сино сингари бутун жаҳонга машҳур бўлганлари ҳам оз эмас эди.

Биз бу ерда уларнинг ҳаммасини эслатиб ўтолмаймиз, албатта. Аммо Ибн Сино ўқиган ёки фойдаланиши мумкин бўлган тиббий асарлар ҳақида бир оз бўлса ҳам тасаввур ҳосил қилиш учун унинг ўзи «Тиб қонунлари» да зикр этиб ўтган олимлардан баъзиларининг номларини тилга олмоқчимиз.

Қадимги юнон ва рим табибларидан қуйидагилар зикр этилади: Буқрот, яъни Гиппократ (асримиздан олдинги 460—355), Диоскорид (I асрда яшаган), Жолинус, яъни Гален (129—200), Орибазий (325—402, Павел (615—690). Буларнинг араб тилига таржима қилинган асарлари бизгача ҳам етиб келган¹³.

Ҳиндистон табибларидан, Кушон подшоси Қанишка даврида, яъни I асрда яшаган Чарака бир неча бор қайд қилинади. Бериунийнинг гувоҳлик беришича, ҳиндлар Чараканинг китобини барча тиббий асарлардан афзал кўрганлар ва бу китоб Аббосийлар даврида араб тилига таржима қилинган¹⁴.

Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатларида яшбўчи халқлар ичидан етишиб чиққан тиб олимларидан «Қонуи»да қуйидагиларнинг номини учратамиз:

Абу Журайж — тахминан VIII асрда яшаган насроний табибларидан.

Мосаржавайҳ — Умавийлар даврида Басрада яшаган табиб ва таржимон. Кейинги авторлар, жумладан, Ибн Сино ҳам уни кўпинча ал-Яҳудий деб атайдилар.

¹³ Абу Райхан Беруни. Фармакогнозия в медицине. Ташкент, 1973, с. 61—76.

¹⁴ Абу Райхон Беруний. Ҳиндистон. Тошкент, 1965, 130-бет.

Масиҳ ад-Димашқий — Ҳорун ар-Рашиднинг (786—809) шахсий табибларидан, «Куннош ал-кабир» номли катта асар муаллифи.

Ибн Мосавайх (777—857) — Эроннинг қадимги илмий марказларидан ҳисобланган Жундишопурда туғилган, Бағдодда яшаган ва у ерда «Байт ал-ҳикма»да тиббӣ асарларни юнон тилидан сурёний ва араб тилларига таржима қилиш ишларини бошлаб берган олимлардан. У биринчилардан бўлиб, кўз касалликлари ҳақида илмӣ асар ёзган.

Собур ибн Саҳл (869 вафот этган) — олдин Жундишопурда, кейин эса Бағдодда касалхонани бошқарган. Шарқда биринчи бўлиб катта фармакопееяни («Китоб ал-ақрабодин ал-кабир») яратган.

Саҳорбухт — Бағдодда яшаган, Ҳунайн ибн Исҳоқнинг шогирдларидан. Содда дорилар ҳақида китоби бор.

Ибн Синодан олдин ўтган тиб олимлари ичида Абу Бакр Розийнинг (865—925) номини алоҳида қайд қилиш лозим. Чунки у ўрта асрнинг энг буюк табибларидан бири ва улук кимёгари ҳисобланади. Буюк Абу Райҳон Беруний Розийга катта эҳтиром билан қараган ва ўзининг доришуносликка бағишланган «Сайдана» номли асарини ёзишда Розийнинг асарларига кенг таянган. Розийнинг табобатга онд энг йирик асари «Китоб ал-ҳувий» («Қамраб олувчи китоб») деб аталади. Бу китоб Розийгача тиб илми соҳасида маълум бўлган барча маълумотларни ўз ичига олади ва ҳажм жиҳатдан «Қонун»дан ҳам катталиқ қилади. Бироқ китобнинг қатъий бир план бўйича боб ва фаслларга ажратилмагани ундан фойдаланишни анча қийинлаштиради. Шунинг учун ҳам унинг арабча нусхалари кўп тарқалмаган ва кейинги вақтларгача ҳатто нашр ҳам этилмаган эди¹⁵. Фақат ўрта асрда Европада чоп этилган лотинча таржимасигина маълум эди.

Ибн Синонинг салафлари ҳақида гапирар эканмиз, Ўрта Осиёдан етишиб чиққан табибларни, шунингдек, унинг бево-сита устозларини эсламай ўтолмаймиз (Ибн Сино уларнинг номини «Қонун»да зикр этмаса ҳам). Улардан бири Али ибн Раббан ат-табарий бўлиб, Марв шаҳрида 182/808 й. туғилган ва Бағдодда яшаб табобатга онд «Фирдавс ал-ҳикма» («Ҳикмат боғи») номли асар ёзган. Иккинчиси Абу Бакр Розийнинг бухоролик шогирди Рабиъ ибн Аҳмад Ал-Ахвайний ал-Бухорий, унинг форс-дарий тилида ёзилган «Ҳидоят ал-мутаъалли-

¹⁵ «Китоб ал-ҳувий»нинг ягона тўла қўлёзмаси Эскуриалда сақланади. Шу қўлёзма асосида уни Ҳайдарободда 1955—1970 йилларда нашр этилди.

мин фи-т-тибб» («Табобатни ўрганувчилар учун қўлланма») номли китоби 1965 й. да Эронда нашр этилган.

Ибн Синонинг таржимаи ҳоли баён этиладиган эски манбаларда унинг табобат соҳасидаги устози сифатида бухоролик табиб Абу Мансур ал-Ҳасан ибн Нуҳ ал-Қумрийнинг номи тилга олинади. Қумрий ўз даврининг машҳур табибларидан бўлиб, Сомоний амирлари орасида ҳам катта эътибор қозонган. Ибн Сино ўспирилик вақтларида анча кексаиб қолган Қумрий билан яқиндан таниш бўлган ва унинг табобат соҳасидаги дарсларидан баҳраманд бўлган¹⁶. Қумрий 390/999 йилда Бухорода вафот этган. Унинг иккита асари бизгача етиб келган — «Китоб ал-ғино ва-л-муно» («Мукаммал ва мақсадларга (етиштирувчи) китоб»), «Китоб ат-танвир фи-л-истилоҳот ат-тиббия» («Тиббий истилоҳларни ёритувчи китоб»). Булардан биринчиси инсон аъзоларида бўладиган барча касалликларни даволашга бағишланган бўлса, иккинчисини ўша давр табобатида истеъмолда бўлган тиббий терминларнинг изоҳли луғати дейиш мумкин. Ибн Сино билан яқиндан мулоқотда бўлган табиблардан яна бири Хоразмда яшаб ижод этган Абу Саҳл ал-Масихийдир. Масихий фалсафа, астрономия ва математикага оид асарлар таълиф этган бўлса ҳам, у асосан табиб сифатида машҳур. У Ибн Сино билан Хоразмдан Хуросонга кетишда йўлда 40 ёшда (401/1010 йили) ҳалок бўлади. Унинг табобатга оид энг йирик асари «Кутуб ал-миъа фи-с-синоат ат-тиббия» («Тиб санъати бўйича юз китоб») деб аталади ва ундан бу фаннинг барча соҳалари муфассал баён этилади.

Ибн Синонинг таржимаи ҳолидан маълумки, унинг болалик чоғларида унга уйда Абу Абдуллоҳ ан-Нотилий деган киши мантиқ, геометрия, астрономия ва фалсафадан дарс берган. Бироқ Нотилийнинг фан тарихидаги хизматлари ёш Ибн Синони тарбиялаш билан чекланмайди. У I асрда яшаган юнон табиби ва доришуноси Диоскориднинг «Дорилик моддалар» номли машҳур китобининг арабча таржимасини қайтадан таҳрир қилиб чиққан ва олдинги таржимонлар томонидан аниқланмай қолган дорилик ўсимликлар ва бошқа моддаларнинг маҳаллий номларини топиб, таржимадан фойдаланишни анча осонлаштирган. Ибн Сино «Қонун»нинг содда дориларга бағишланган Иккинчи китобини ёзишда Диоскорид асари таржимасининг мана шу Нотилий қилган таҳриридан фойдаланган¹⁷.

¹⁶ Ибн Аби Усейбиъа. Уюн ал-анбо..., 1 жилд, 327-бет.

¹⁷ Абу Райхан Беруни. Фармакогнозия в медицине. Ташкент, 1973, с. 63.

Демак, юқорнда айтилганлардан маълум бўладики, Ибн Сино давригача қадимги юнон ва ҳинд табобатининг асосий асарлари араб тилига таржима қилинган эди. Бундан ташқари, Урта ва Яқин Шарқ мамлакатларида ҳам табобат фани анча тараққий қилган бўлиб, қатор маҳаллий олимлар етишиб чиққан ҳамда араб ва форс тилларида тибга онд илмий асарлар яратилган эдики, уларнинг аксари, шубҳасиз, Ибн Синога маълум бўлган.

Энди Ибн Сино олдида турган вазифа мана шу турли халқ намоёндалари томонидан асрлар давомида тиб илми соҳасида тўпланган маълумотларнинг муҳимларини иккинчи даражадагиларидан ажратиб муайян бир тартибга солиш ва уларни ўз тажрибалари билан бойитган ҳолда маълум назария ва қонунқонда асосида умумлаштиришдан иборат эди.

Бу ниҳоятда мураккаб ва масъулиятли вазифани Ибн Сино катта маҳорат билан амалга оширдикки, бунга унинг «Қонун» ва бу асарнинг жаҳон тиб илми тарихида тутган мавқеи ва қозонган шухрати ўрқин гувоҳлик бериб турибди.

«Қонун» ҳақида гапиришдан олдин Ибн Синонинг бошқа тиббий асарларидан айримларини ҳам эслатиб ўтиш лозим¹⁸. Олимнинг бизгача етиб келган тиббий асарлари ичида қуйидагиларини кўрсатиш мумкин.

I. «Уржуза фи-т-тибб». Ибн Сино табобат илмининг назарияси ва умумий масалаларини ўрганувчиларга мўлжаллаб дарслик сифатида тузган бу асарини ражаз вазида шеър билан ёзган. «Уржуза»нинг арабча асл матни Қалькутта (1829 й.), Лахнав (1845) ва Парижда (1956 й.) нашр этилган. Лотин тилига қилинган таржимаси ҳам кўп бор чоп этилган, унинг яна французча, немисча, инглизча таржималари мавжуд. 1972 йили Тошкентда ўзбекчага қилинган таржимаси ҳам босилиб чиқди¹⁹.

II. «Ал-адвият ал-қалбия» («Юрак дорилари»). Юрак касалликларини даволаш ўша вақтда ҳам табобат илмининг энг муҳим масалаларидан бири бўлганлиги учун Ибн Сино бу ҳақда махсус рисола ёзган. Унинг арабча матни Истанбулда 1937 й. босилган. Лотинча таржимаси 1482 й., туркчаси 1937 й. ва ўзбекчаси 1966 й. Тошкентда нашр этилган²⁰.

¹⁸ Ибн Синонинг тиббий асарларидан бизгача етиб келганларининг сонини 30 дан ошади. Қаримов В. И. о медицинском наследии Ибн Сины. В книге: Абу Али ибн Сина. К 1000 летию со дня рождения. Ташкент, 1980, с. 120—

¹⁹ Шоисломов Ш. Ибн Синонинг тиб ҳақидаги шеърый асари («Уржуза»). Тошкент, 1972.

²⁰ Ҳикматуллаев Ҳ. Абу Али ибн Синонинг «Юрак дорилари» номли рисоласи. Тошкент, 1966.

III. «Дафъ ал-мадорр ал-куллия ан ал-абдон ал-нисония» («Иисон баданига етишган барча зарарларни йўқотиш...»). Хифз ас-сиҳҳа, яъни соғлиқни сақлаш (ҳозирги ибора билан айтганда, гигиена) ва парҳез масалаларига бағишланган бу асар 1547 йилдаёқ лотин тилида нашр этилган, арабчаси 1837 йили Қоҳирада босилган эди. Ўзбек тилига қилинган таржимаси 1978 йили Тошкентда босилиб чиқди²¹.

IV. «Китоб ал-қуланж», йўғон ичакда бўладиган колит касаллигига бағишланган бу рисола ҳали нашр этилмаган, унинг қўлёзма нусхалари турли кутубхоналарда сақланиб келмоқда.

V. «Мақола фи-н-набз» («Томир уриши ҳақида мақола»), форс тилида ёзилган ва Теҳронда 1937 ва 1952 йиллари босилган.

VI. «Уржуза фи-т-тибб [фил-л-фусул ал-арбаъа]» («Йилнинг тўрт фаслига оид тиббий уржуза»). Бу шеърый рисолада йилнинг ҳар бир фаслида нима қилиш керак, қандай овқат, ичимлик ва дориларни истеъмол қилиш кераклиги ҳақида гап боради. У ҳам босилмаган, қўлёзмалари турли кутубхоналарда сақланади.

VII. «Уржуза фи-л-муҷарработ» («Тажрибадан ўтган [даволар] ҳақида уржуза»), босилмаган.

VIII. «Рисола фи-л-боҳ» («Шаҳвоний қувват ҳақида рисола»). Еш ўтиши билан бу қувватнинг камайиши ва уни қўзғатувчи дорилар ҳақида гапирилади.

IX. «Рисола фи тадбир ал-мусофирин» («Сафарда юрувчиларнинг тадбири ҳақида рисола»). Денгизда сафар қилганда, қордан кўз қамашганда, совуқдан оёқ-қўллар оғриганда ва ҳоказо ҳолларда кўрилиши лозим бўлган чоралар кўрсатилади. Турк тилида нашр этилган.

X. «Рисола фи хифз ас-сиҳҳа» («Соғлиқни сақлаш ҳақида рисола»). 13 бобдан иборат бу рисолада умуман шахсий гигиена қондалари ҳақида гап боради.

XI. «Рисола фи-с-сиканжубин» («Сиканжубин ҳақида рисола»). Асал (ёки шакар) ва сиркадан тайёрланадиган бу ичимликнинг фойдалари ҳақида ёзилади. Ўрта асрларда лотин тилида босилган эди.

XII. «Рисола фи-л-фасд» («Қон олиш ҳақида рисола»). Туркча таржимада босилган.

---

²¹ Абу Али ибн Синонинг соғлиқни сақлашга доир рисоалари. Эминжон Талабов таржимаси. Тошкент, 1978.

XIII. «Рисола фи-л-ҳиндибо» («Сачратқи ҳақида рисола»). Арабча матни туркча таржимаси билан бирга 1955 йилда Истамбулда босилган²².

Ибн Синонинг тибга онд энг йирик ва асосий асари, ҳатто умуман унинг ижодидаги шоҳ асари «Тиб қонунлари»дир.

«Қонун» ҳақида гап борар экан, аввало бу асар қачон ёзилган, деган савол туғилади. Ибн Синонинг ўзи бу ҳақда ҳеч нарса демайди. Аммо 25 йил ундан ажралмай бирга бўлган энг яқин шогирди ва дўсти Абу Убайд Жузжонийнинг гувоҳлик беришича, Ибн Сино «Қонун»нинг 1-китобини Гургонга келгандан кейин, яъни 1012 йилдан бошлаб ёзишга киришадди²³. Албатта «Қонун» каби катта ҳажмли қомусий характердаги илмий асарни ёзиш учун олдиндан тайёргарлик кўриб келинган бўлиши керак, шунинг учун Ибн Сино ҳам ҳали Бухоро кутубхонасида мутолаа қилиб юрган йиллари ва кейинчалик Хоразмда истиқомат қилган чоғлариданоқ материал йиғиб юргани шубҳасиздир. «Қонун»нинг қолган китобларини Рай ва Ҳамадонда эканида (1015—1024 йиллар мобайнида) ёзганлиги ҳақида маълумотлар бор.

XI асрнинг 1-чорагида юзага келган «Қонун»нинг турли китоблар томонидан кўчирилган кўп сонли қўлёзма нусхалари тезлик билан тарқала бошлайди ва кўп ўтмай мавжуд барча тиббий асарларни, ҳатто Абу Бакр Розий ва Али ибн Аббос Мажусий каби машҳур олимларнинг китобларини ҳам сиқиб чиқара бошлайди. Чунки бу асар ўз давридаги табобат фанининг муфассал қомусидан иборат бўлиб, унда инсон соғлиги ва касалликларига онд бўлган барча масалалар мантиқий тартибда тўла баён этилган эди. Олдинлари табобат асосан ҳунар ҳисобланар ва у билан шуғулланувчилар назарий масалаларга унчалик аҳамият бермасдан уни амалда қўллаш билангина чекланар эдилар. Ибн Сино эса медицинани илм даражасигача кўтарди ва унинг ҳам амалий ва ҳам назарий масалаларини чуқур ишлаб чиқди. «Қонун»нинг 1-китобини табобатнинг умумий назарий масалаларига, яъни куллиётига бағишлагани бежиз эмас эди. XII асрда яшаган адабиётшунос олим Низомий Арузий Самарқандий ўзининг «Чаҳор мақола» номли асарининг табобатга бағишлаган 4-мақоласида бу

²² Ибн Синонинг юқоридаги V, VIII, IX, XI, XII, XIII рақамли рисоалари ва яна Ибн Синога нисбат берилган форс тилидаги «Жудия» номли рисола У. И. Каримов ва Ҳ. Ҳикматуллаевлар томонидан ўзбек тилига таржима қилиниб нашр этилган. Абу Али ибн Сино. Тиббий рисоалар. Тошкент, 1987 й.

²³ Ибн Аби Усайб ибнъа. Уюн ал-анбо....., II жилд, 5-бет.

фанни эгаллаш учун мутолаа қилиниши лозим бўлган китобларнинг рўйхатини келтириб, охирида шундай дейди:

«Агар кимки буларнинг барчасига бўлган эҳтиёждан қутилмоқчи бўлса, «Қонун» билан кифоялансин. Мен айтганларимнинг ҳаммаси яна кўп бошқа қўшимчалар билан бирга «Қонун»да топилади. Кимки «Қонун»нинг биринчи жилдини ўрганиб чиқса, унинг учун таобат илмининг асослари ва умумий масалаларидан бирон нарсга яширин қолмайди, чунки агар Буқрот (Гиппократ) ва Жолинус (Гален) тирилиб қолсалар, бу китоб олдида сажда қилишлари лозим бўларди²⁴.

Дарҳақиқат, «Қонун» Шарқ мамлакатларида шу қадар юксак аҳамиятга эришиб кетдики, энди таобат илмини усиз тасаввур қилиб бўлмасди²⁵. Унлаб йирик олим ва табиблар бу китобга шарҳлар ёздилар, баъзилар эса уни қисқартириб «Қонунча» номида кичик қўлланмалар туздилар.

«Қонун»га шарҳ боғлаган баъзи олимларнинг номларини эслатиб ўтамиз: Фахриддин Розий (XII аср), Муҳаммад Нахчивоний, Ибн ан-Нафис (XIII аср), Қутбиддин Шерозий (XIV аср), Абдулло Оқсарой (XIV аср), Садидиддин Козаруний (XIV аср), Абдурахмон Мисрий (XVI аср), Ҳаким Али Жилоний (XIV аср), Исҳоқхон ибн Исмонлхон (XVIII аср), Ҳаким Шифоийхон ибн Ҳаким Абдулшофӣхон (XIX аср).

«Қонун»ни қисқартириб кичик қўлланма тузганлар ичида Ибн Синонинг шогирдларидан Муҳаммад Илоқий (вафоти 1068 й.) ҳамда XIV асрда яшаган хоразмлик олим Маҳмуд Чағминийни эслатиш билан кифояланамиз. (Чағминийнинг қисқартмаси «Қонунча» номи билан машҳур)²⁶.

«Қонун»нинг асл арабча матнининг нашрига келсак, у биринчи марта 1593 йили Римда босилган эди. Кейинчалик у Қоҳира (1873, 77, 79), Техрон (1889), Лакнав (1906) ва Лоҳур (1905) шаҳарларида ҳам чоп этилди.

²⁴ Низами Арузи Самарканди. Собрание редкостей или Четыре беседы М., 1963, с. 106.

²⁵ «Қонун»нинг Шарқда нақадар машҳур эканлигини унинг жаҳоннинг турли кутубхоналарида сақланаётган қўлёзмаларининг кўплигидан ҳам билса бўлади. Биргина Маҳдавийнинг фикрида «Қонун»нинг 130 нусхаси келтирилган. (Яҳё Маҳдавий. Фихрист-и нусхаҳои мусаннафот-и Ибн Сино. Техрон, 1333, № 98. (ЎзССР ФА Шарқшунослқ институтида «Қонун»нинг учта қўлёзмаси сақланади №№ 3316, 9785, 11195.

²⁶ Х. Хикматуллаев. Об обработках «Канона врачебной науки» Ибн Сины путем комментирования и сокращения врачами Востока последующих столетий. Абу Али ибн Сино и естественные науки, Ташкент. «Фан», 1981, стр. 192—197.

Шарқда шу қадар эътибор қозонган «Қонун» кўп ўтмай Ғарб мамлакатларида ҳам шухрат топди.

Маълумки ўрта асрларда то уйғониш давригача Европа мамлакатларида илм-фан Шарқ мамлакатларидагига нисбатан анча орқада эди. XII асрдан бошлаб Европада Шарқ фани, адабиёти ва маданиятига бўлган қизиқиш орта боради ва Шарқ олимларининг асарларини араб тилидан лотин тилига таржима қилиш ишлари йўлга қўйила бошлайди. Умуман Шарқ маданиятининг Европага кириб келиши Испания ва Сицилия орқали бўлади. Испаниянинг Толедо шаҳрида 1130 йили таржимонлар коллегияси ташкил қилинади ва Кремоналик Герард (1114—1187 й.) «Қонун»ни араб тилидан лотин тилига таржима қилишга киришади. Бироқ бу ишни кейинги, XIII асрда яшаган Герард исмли бошқа таржимон охирига етказди²⁷. Шундан бошлаб «Қонун» Европа врачлари қўлидаги асосий қўлланмага айланади ва университетларда медицина фани шу асар бўйича ўқитила бошлайди. То 1650 йилгача медицина факультетларидаги программанинг ярмини Ибн Синонинг «Қонун»и ташкил этарди. Йирик Европа олимларининг табобатга оид китоблари ҳам Ибн Сино асарларининг таъсирида эди. Хатто буюк Леонардо да Винчи (1519 й. вафот этган) ҳам шулар жумласидан бўлиб, унинг асарларида қатор араб тиббий терминлари учрайди.

Қисқача қилиб айтганда, «Қонун» ўзининг асосий қўлланма ва дарслик сифатидаги қийматини 500 йилдан ортиқроқ вақтгача сақлаб қолди. Бу китобга бўлган талаб шунчалик зўр эдики, XV асрда китоб босиш ихтиро этилгач, биринчи босилган китоблар ичида «Қонун» ҳам бор эди. Биринчи марта у уйғониш давридаги гуманизм марказларидан бири бўлган Страсбург шаҳарида 1473 й. босилиб чиқади.

Умуман «Қонун» лотин тилида 40 мартадан ортиқ тўла ҳолда нашр этилган. Айрим қисмларининг нашри эса сон-саноксиздир.

XIX асрга келиб Европада «Қонун»га бўлган қизиқиш яна бошланади ва унинг айрим қисмлари немис, француз ва инглиз тилларига таржима қилинади. Аммо кейинги вақтларгача бу муҳим асар ҳозирги замон тилларидан биронтасига ҳам тўла ҳолда таржима қилинмаган эди.

Бу қийин ва масъулиятли ишни Ўзбекистон шарқшунослари ўз зиммаларига олдилар, улар «Қонун»нинг ҳамма беш китобини арабчадан ўзбек ва рус тилларига таржима қилдилар

²⁷ Campbell D. *Iranian Medicine and its influence on the middle Ages* Vol. I, London, 1926. P. 145.

ва уларни 1954—61 йиллар мобайнида Тошкентда шифокорлар билан ҳамкорликда нашр этдилар. Бу ишнинг ҳажмини қуйидаги рақамлардан билса ҳам бўлади: «Қонун»нинг арабча асли миллиондан ортиқ сўзни ўз ичига олади, ўзбекча таржима-си эса 4000 бет, яъни 280 босма табақдан иборат.

1980 йили Ибн Сино туғилганига 1000 йил тўлиши мупосабати билан «Қонун»нинг иккинчи тузатилган нашри эълон қилинди²⁸.

«Тиб қонунлари» беш китобдан иборат.

Биринчи китоб табобатнинг назарий асослари ҳамда амалий табобатнинг умумий масалалари ҳақида маълумот беради. Табобат илмининг таърифи, унинг вазифалари, хилт ва мижоз ҳақидаги таълимот баён қилинади. Кейин одам танасининг «оддий» аъзолари — суяк, тоғай, асаб, артерия, вена, пай, боғиш ва мушаклар ҳақида қисқа анатомик очерк келтирилади. Қасалликларнинг келиб чиқиш сабаблари, кўринишлари, туркумлари ҳамда уларни даволашнинг умумий усуллари келтирилади. Овқатланиш, ҳаёт тарзи ва ҳаётнинг ҳамма босқичларида соғлиқни сақлаш ҳақидаги таълимот батафсил баён қилинади. Сурғи қилиш, қайт қилдириш ва қон олиш масалаларига айрим боблар ажратилган.

Иккинчи китоб ўша давр табоботида қўлланилган дори-дармонлар ҳақида зарурий маълумотлар баён қилинган мукамал мажмуадир. Унда ўсимлик, ҳайвон ва маъданлардан олинadиган 800 дан ортиқ дори-дармон таърифи, уларнинг даволик хусусиятлари ва қўлланиш усуллари баён қилинган. Муаллиф Урта Осиё ва Яқин Шарқ ҳамда Урта Шарқ мамлакатларидан чиқадиган дори-дармонлардан ташқари Ҳиндистон, Хитой, Юнонистон, Африка, Урта Ер денгизи ороллари ва бошқа жойлардан келтириладиган кўплаб дорилик моддаларни ҳам кўрсатиб ўтади. Ибн Сино тавсия қилган кўпгина дори-дармонлар фармакопеддан мустаҳкам ўрин олиб, ҳозирги кунда ҳам қўлланилмоқда.

Учинчи китоб инсон танасининг бошидан товонигача бўлган аъзоларида юз берадиган «хусусий» ёки «маҳаллий» касал-

---

²⁸ Абу Али ибн Сино. Тиб қонунилари, I-китоб Т. 1983 (таржимонлар А. Расулев, С. Мирзаев, У. И. Қаримов, А. Муродов); II-китоб, Т. 1982 (таржимонлар С. Мирзаев, А. Расулев, У. И. Қаримов, А. Муродов, Қ. Муниров); III-китоб, I-жилд, Т. 1979 (таржимонлар А. Расулев, А. Қажумов); III-китоб 2-жилд, Т. 1980 (таржимонлар С. Мирзаев, А. Расулев); IV-китоб, Т. 1980 (таржимонлар А. Расулев, А. Урунбаев); V-китоб, Т. 1980 (таржимон У. И. Қаримов). Шу иккинчи нашрни тайёрловчилар: У. И. Қаримов ва Ҳ. Ҳикматуллаев.

ликлар ҳақида маълумот беради. Бошқача қилиб айтганда, бу китоб хусусий патология ва терапияга бағишланган. Унда бош ва мия (шу жумладан асаб касалликлари ва руҳий касалликлар ҳам), қўз, қулоқ, бурун, оғиз бўшлиғи, тил, тиш, миляк, лаб, томоқ, ўпка, юрак, кўкрак, қизилўнгач ва ошқозон касалликлари, сўнгра жигар, ўт пуфағи, қоражигар, ичак, орқа йўл, буйрак, қовуқ, эркак ва хотинларнинг жинсий аъзолари касалликлари ҳақидаги маълумотлар келтирилади.

Касаллик белгиларини клиник жиҳатдан ўз даврига нисбатан жуда аниқ ва тўлиқ кўрсатиб бериш, касалликларни аниқлашдаги юксак маҳорат, мазкур китобда атрофлича баён этилган ички касалликлар соҳасидаги кўплаб кашфиётлар «Тиб қонунлари» муаллифини ҳозирги замон терапиясининг асосчиларидан бири деб ҳисоблашга имкон беради.

Тўртинчи китоб киши аъзоларидан биронтасига хос бўлмаган «умумий» касалликларга бағишланган. Бундай касалликларга турли иситмалар (касаллик давридаги бухронлар), шишлар (шу жумладан рак), тошмалар, яра-чақалар, куйиш, суяк снниши ва чиқиши, асабларнинг жароҳатланиши, бош суяғи, кўкрак қафаси, умуртқа ва қўл-оёқларнинг шикастланиши киритилган. Шунингдек, мазкур асарда узоқ ҳўзиладиган ва ўта юқумли касалликлар: чечак, қизамиқ, мохов, вабо ва қутуриш ҳақида сўз боради; заҳарлар ва заҳарланиш ҳақидаги таълимот (токсикология)нинг асосий масалалари ҳам баён қилинади. Китобнинг махсус бўлими инсон ҳусни ва чиройини сақлашга ва пардоз-андоз воситаларига бағишланган. Жумладан, Ибн Сино сочи тўкилишдан сақлайдиган ҳамда ҳаддан ташқари семириб кетиш ёки озиб кетишнинг олдини оладиган воситаларни тавсия қилади.

Бешинчи китоб фармакопея бўлиб, унда мураккаб таркибли дори-дармонларни тайёрлаш ва улардан фойдаланиш усуллари баён қилинган. Китобнинг биринчи қисмида турли тарёқлар (зидди-заҳарлар), маъжунлар, ҳабдори, кулча дори, элаки дори, шарбатлар, қайнатмалар, шароб, марҳам ва ҳоказолар тавсифи берилса, иккинчи қисмда муайян аъзолар — бош, кўз, қулоқ, тиш, томоқ, кўкрак қафаси ва қорин бўшлиғи аъзолари, бўғинлар ва турли тери касалликларини даволаш учун ишлатиладиган ҳамда синалган дори-дармонлар келтирилади.

У. И. Қаримов,
Ўз ССЖ ФАнинг мухбар аъзоси

ТИБ ИЛМИ ВА УНИНГ ВАЗИФАЛАРИ

Тиб шундай бир илмки, у билан одам гавдасининг аҳволи соғлиқ ва касаллик жиҳатидан ўрганилиб, унинг мавжуд соғлиғи сақланади ва йўқотилгани қайтарилади.

Тиб назарий ва амалий бўлади, дейилганда бундан шу мавзуда баҳс қилувчиларнинг кўплари ўйлагани сингари, тибнинг бир қисми — илмни ўрганишдан, иккинчи қисми — амалий иш билан шуғулланишдан иборат, деб тушунмаслик керак, балки сен бундан бошқа бир нарсани англашинг лозим. У нарса шуки, тибнинг иккала қисми ҳам илмдан бошқа нарса эмас. Лекин улардан бири тиб қонунларини билиш бўлиб, иккинчиси эса уни амалда қандай қўллашни билдиради. Буларнинг биринчиси илм ёки назария аталиб, иккинчисини амалиёт деб айтилади.

Ҳар бир нарсани билиш, у нарсанинг сабаблари бўлса, шу сабабларни ўрганиш орқали ҳосил бўлади ва камолга етади. Шунинг учун тибда соғлиқ ва касалликнинг сабабларини билиш керак бўлади. Соғлиқ, касаллик ва уларнинг сабаблари гоҳо очиқ, гоҳо маҳфий бўлиб, унга ҳис билан эмас, балки белгиларга асосланиб фикр юритиш билан етишилади. Шунингдек, тибда соғлиқ ва касалликда юз берадиган ҳодисаларни ҳам билиш керак бўлади.

Сабаблар эса тўрт хил бўлади, моддий, фаол (яъни таъсир қилувчи), шаклий ва тугалловчи сабаблар.

Моддий сабаблар шундай негизларки, соғлиқ ва касаллик шу негизларда барпо бўлади. Энг яқин негиз аъзо ёки руҳ-

дир¹, ундан узоқроқ негиз хилтлар² ва ундан ҳам узоқроқ ун-сурлардир³. Кейинги иккитаси асосан таркиб эътибори билан негиз бўлиб, баъзан ўзгариш эътибори билан ҳам негиз бўладилар.

Таъсир қилувчи сабаблар одам гавдасининг ҳолатларини ўзгартирувчи ёки ўзгармаган ҳолда сақловчи сабаблардир. Улар ҳаволар ва уларга алоқадор нарсалар, овқатлар, сувлар, ичимликлар ва уларга алоқадор нарсалар, бўшалиш (ва чиқиндиларнинг) тўхталиши, шаҳарлар, тураржойлар ва буларга алоқадор нарсалар, жисмоний ва нафсоний ҳаракат ва оёйишталиклардир. Уйқу ва уйғоқлик ҳам фаол сабаблардандир. Бир ёшдан бошқа бир ёшга ўтиш, ёш ва жинс эътибори билан фарқланиш, ҳунарлар, одатлар, одам гавдасига тегиб, унинг табиатига ё тескари бўлмай, ё тескари бўлиб тушадиган нарсалар ҳам таъсир қилувчи сабаблардандир.

Шаклий сабаблар мизожлар, улардан кейин пайдо бўладиган қувватлар ва таркиблардир.

Тугалловчи сабаблар фаолият (ишлар) бўлиб, уларни ўрганишга қувватлар ва уларни ташувчи руҳларни ўрганиш ҳам киради. Тиб санъати одам баданининг соғлиғи ва касаллигидан баҳс қилиши сабабли, ана шулар бу санъатнинг мавзуларидир.

УНСУР (ЭЛЕМЕНТ)ЛАР НИМА?

Унсурларнинг қайси бири бўлса ҳам улар оддий жисмлар бўлиб, одам танаси ва бошқа бутун нарсалар учун дастлабки бўлаклардир. Оддий жисмлар шундай нарсаларки, улар шакли турлича бўлган бўлакларга, бўлинмайди, балки мураккаб жисмлар уларга бўлинади. Оддий жисмларнинг аралашлишидан кинотдаги турли шаклдаги навлар пайдо бўлади.

Унсурларнинг иккитаси енгил ва иккитаси оғирдир. Енгиллари олов ва ҳаво, оғирлари сув ва ердир.

¹ Арабча «руҳ» сўзи юнонча «пневма»нинг таржимаси бўлиб, инсон гавдасида томир ва асаблар орқали айланиб юривчи эфирсимон бир жисми ифода қилади. Ибн Синонинг фикрича, «руҳ» — бу «нафс» (яъни «жон») дан фарқ қилади.

² Қадимги юнон табобатида асос солинган гуморал назариясига биноан инсон танасида тўртта асосий суюқлик («хилт») мавжуд бўлиб, булар — қон, балғам, сафро ва савдо («қора ўт») дан иборат. Бу назарияга Урта асрлар давомида Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам амал қилинган.

³ Унсурлар, яъни элементлар тўртта — ер, сув, ҳаво ва олов. Бу тўғрида қуйида муфассалроқ гапирилади.

Ернинг табиати совуқ ва қуруқдир. Сув эса оддий бир жисм бўлиб, табиий ўрни билан, ер ва ҳаво ўз табиий ўринларида бўлганларида, ерни ўрайди ва ўзи ҳавога ўралиб туради. Сув совуқ ва ҳўлдир.

Ҳаво ҳам оддий бир жисм бўлиб унинг табиий ўрни сувдан юқори, оловдан пастдадир. Унинг табиати эса юқорида айтганимизча, иссиқ ва ҳўлдир.

Олов ҳам оддий бир жисмдир, унинг табиий ўрни унсурларга тегишли ҳамма жисмларнинг юқорисидадир. Оловнинг шундай ўринда бўлиши унинг мутлақ енгиллигидир. Унинг табиати иссиқ ва қуруқ. Икки оғир унсур (ер ва сув) аъзоларнинг пайдо бўлишига ва тинч туришига ёрдам берадилар. Икки енгил унсур (ҳаво ва олов), гарчи аъзоларни дастлаб ҳаракат қилдирувчи нафснинг ўзи бўлса ҳам, руҳларнинг пайдо бўлишига ва ҳаракатланишига ёрдам берадилар.

МИЗОЖ ҲАҚИДА

Мен айтаман: унсурларнинг энг майда бўлақларидаги қарама-қарши кайфиятларнинг бир-бирига таъсири маълум бир чегарага етганда пайдо бўлган кайфиятга мизож дейилади. Унсурларнинг энг кичик бўлақларидаги кайфият ҳар бир унсурнинг аксар бўлақлари бошқасининг аксар бўлақлари билан аралашishi учун лозимдир. Бу унсурлар ўз қувватлари билан бир-бирларига таъсир қилишлари натижасида уларнинг ҳаммасига мос бир кайфият вужудга келади, ана шу кайфият мизождир. Юқоридаги унсурлардаги дастлабки қувватлар тўртта: иссиқлик, совуқлик, ҳўллик ва қуруқлик. Умуман қарашда мизож, ақлан тақсим эътибори билан иккига бўлинади. Биринчиси ҳақиқий мўътадил мизож — бунда мизож эгасидаги қарама-қарши кайфиятларнинг миқдорлари тенг бўлади. Ана шу миқдорларнинг ораларидаги ўрта кайфият ҳақиқий мўътадил мизождир. Иккинчиси шуки, унда қарама-қарши кайфиятлар орасидаги мизож мутлақо ўртада бўлмай, икки томоннинг бирига, яъни совуқлик ёки иссиқликка, ёки ҳўллик ё қуруқликка, ёки ҳар иккисига мойилроқ бўлишидир.

Мўътадиллик — мизож эгасининг бутун гавдасида ёки бир аъзосида унсурларнинг миқдори ва кайфият эътибори билан киши мизожига керагича энг тўғри тақсимланиб, энг тўғри нисбатда тўла-тўқис бўлинганлигидан иборатдир.

Энди турларни эътиборга олинганда, ҳақиқий мўътадилликка энг яқин тур одамдир. Агар одамлар муаддилуннаҳор (экватор)га яқин манзилда турсалар ва у ернинг ободлигини

бирон ерга мансуб сабаб, яъни тоғлар, ва денгизлар бузмаса, у ернинг одамлари мўътадилликка яқин гуруҳга мансуб бўлади.

Экваторда яшовчилардан кейин энг мўътадил мизожли гуруҳлар тўртинчи иқлимда⁴ яшовчилардир.

Аъзоларнинг мўътадиллигига келсак, билмоғнинг керакки, ҳақиқий мўътадилликка энг яқин аъзо гўшт, гўштан ҳам яқинроғи теридир.

Гавда терисининг энг мўтадили қўл териси бўлиб, қўл терисининг энг мўтадил жойи кафт териси, бунинг эса энг мўтадил жойи кафт ўртасининг териси, бундан мўтадилроғи бармоқлар териси, бундан мўтадилроғи кўрсатгич бармоқ териси, бунинг энг мўтадил жойи бармоқ учининг терисидир. Шунинг учун кўрсатгич бармоқ ва бошқа бармоқларнинг учлари тегиб билинадиган нарсаларнинг даражалари ҳақида ҳукм чиқариб берувчилардир.

Маълум бир дори иссиқ ё совуқ десак; у дори ўз моддасида иссиқликнинг ё совуқликнинг ниҳоятида деган маънони тушунмаймиз, ҳамда ўз моддаси билан одам гавдасидан иссиқроқ ё совуқроқ деган маънони ҳам тушунмаймиз. Бу ҳолда мизожни одам мизожига ўхшаш бўлган дори мўтадил бўлар эди. Лекин бу дори иссиқ ё қуруқ дейишдан муродимиз бу доридан одам гавдасида бўлиб турганидан юқорироқ иссиқлик ё совуқлик пайдо бўлади деган маънодадир. Шунинг учун гоҳо дори одам гавдасига қараганда совуқ, чаён гавдасига қараганда иссиқ бўлади, ё инсон гавдасига қараганда иссиқ, илон гавдасига қараганда совуқ бўлади. Балки бир дори маълум бир киши гавдасига нисбатан иссиқ бўлганидан кўра, бошқа биров гавдасига нисбатан камроқ иссиқ бўлади. Шунинг учун муолажа қилувчиларга бир дори мизожни ўзгартиришда фойда бермаганида донм биргина ўша дорини қўллайбермаслик бу-юрилади.

Шуни билгинки, яратувчи,— унинг улуғлиги ортсин,— ҳар бир ҳайвонга ва ҳар бир аъзога имконият кўтарганича ўзига лойиқ ва унинг ишлари ва аҳволига муносиб мизож берди. У одамга энг мўтадил мизожни берди: Шунингдек ҳар аъзога лойиқ мизож бериб, баъзи аъзони иссиқроқ ва баъзисини совуқроқ, баъзисини қуруқроқ ва баъзисини ҳўлроқ қилди.

Гавдадаги энг иссиқ нарса руҳ ва руҳнинг пайдо бўлиш ўрни — юракдир. Ундан кейинги даражада турувчи қондир.

---

⁴ Қадимги ва Урта аср олимлари ер юзини етти иқлим (минтақа)га бўлганлар.

Чунки қон жигарда пайдо бўлса ҳам юрак билан боғлиқлиги учун жигарда йўқ иссиқликни у ерда олади. Ундан кейинги даражадаги иссиқ мизожли аъзо жигардир, чунки жигар қотган қон кабидир. Ундан кейин ўпка, ундан кейин гўшт туради. Гўшздан кейин иссиқ мизожли аъзо мушакларидир. Ундан кейинги ўринда талоқ туради, чунки талоқда қон қуйқаси бордир. Ундан кейин буйраклар туриб, уларда қон кўп эмас. Ундан кейингиси ҳаракатли томирлар (артериялар) табақасидир. Ундан кейин ҳаракатсиз томирлар (веналар) табақаси туради, ундан кейин тери ва ниҳоят кафтнинг мўътадил мизожли териси туради.

Гавдадаги энг совуқ мизожли модда балғам бўлиб, ундан кейин чарви, сўнг ёғ, мўй, суяк, тоғай, бойлоқ, пайлар, пардалар, асаблар, орқа мия, бош мия ва ниҳоят тери туради.

Гавдадаги энг ҳўл нарса ҳам балғам, сўнг қон, ёғ чарви, бош мия, орқа мия, эмчак ва мойклар гўшти, кейин ўпка, жигар, талоқ, буйраклар, мушаклар, кейин теридир.

Ёшлар умуман тўрт қисмдир. (1) Ўсиш ёши, бунга ўсмирлик ҳам дейилади; бу ўттиз йилча давом этади. (2) Ўсишдан тўхташ ёши, бу ўттиздан ўттиз беш ёки қирқ ёшгача бўлган давр. (3) Қисман қувват бўлатуриб, чўкиш ёши; бу ўртача ёшдаги кишиларга мансуб бўлиб, олтиш ёшгача давом этади. (4) Кучсизлик билан чўкиш ёши, бу умр охиригача чўзилиб, қариларнинг ёшидир.

Болаларнинг ва ёшларнинг баданлари мўътадил даражада иссиқ. Урта ёшлилар ва қариларнинг баданлари совуқ. Лекин болаларнинг баданлари ўсаётганликлари учун мўътадилдан ҳўлроқ. Бунга тажриба далил бўладики, болаларнинг суяклари ва асаблари юмшоқдир.

Аммо, ўрта ёшлилар ва хусусан қарилар жуда совуқ мизожли бўлиш билан бирга жуда қуруқдирлар. Бунини суякларининг қаттиқлиги ва териларининг қуруқлигидан билинади.

Жинслар (эрлар ва хотинлар) эътибори билан мизожларнинг айирмасига келсак, хотинлар эркакларга нисбатан совуқ мизожлироқдирлар. Шунинг учун улар тузилишда эрларга қараганда кучсиздирлар. Яна уларнинг мизожлари ҳўлроқ ҳамдир.

Шимолдаги мамлакатларнинг аҳолилари ва сув билан боғлиқ ишларда ишловчиларнинг мизожлари ҳўлроқ бўлиб, бунга қарши шароитда яшовчи кишилар аксинчадирлар.

Аъзоларнинг баъзиси оддий, баъзиси мураккаб бўлади.

Оддийлари шундай аъзоларки, улардан қайси бўлакни олсанг, исм ва таърифда бутун аъзо билан бир хил бўлади. Ма-

салан, гўшт ва гўшт бўлаклари, суяк ва суяк бўлаклари, асаб ва асаб бўлаклари ва шунга ўжшаганлар. Шунинг учун улар «бўлаклари бир-биринга ўхшаш аъзолар» деб аталади.

Мураккаблари шундай аъзоларки, улардан қайси бўлакни олсанг на исмда, на таърифда бутун аъзо билан бир хил бўлмайди. Масалан, қўл ва юз; юзнинг бўлаги юз бўлмайди, қўлнинг бўлаги эса қўл бўлмайди. Мураккаб аъзоларни «қурол» аъзолари деб аталади, чунки улар нафс (жон) учун ўз ҳаракатларини ва ишларини тўла бажаришида қурол ва восита вазифасини бажаради.

КАСАЛЛИК, УНИНГ САБАБЛАРИ ВА АЛОМАТЛАРИ

Биз айтамыз: тиб ҳақидаги китобларда сабаб деб олдин пайдо бўладиган ва одам гавдасида қандайдир бир ҳолатни келтириб чиқарувчи ёки бу ҳолатни турғунлича сақлаб турувчи омилга айтилади. Қасаллик эса киши гавдасидаги ғайритабiiий бир ҳолат бўлиб, касал киши аъзосининг ишига бево-сита зарар етказди. У ғайритабiiий мизождан ё ғайритабiiий таркибдан пайдо бўлади. Юз бериш шу касаллик ҳолатининг натижасидир. Хоҳ, бу табиатга қарама-қарши бўлсин, масалан, қуланждаги⁵ оғриқ каби, ёки қарама-қарши бўлмасин, масалан, ўпка яллиғланишидаги юзнинг ўта даражада қизариши каби, бари бир юз бериш ғайритабiiийдир.

Сабабнинг мисоли сасишлик (яъни приш), касалликнинг мисоли иситма, аломатнинг мисоли чапқаш ва бош оғриғи. Яна сабаб мисоли — ўткир назла, касаллик мисоли — ўпкадаги яра: аломатнинг мисоли — юз ёноғининг қизариши ва тирноқларнинг букчайиши.

Касалликларнинг даврлари ҳақида

Билгинки, касалликларнинг кўпчилигида тўрт давр бўлади: бошланиш даври, зўрайиш даври, зўрайишда ниҳоятга етиш даври ва пасайиш даври. Бу даврлардан ташқариги вақт соғлиқ ҳисобланади.

⁵ Қуланж — йўғон ичакда қаттиқ оғриқ билан кечадиган касаллик колит.

Билгинким, касаллик мизож, ёш ва йил фасли билан алоқадор ва уларга мос бўлса, уларга мос бўлмаган ва сабабларнинг зўрлиги орқасида вужудга келган касалликларга қараганда кам хавфлидир. Билгинким, ҳар бир фасл касалликларининг ўзига зид фаслда тузалиши умид қилинади.

Касалликлардан шундайлари борки, улар бошқа касалликларга айланади ва бутунлай йўқолиб кетади: бу ҳол хайриятли бўлади. Шундай қилиб, бир касаллик бошқа бир қанча касалликларга шифо бўлади. Масалан, тўрт кунлик иситма кўпинча тутқаноқ, ниқрис, вена томирининг кенгайиши, бўғинларнинг оғриши, қўтир, қичима, майда тошмалар ва томир тортишганга шифо бўлади.

Касалликлардан баъзилари юқумли бўладилар. Булар мохов, қўтир, чечак, вабо иситмаси, йирингланган яралар каби касалликлардир. Хусусан булар одамларнинг турар ерлари тор бўлганда ва касал кишининг қўшнилари шамолнинг тагида бўлганларида юз беради. Кўз оғриғи шулар жумласидандир. Сил ва барас (пес) ҳам юқумли касалликлардандир.

Касалликлардан баъзилари наслдан-наслга кўчади. Масалан, табиий каллик, мохов, подагра (ниқрис), сил ва барас каби.

Касалликлардан баъзилари бир қабила ва бир ўлкада турувчиларга хос ёки уларда кўпроқ учрайдиган бўлади.

АТРОФИ УРАГАН ҲАВОНИНГ ГАВДАГА ТАЪСИРИ ҲАҚИДА

Ҳаво гавдамининг ва руҳимининг таркибига кирган бир унсурдир. Шу билан бирга у руҳимизга етиб бориб, уни тузатишга сабаб бўладиган бир мадад ҳамдир. Бу нарса унинг бир унсури бўлишидан эмас, балки таъсир этувчи бўлиши, яъни мўътадилликка келтирувчи омил бўлиши сабабидир.

Руҳдан файласуфларнинг «нафс» («жон») деб атаган нарсаларини тушунмаймиз.

Ҳаводан руҳимизда пайдо бўладиган мўътадиллик икки ншга боғлиқдир. Булар роҳатлантириш ва тозалаш ишларидир.

Роҳатлантириш руҳнинг иссиқ мизожи тугилиб қолиш натижасида ўта даражага борган бўлса, уни мўътадиллаштириш ва ўзгартиришдан иборат. Бундай мўътадилликка ҳавонинг ўпка орқали, шунингдек, артерияларга туташ тешиклар орқали руҳга тортилиши сабаб бўлади.

Тозаланиш шундан иборатки, ҳаво нафасни ташқарига чиқаришда ўзи билан бирга тутунлик буғни олиб чиқади. Тутунли буғнинг руҳга нисбати, ортиқча хилнинг гавдага нисбати кабидир.

Ҳаво мўътадил ва соф бўлиб, унга руҳнинг мизожига тесқари ёт бир жавҳар аралашмаганда, у соғлиқ учун ишловчи ва уни сақловчи бўлади. Ҳаво ўзгарса, бу ишнинг тесқарисини қилади.

Яхши ҳаво ҳақида

Моддаси билан яхши ҳаво ҳеч бир буғ ва тутун каби ёт нарсалар аралашмаган ҳаводир. Бу осмон тагидаги очиқ ҳаво бўлиб, девор ва томлар ичида беркилган бўлмайди. Лекин умумий бузилиш етганда, бу ҳам яхши бўлмайди. Чунки бундай вақтда очиқ ҳаво, беркитилган ҳавога қараганда бузилишни тезроқ ўзига қабул қилади. Бошқа ҳолатларда очиқ ҳаво яхшироқдир. Бу яхши ҳаво тоза ва тиниқ бўлиб, унга пастлик, чуқурлик, чакалакзор, ботқоқ ерлар ва поллизлардан, айниқса, карам ва индов ўсимлиги экилган ерлардан кўтарилган сув буғлари аралашмаган, айниқса, қалин дарахтзорлар, ёнғоқ, шавҳат, анжир каби моддалари ёмон бўлган дарахтлар (ўсган жойдан) кўтарилган сув буғлари ва сассиқ ҳидли еллар аралашмаган бўлади. Шу билан у яхши шамоллардан бекилган ҳам бўлмайди; чунки яхши шамоллар баланд ва текис ерлардан эсадилар. Бундай ҳаво қуёш чиқиши билан тез қизиб, боши билан тез совуйдиган чуқурларда қамалиб қолган ҳаво ҳам эмас, ва, шунингдек, яқин муддатда оҳақ аралаштириб сувалган ва қуриб битмаган деворлар орасида қамалган ва кишини бўғиб, нафас олишга қўймайдиган ҳаво ҳам эмас.

ЙИЛ ФАСЛЛАРИНИНГ ТАЪСИРИ ҲАҚИДА

Йил фаслларининг ҳар бири ўзига муносиб соғлом мизожда бўлган кишига мувофиқ келади ва ўзига муносиб бўлмаган ёмон мизожли кишига тўғри келмайди.

Йил фасллари ўзларига лозим бўлган хусусиятлари билан келишлари керак. (Яъни) ёзнинг иссиқ бўлиши, қишнинг совуқ бўлиши ва шунингдек бошқа фаслларнинг ҳам ўзига хос бўлиши каби. Агар бу бузилса, ёмон касалликларга сабаб бўлади.

Фасллари доимо бир турли кайфиятда бўлган йил ёмон йилдир, масалан, йилнинг ҳамма фасллари ҳўл ё қуруқ, иссиқ

ёхуд совуқ бўлса, бундай йилларда ўз кайфиятларига муносиб касалликлар кўпаяди ва бу касалликларнинг муддатлари ҳам узун бўлади. Масалан, совуқ фасл балғам мизожли гавдага таъсир қилиб, тутқаноқ, фалаж, сакта⁶, юз фалажи ва шунга ўхшаш касалликларга олиб боради; иссиқ фасл сафро мизож гавдага таъсир қилиб, жиннилик, ўткир иситма ва иссиқ шишларни келтириб чиқаради.

Билгинки, бир фаслдан иккинчи бир фаслга ўтишда маълум бир таъсир юз беради. Шунинг каби, агар ҳаво бир кунда иссиқдан совуққа айланса, бу гавданинг соғлиги ўзгаришига сабаб бўлади. Энг соғлом вақт, кузнинг ёмғирли ва қишнинг ўта совуқ бўлмасдан шу мамлакатга хос мўътадил даражада совуқ бўлишидир. Агар баҳор ёмғирли бўлиб, ёз ҳам ёмғирдан ҳоли бўлмаса, бу энг соғлом йилдир.

Баҳор ўз мизожига бўлса, йил фаслининг энг яхшиси ҳисобланади. У руҳ ва қон мизожига муносиб келади, ва, биз юқорида айтганимизча, у (баҳор), ўзининг мўътадиллиги билан тездан «осмон»нинг енгил иссиғлигига ва табиий намликка айланади. Баҳорда узоққа чўзиладиган касалликлар қўзғалади, чунки (баҳор) туриб қолган хилтларни юргазиб оқизади. Шу сабабдан меланхолия касаллиги бор одамларда бу касаллик қўзғалади.

Баҳор касалликлари қуйидагилар: ичдан қон ўтиши, бурун қонаш, сафро табиатида бўлган меланхолиянинг қўзғалиши, шишлар, йирингли шишлар, томоқ оғриқлари — булари ўлдирувчидир — ва бошқа чиқиклар. (Баҳорда) кўпинча томирларнинг ёрилиши, қон тупириш ва йўтал бўлади. Бу нарса, айниқса, қиш сифатида бўлган баҳорда бўлади. Шу касалликларга, хусусан сил касаллигига дучор бўлган одамларнинг аҳволлари (баҳорда) ёмонлашади.

Ҳеч бир нарса қон олдириш, гавдани бўшатиш, кам ейиш, ичимликни кўп ичиш, маст қиладиган шаробларга сув қўшиб, кучини синдириб ичиш чоралари каби баҳор касалликларидан қутқаза олмайди. Баҳор болаларга ва (ёш жиҳатдан) болаларга яқин бўлган кишиларга мувофиқ келади.

Қишга келсак, у ҳазм учун энг яхши (вақт)дир, чунки совуқ туғма иссиқликнинг жавҳарини сиқади ва бунинг натижасида иссиқлик зўраяди ва тарқалмайди.

Қишқи касалликларнинг кўпчилиги балғамдан бўлади. Қишда балғам шундай кўп бўладикки, ҳатто қусуқларнинг кўп-

⁶ Сакта — мияга қон қуйилиши, инсульт.

чилиги шиллиқли бўлади. Қишда шилларнинг туслари кўпинча оқимтир бўлади. Тумов касалликлари кўп бўлади, Тумов кузги ҳаво(нинг қишги ҳавога) ўзгариши билан бошланади, кейин бориб зотилжам (плеврит), ўпка яллиғланиши, хириллаш ва томоқ оғриқларига айланади. Сўнгра биқиннинг ўзид ва орқада оғриқ пайдо бўлади, асаблар зарарланади, узоқ чўзиладиган бош оғриғи ҳатто сакта ва тутқаноқ касалликлари пайдо бўлади. Мана шуларнинг ҳаммаси балғам моддаларининг кўпайишидан ва тикилиб қолишидан пайдо бўлади. Қари одамлар қишда азоб чекадилар. (Ёш жиҳатидан) қариларга яқин бўлган одамлар ҳам шундай; (аммо) ўрта ёшдаги одамлар қишдан баҳра оладилар.

Ёзда келсак, у хилтларни ҳаддан ташқари кўп эритиб тарқатиб қувват ва табиий таъсирларни заифлаштиради. Ёзда қон ва балғам камаяди. (Ёз бошида) сафро кўпайиб, сўнгра (ёз) охирида ўтнинг суюқ моддаси тарқалиб, қуюғи қамалиб тўпланганлиги сабабли савдо кўпаяди. Қариларни ва уларга яқин бўлганларни ёзда кучли топасан.

Иссиқ вақт касалликларига келсак, буларга, масалан, кун оралатиб тутадиган иситма, донмий иситма, куйдирувчи иситма ва гавданнинг ориқлаши киради. (Бу даврда) оғриқлардан қулоқ оғриғи ва кўз оғриғи бўлади. Хусусан қаттиқ иссиқ ёз шамолсиз бўлса, булар кўп бўлади. (Яна) сарамас ва (шу фаслга) муносабати бўлган тошмалар кўп бўлади.

Куз (фаслига) келсак, бунда одамлар иссиқ офтобда юриб, (кечаси) совуққа чиққанларидан, мевалар кўплигидан ва улар билан хилтлар бузрилишидан ҳамда ёзда қувват камайишидан касалликлар кўп бўлади.

Куз (фасли)нинг аввали қари одамлар учун бир қадар мувофиқ бўлса ҳам, охири уларга қаттиқ зарар қилади.

Куз фасли касалликлари қуйидагилар; пўст ташлайдиган кўтир, темиртки касаллиги, саратон ўсмалари, бўғин оғриқлари, аралаш иситмалар ва тўрт кунли иситмалар. Буларнинг ҳаммасига сабаб, савдо (қораўт)нинг кўплигидир. Шунингдек, (кузда) талоқ катта бўлади ва иссиқ ва совуқдан қовуқ мизожининг ўзгариши натижасида томчилаб сийиш ҳолати туғилади.

(Кузда) қуруқ нчак буралиш ҳодисалари (иловус — илеус) ва, шунингдек, сакта касаллиги ва ўпка касалликлари, бел ва сон оғриғи кўпаяди; бунинг сабаби ёзда чиқиндилар ҳаракат қилиб, кузда қисилишидир.

Ўнкалари яра бўлган сил касаллари учун энг зарарли фасл куздир. (Сил) куздан илгари бошланиб, аломатлари ошкор бўлмаган бўлса, куз бу аломатларни ошкор қилади.

Энг яхши куз ёмғирли ва намли куздир; қуруқ куз энг ёмон куздир.

Осмондаги факторлардан келадиган (ўзгаришларга) келсак улар, масалан, юлдузлар сабабли бўладиганларидир. Баъзан (осмоннинг) бир ерида кўп миқдорда ёруғ юлдузлар тўп-ланадилар ва улар қуёш билан учрашадилар, натижада уларнинг тагида ёки яқинида жойлашган ерларда кучли қизиш пайдо бўлади. Баъзан эса улар зенитдан жуда узоқлашиб кетадилар ва шунинг учун қизиш етарли даражада бўлмай қоладилар. (Қуёшнинг қисқа муддатда) зенитда турган вақтидаги қиздиришга бўлган таъсири унинг давомли равишда зенитда тургани ёки унга яқин бўлганидаги таъсирича бўлмайди.

Ерга тегишли факторларга келсак, уларнинг баъзилари шаҳарларнинг (жуғрофий) кенглиги, жойларнинг баланд ва пастлигига, тоғларга, денгизларга, шамолларга ва баъзилари тупроққа боғлиқдирлар. (Жойларнинг) кенгликлари сабабли вужудга келадиган факторлар ҳақида шуни айтиш керакки, ёз вақтида (ҳаво) шимолда Саратон доирасига ёки жанубда Жад доирасига яқин жойлашган ҳар бир ерда улардан экватор ва шимолга қараб узоқлаша борган ерлардагига қараганда иссиқроқ бўлади. Экватордан пастга жойлашган ерларни мўътадилликка яқин деювчиларнинг сўзларини тасдиқлаш керак.

Шаҳарларнинг баландлик ёки пастликда жойлашганликларидан келадиган факторларга келсак, пастликда жойлашганлари доимо иссиқроқ ва баландликда жойлашганлари доимо совуқроқ бўладилар. Ҳақиқатдан ҳам бизни ўраб олган ҳавонинг ерга яқин турган қисми қуёш нурларининг ерга яқин жойда кучайиши сабабли кўпроқ иссиқ бўлади, ердан маълум даражада узоқликда жойлашган қисми эса совуқроқ бўлади. Бунинг сабаби ҳикматнинг табиёт қисмида (баён қилинади). Агар пастлик ер чуқурга ўхшаш бўлса, нурлар кўпроқ сиқилиб (ер) кўпроқ сиқилиб исийди.

Тоғлар сабабли вужудга келадиган факторларга келсак, агар тоғ кишилар турадиган жой ўрнида бўлса, у ҳақдаги гапни, (китобнинг) юқорида баён қилганимиз қисмида айтдик. Ҳозир эса биз (кишилар яшайдиган ернинг) яқинига жойлашган тоғ ҳақида гапирмоқчимиз. Биз айтамызки, тоғ ҳавога икки жиҳатдан таъсир кўрсатади; биринчидан, у, ерларга қуёш нурларини акс эттириб ўтказиши ёки уларни тўсиб қолади, иккинчидан, шамолни ўтказмайди ёки унинг эсишига ёрдам беради.

Денгизлар эса ҳамма қўшни мамлакатларда, умуман, мамлакатнинг ортдириб юборадилар. Агар денгизлар шимол томонда бўлсалар, улар (жойларнинг) совинишига ёрдам берадилар, чунки шимол томондан келадиган шамол ўз табиати билан совуқ

бўлган сув сатҳидан ўтиб келади. Агар денгиз жануб томонда бўлса, жанубнинг (ҳавони) зичлаштиришини янада оширади, айниқса, ҳаво олдида тоғ турганлиги учун ўтишга йўл топа олмаса шундай бўлади. (Денгиз) шарқ томонда бўлганда ғарб томонда бўлганига қараганда ҳавони кўпроқ намлайди, чунки қуёш донмо (шарқий денгиз) устида туриб, уни буғлатиб туради ва (буғланиш) қуёш яқинлашган сари оша боради, ғарбий (денгиз) устида эса кўп турмайди. Умуман, денгизнинг яқинда бўлиши ҳавони намлаштиради.

Агар шамол кўп бўлса, ҳар томонга юришиб турса ва тоғ билан тўсилмаса, ҳаво сасишдан холи бўлади; ҳаво доимо эсиб турмаса, у сасувчан бўлади ва хилларни ҳам чиритиб саситади. Бу жиҳатдан шамолларнинг энг фойдалиси шимолийси, сўнгра шарқийси ва ғарбийси. Энг зарарлиғи эса жанубийсидир.

Жойларнинг тупроқ жиҳатидан турлича бўлишига келсак, уларнинг баъзилари тоза тупроқли, баъзилари тошлоқ, баъзилари қумлоқ, баъзилари ботқоқлик ёки шўрхоқ бўладилар, баъзи жойнинг тупроқларида эса маъдан қуввати кучли бўлади. Буларнинг ҳаммаси жойнинг ҳавоси ва сувига таъсир кўрсатади.

ТУРАР ЖОЙЛАРГА БОҒЛИҚ ҲУҚМЛАР

Биз айтамикки, турар-жойлар одам гавдасига қуйидаги сабабларга қараб турлича таъсир кўрсатишликни сен билдинг: у жойларнинг баландлик ёки пастлиги, ёки уларга яқин жойда (баландлик, пастлик) ва тоғларнинг бўлиши; тупроқларининг қандай бўлишлиги, яъни улар тоза тупроқликми, ботқоқликми, лойликми ёки (тупроқда) маъдан қуввати борми. (Бундай сабабларга) яна сувнинг кўп ё озлиги, у жойнинг яқинида дарахтлар, конлар, қабристон, ўлган ҳайвонлар ва шунга ўхшаш нарсаларнинг борлиги ҳам киради. Сен ҳаво мизожларини (жуғрофий) кенглик, тупроқ, тоғ ва денгизларнинг бўлишлиги ва, шунингдек, шамолларга қараб аниқлашни билдинг.

Биз айтамикки, қуёш ботганда тез совувчи ва чиққанда тез исувчи ҳар бир ҳаво энгил ва яхшидир, бунинг тескарисини бўлган (ҳаво) аксинча; (ҳавонинг) ёмони юракни сиқувчи ва нафасни қисадиганидир. Энди ҳар бир хил турар-жойнинг аҳволини тафсиллий равишда бирма-бир баён қиламиз.

Иссиқ турар жойлар ҳақида. Иссиқ жойлар қорайтиради, сочи жингалак қилади ва ҳазми сусайтиради. Агар намлик кўп буғланиш натижасида камайиб кетса, ҳабашистонлик-

ларга ўхшаб у ернинг аҳолиси тез қарийди. (Ҳабашистонда яшовчилар) ўз юртларида 30 ёшда қарийдилар ва руҳнинг кўп тарқалиши натижасида уларнинг юраклари қўрқувчан бўлади. Иссиқ ерларда яшовчиларнинг баданлари юмшоқроқ бўлади.

Совуқ турар жойлар ҳақида. Сенга маълумки, совуқ ерларда яшовчилар кучлироқ ва ботирроқ бўладилар ва овқатни яхши ҳазм қиладилар. Агар ундай ерлар намли бўлса, аҳолиси сергўшт ва серёғ бўлади, томирлари чуқур жойлашган бўлиб, бўғинлари қуруқ ва (ўзлари) жуда кўркам ва яшнаган бўладилар.

Намлик турар жойлар ҳақида. Намлик ерларда яшовчиларнинг ташқи кўринишлари яхши ва терилари юмшоқ бўлади. Улар жисмоний ҳаракатдан тез бўшашадилар. У ерда ёз қаттиқ иссиқ ва қиш қаттиқ совуқ бўлмайди, Уларда узоқ чўзиладиган иситмалар, ичкетиш, ой кўриш вақтида ва бавосирдан кучли қон кетиш ҳодисалари кўпаяди. Бавосир касали, яралар, сасишлик, оғиз чақаси ва тутқаноқ касалликлари ҳам кўпаяди.

Қуруқ турар-жойлар ҳақида. Қуруқ ерда яшовчиларнинг мизожлари қуриб кетади, уларнинг териси қуриб, ёрилиб кетади, мияларига ҳам қуруқлик тез боради. Уларда ёз иссиқ ва қиш совуқ бўлади, бунинг сабаби биз юқорида айтганларимизнинг тескарисидир.

Баландликка жойлашган турар-жойлар ҳақида. Баландлик ерда яшовчилар соғлом, кучли ва чидамли бўладилар ва узоқ умр кўрадилар.

Пастликка жойлашган турар-жойлар ҳақида. Пастлик жойларда турувчилар доимо иссиқлик ва димликда яшайдилар. У ерларда сув совуқ бўлмайди, айниқса, у қўлмак сув бўлса, ёки ботқоқлик ва шўрхок ерлардаги сув бўлса. Ҳаволари туфайли сувлари ҳам ёмон бўлади.

Очиқ тошлоқ ерлардаги турар-жойлар ҳақида. Бу хил ерларда ҳаво ёзда жуда иссиқ ва қишда совуқ бўлади. У ерда яшовчиларнинг баданлари қаттиқ ва пишиқ бўлиб, мўйлари кўп бўлади; бўғинлари кучли ва (мизожларида) қуруқлик устун бўлади. Улар кам ухлайдилар, хулқлари ёмон бўлади, ўзлари мутакаббир ва ўжар, урушларда жасур, турли ҳунарларда моҳир ва сержаҳл бўладилар.

Қорли тоғларга жойлашган турар-жойлар ҳақида. Қорли тоғларда яшовчилар ҳақида бошқа совуқ ерларда яшовчилар ҳақидаги гапни айтиш мумкин. Тоғли ерлар шамолли ерлардандир. Уларда қор бўлиб турган вақтда яхши шамоллар пайдо бўлиб туради; қорлар эриб кетгандан кейин, агар тоғлар шамолларни тўсадиган бўлсалар,— у ерлар яна дим бўлиб кетади.

Денгиз (бўйидаги) турар-жойлар ҳақида. Бу хил ерларда иссиқлик ва совуқлик мўътадиллашган бўлади, чунки у ернинг намн иссиқликнинг таъсирига қаршилиқ кўрсатади ва уни ўзига ўтказмайди. Намлик ва қуруқликка келсак, (денгиз бўйидаги жойларда) сўзсиз, намлик кўпроқ бўлади. Агар у жойлар шимолда бўлсалар, денгиз ва чуқурликларнинг яқинлиги турар-жойлар (об-ҳавосини) анча мўътадиллаштирадн, агар улар жанубда бўлиб, иссиқ бўлсалар, бунинг тескариси бўлади.

Турар-жойларни танлаш ва тайёрлаш. Турар-жой танловчи киши қуйидагиларни билиши керак: ернинг тупроғи, баландлик ва пастлиги, очиқ ва ёпиқлиги, суви, сувнинг моддаси, оқиб чиқишлиги ва очиқлиги ёки унинг баландлик ва пастликдан оқишлиги; у ерда шамоллар эсадими, ёки у жой чуқурликдами, шамоллар қанақа — улар совуқ соғлом шамолларми, у ерга яқин жойда қандай денгизлар, ботқоқлар, тоғлар ва конлар бор; (у киши) яна ўша жой аҳолисининг соғлиқ ва касаллик ҳолларини, уларга қайси касалликлар одат бўлиб қолганини билиши керак; уларнинг қувватлари, иштаҳалари, (овқатни) ҳазм қилишлари қандайлигини ва овқатлари қанақа эканлигини ҳам билиши керак; шунингдек, биноларнинг аҳволларини билиш керак: улар кенг ва очиқми? Кириладиган ерлари торми ва ҳаво кирадиган жойлари бўғадиган даражада тор, сиқикми? Сўнгра, дераза ва эшикларни шарқ ва шимолга қаратиб қуриш керак. Яна қуйидагиларга эътибор бериш лозим: шарқий шамоллар бинонинг ичига кирадиган бўлсин, қуёш у жойнинг ҳамма жойига тушиб турадиган бўлиши керак, чунки қуёшгина ҳавони тозалаб соғломлаштирадн; шунингдек, яқин ерда чучук, яхши оқадиган, чуқур ва тоза сув бўлиши лозим; бу хил сув ёпиқ сувнинг тескариси бўлиб, қишда совуқ ва ёзда иссиқ бўлиб, бу яхши ва фойдали нарса.

ЕЙИЛАДИГАН ВА ИЧИЛАДИГАН НАРСАЛАР КЕЛТИРИБ ЧИҚАРАДИГАН ҲОДИСАЛАР ҲАҚИДА

Биз биронта ичга қабул қилинадиган ёки сиртдан суртилдиган нарса ҳақида гапириб, уни иссиқ ёки совуқ деганимизда, ўша нарсани амалда ва ҳақиқатда эмас, балки қувватда шундай эканлигини назарда тутамиз, яъни унинг қувватда бизнинг баданимизга нисбатан иссиқроқ ёки совуқроқ эканини назарда тутамиз. Бу қувватдан биз баданимиздаги ҳарорат таъсир қилиб турган шундай бир қувватни тушунамизки, у қувватнинг ташувчиси биздаги туғма ҳароратнинг таъсирига учрагандан кейин у қувват амалдаги нарсага айланади.

Сўнгра, биз айтамызки, дорилар учун тўрт даража белги-ланган: биринчиси шуки, ичга қабул қилинган дорининг (одам) гавдасига таъсири кайфият жиҳатдан сезилмайдиган бўлади, масалан, агар уни қайта-қайта ёки кўп миқдорда қабул қилинмаса, унинг қиздириши ёки совутиши билинмайдиган ва сезилмайдиган даражада бўлади. Иккинчи даражалиси шуки, унинг таъсири олдингисидан кучлироқ бўлади, лекин қайта-қайта ва тез-тез қабул қилинмаса, (аъзоларнинг) ишларига аниқ зарар етказадиган даражагача бориб етмайди ва, шунингдек, уларни табиий йўлдан чиқариб ҳам юбормайди. Учинчи даражадаги (дориларнинг) таъсири ўзича аниқ бир зарар етказди, лекин (зарари аъзони) бузиш ва ҳалок қилишгача етиб бормади. Тўртинчи даражадагиларининг (таъсири) ҳалок қилиш ва бузишга бориб етади. Заҳарли дориларнинг хусусиятлари мана шундай.

Сувлар ҳақида

Сув (тўрт) унсурнинг бири бўлиб, ичга қабул қилинадиган бутун нарсаларга қўшилган бўлиши билан бошқа ҳамма унсурлардан ажралади; у озиқлантирмайди, балки овқатли моддаларни ўтказди ва уларнинг қуюқ-суоқлигини (ҳазмга) мослаштириб беради.

Сўнгра, сувлар — бир-бирларидан сувли моддасига қараб эмас, балки ўзларига аралашган нарсаларга ва кайфиятларидан қайси бири ғолиб эканига қараб фарқ қиладилар. Сувларнинг энг яхшиси булоқ сувидир. Лекин ҳамма булоқнинг эмас, балки ери тоза ва тупроғида биронта чет хусусият ва кайфият бўлмаган булоқнинг сувидир; ёки (сув оқадиган жой) тошли бўлиши керак, чунки у балчиққа ўхшаб саснмайди, аммо тоза тупроқли ер тошли ердан яхшироқ.

Ҳамма тоза тупроқли булоқнинг (суви яхши) бўлавермайди; у сув яна оқар сув бўлиши керак, оққанда ҳам қуёш ва шамоллар учун очиқ жойда оқиши керак, чунки булар оқар сувга фазилат берадиган нарсалардандир.

Кўлмак сувга келсак, у очиқ бўлган вақтда баъзан ёмон сифатларни ўзига олади, агар у чуқурликда бекик ҳолда турса, у сифатларни олмаган бўлар эди. Ҳар қандай офтобрўя бўлган оқар сув ҳам (яхши) бўлавермайди, фақат ўзани лойлик бўлгани (яхши) бўлади.

Билгилки, тортиб кўриш сувнинг сифатини аниқлашда қулай усуллардан биридир. Енгилроқ сув кўпинча яхшироғи бўлади. Сувнинг вазнини баъзан маълум ўлчов ёрдами билан ва баъзан эса (қуйидаги усул билан) аниқлайдилар; оғирлиги бир

хил бўлган икки бўлак латта ёки пахтани икки хил сув билан ҳўллаб, кейин уларни яхшилаб қуритилади ва тортилади; қайси пахта енгил келса, ўша ҳўлланган сув яхшироқ ҳисобланади.

Қатронлаш¹¹ ва ҳайдаш ёмон сувларни тузатиш йўллари-дандир, агар у мумкин бўлмаса, қайнатиш шундайдир. Олимларнинг шохидлик беришларига кўра, қайнаган сув (қоринни) кўп шиширмайди ва тез ўтиб кетади. Табибларнинг нодонларигина қайнатилган сувдан латиф қисми учиб кетиб, оғири қолади, демак, қайнатиш сув оғирлигини орттиргани учун ундан фойда йўқ, деб ўйлайдилар. Лекин сен билишинг керакки, сувнинг ҳамма бўлакчалари оғирлик ва енгилликда бир хилдирлар, чунки у содда жисм бўлиб, мураккаб эмасдир.

Қайнатиш сувни унда совуқликдан пайдо бўлган қуюқликни кетказиш ва ундаги аралашмаларни чўктириш орқали латифлаштиради. Бунинг далили қуйидагича: агар сен лойқа сувни узоқ муддатгача қўйиб қўйсанг ҳам ундан сезиларли миқдорда чўкма тушмайди, агар уни қайнатсанг ўша ондаёқ ундан кўп чўкма тушади ва сув енгил вазни ва тиниқ бўлиб қолади.

Ёмғир суви ҳам яхши сувлар жумласига киради, хусусан ёзда момақалдироқли булутлардан ёққан бўлса.

Кучли шамол билан келувчи булутлар уларни пайдо қилувчи буг туфайли лойқалашган бўлади ва улардан томган томчилар ҳам лойқа бўлади. Шунинг учун (бундай сувнинг) моддаси бир жинсли ва тоза бўлмайди. Ёмғир суви энг яхши сув ҳисобланса ҳам, у тез сасийди, чунки жуда суюқ бўлиб ер ва ҳавонинг бузилиши тез таъсир қилади.

Зарурат юзасидан, тез сасийдиган ёмғир сувини ичишга тўғри келганда нордон нарсаларни ейиш унинг зараридан сақлайди.

Қудуқ ва ер ости каналларининг сувлари оқиб чиқадиган булоқ сувларига нисбатан ёмондир. Чунки улар узоқ муддат давомида ер бўлакчалари билан аралашган ҳолда қамалиб ётиш натижасида маълум даражадаги сасишдан холи бўлмайдилар. (У сувларни) чиқариш ва ҳаракатга келтириш биронта зўрловчи (ташқи) кучнинг таъсири билан бўлиб, уларни ташқарига чиқишга йўналтирувчи ўзларида мавжуд куч билан бўлмайди. Ҳунар ва ҳийла ёрдами билан уларни сизиб чиқиш йўлларига яқинлаштирилади. Қўрғошин (қувурлардан) ўтувчи сув энг ёмон ҳисобланади, чунки у (қўрғошин) қувватини ўзига олиб, кўпинча ичак яраларини келтириб чиқаради.

¹¹ Яъни дистилляция йўли билан тозалаш.

Муз ва қор сувларига келсак, улар қуюқ бўладилар. Тўқайли ерлардаги кўлмак сувлар, хусусан улар очик бўлсалар ёмон ва оғир бўладилар.

Кўлмак сувлар қандай бўлишларидан қатъи назар, меъдага мувофиқ келмайди.

Маъдан моддалар ёки шунга ўхшаш бошқа нарсалар аралашган сувлар ва, шунингдек, зулукли сувларнинг ҳаммаси анчагина ёмон ҳисобланади. Лекин уларнинг баъзилари фойдали бўлади; ўзида темир қуввати ¹² голиб бўлган сув ички аъзоларни кучайтириш, ичкетишни тўхтатиш ва барча хил иштаҳа қувватларини қўзғатиш орқали фойда келтиради.

Муз ва қорлар тоза бўлиб, биронта ёмон қувват уларга аралашмаган бўлса, уларни эритиб сув қилинса ҳам, улар билан бошқа сувни ташқи томондан ёки ичига солиш билан совутилса ҳам, бари бир, яхши бўлаверади.

Агар муз ёмон сувлардан пайдо бўлган бўлса, ёки қор ёққан еридан бирон ташқи қувватни ўзига олган бўлса, улар билан сувни совитганда уларга сувни аралаштирмасдан совутиш яхшироқ.

Шўр сувга келсак, у олдин сўлитади, (суюқликларни) шимади ва ўзидаги ҳайдовчи куч туфайли ички суради, кейин охирида ўз табиатидаги қуритиш билан ички боғлайди; ундай (сув) қонни ҳам бузади, қичима ва қўтирни келтириб чиқаради.

Лойқа сув тош ва тикилмалар пайдо қилади: уни (ичгандан) кейин кетидан сийдик ҳайдовчи нарсаларни истеъмол қилиш керак. Шундай бўлса ҳам, у ва бошқа қуюқ оғир сувлар қорнида касаллик бўлганларга кўпинча фойда қилади, чунки улар қоринда туриб қолиб секинлик билан тушади. Ёғ ва ширинликлар (шўр сувнинг) зарарини кетказадиган нарсалардан дир.

Навшадилли сув ичилса ёки унда ўтирилса, ёки остдан юборилса, ички суради. Аччиқтошли сув эса ҳайз қонининг ортиқча кетишини, қон туфлашни ва бавосирдаги (қон) оқшини тўхтатади, аммо иситмага мойил гавдаларда эса, иситмани кучли равншда қўзғатади.

Темир (моддаси бор сув) талоқ касалини тuzатади ва жинсий қобилиятни зўрайтиради.

¹² Яъни темир тузлари

ҲАММОМГА ТУШИШ, ҚУЕШГА ТОБЛАНИШ ВА ҚУМДА ЁТИШ

Билимдонлардан бири ҳаммомнинг яхшиси қурилганига кўп бўлгани ва ичи кенг бўлиб, суви ширин бўлганидир, дейди. Бошқалар бунга қўшимча қилиб, гўлаҳ ҳаммомга тушувчиларнинг мизожига қараб ёқилса яхшиси бўлади дейдилар.

Билгилки, ҳаммомнинг табиий иши одамни ўз ҳавоси билан қиздириши ва ўз суви билан ҳўллашидир. Ҳаммомнинг биринчи хонаси совутувчи ва ҳўлловчи бўлади, иккинчиси қиздирувчи ва ҳўлловчи ва учинчиси қиздирувчи ва қуритувчи бўлади.

Баъзан қуруқ ҳаммомни истеъмол қилинади, у қуритади ва истисқоли ва бўш (баданли) кишиларга фойда қилади. Баъзида эса ҳўл (ҳаммом) истеъмол қилинади, у ҳўллайди. Ҳаммомда баъзан узоқ вақт ўлтирилади, шунда у (моддаларни) тарқатиш ва терлатиш билан қуритади, баъзида эса кам ўлтирилади, унда бадан терлашдан олдин (намликни) ўзига шимиб ҳўлланади.

Баъзида ҳаммомни наҳорга ва бўш меъдага истеъмол қилинади, шунда у жуда қуритиб, оздириб ва заифлаштириб юборади. Баъзан эса тўйиншдан сал ўтгандан кейин истеъмол қилинади, шунда у моддани гавданинг сиртига тортиш билан семиртиради, лекин у аъзоларга меъда ва жигардан ҳали етилмаган овқатни тортиш билан тикилмалар пайдо қилади. Баъзи вақтда биринчи ҳазмнинг охири ва меъда бўшашдан олдин истеъмол қилинади, бу фойдали бўлиб, мўътадил даражада семиртиради.

Ҳаммомнинг кўп фойдалари билан бирга зарари ҳам бор. У заифлашган аъзоларга чиқиндиларнинг қуюлишини осонлаштиради, баданни бўшаштиради, асабга зарар етказди, туғма иссиқликни тарқатади, овқатга бўлган иштаҳани туширади ва жинсий алоқа қувватини заифлаштиради.

Ҳаммом ўзидаги сувларга қараб турли фазилатларга эга бўлади. Агар сув табиий равишда сода (аралашган) ё гугуртли бўлса, ёки у денгиз суви бўлса, ёки унда кул моддаси бўлса, ёки у шўр бўлса, ёки сувга шу нарсаларни солиб қайнатиб сунъий равишда ўша ҳолга келтирилса, ёки унга майвизак, дафна меваси, олтингугурт ва бошқа нарсаларни солиб қайнатилса, ундай сув (моддаларни) эритиб тарқатади ва юмшатади, тана говаклигини ва семизликни йўқотади, моддаларнинг яраларга қуйилишига йўл қўймайди ва ришта касалига дучор бўлганларга фойда қилади.

Мисли, темирли ва шўр сувлар совуқ ва ҳўл касалликларга, бўғин оғриқларига, инқрисга, бўшашишга, рабуга ва буй-

рак касалликларига фойда қилади, синган жойларнинг битишини кучайтиради, йирингли шишлар ва турли яраларга ҳам фойда қилади. Мисли сувлар оғизга, тилчага, кўз қовоғининг тушинишига, қулоқ оқинишига фойда қилади. Темирли сув эса, меъда ва талоққа фойдали. Бурақли шўр сувлар ёмон хилларни қабул қилувчан бошларга ва шу аҳволдаги кўкракка фойда қилади, у яна ҳўл меъдага, истисқоли ва меъдаси кўпчиган кишиларга ҳам фойда қилади.

Аччиқтошли ва зокли сувларга келсак, уларни иситиб чўмилиш қон тупириш, орқадан ва ой кўрганда қон кетиш ва кўтан чиқишда фойда қилади. Шунингдек, сабабсиз бола ташлаш, керкиш ва ҳаддан ташқари кўп терлашга ҳам фойда қилади.

Гугуртли сув эса асабларни тозалайди, тортишиш ва тиришишдаги оғриқларни босади, гавда сиртини ёмон ва узоқ чўзиладиган яралар ва тошмалардан, ёмон доғлардан, сепкилдан, барас ва баҳақдан тозалайди. Бўғинлар, талоқ ва жигарга қуйиладиган чиқиндиларни тарқатади, бачадон қаттиқлигига фойда қилади, лекин меъдани бўшаштириб иштаҳани туширади.

Битумли сувларда чўмилиш бошни (турли моддаларга) тўлдиради шунинг учун унда чўмилганда бошни чўмдириш керак эмас. Ундай сув узоқ муддатгача қиздиради, айниқса, бачадонни, сийдик қовуғини ва йўғон ичакни. Лекин у ёмон ва сғирдир.

Иссиқ қуёшда бадани қиздириш, хусусан у тез юриш ва чопиш каби кучли ҳаракатлар вақтида бўлса, чиқиндиларни кучли равишда эритиб тарқатади, терлатади, қорин кўпчишини йўқотади, гавда бўшашгандаги ва истисқодаги шишларни тарқатади, рабу ва «тикка нафас олиш»га¹³ фойда қилади, узоқ чўзиладиган совуқ бош оғригини тузатади, совуқ мизожли мияни бақувват қилади.

Тери атрофидаги намликларни кўпроқ қуринадиган қумлар денгиз қумларидир. Баъзан у иссиқ бўлса унда ўлтирадилар, баъзан ўзларини унга кўмадилар, баъзан баданларига оз-оздан сепадилар. Шунда у оғриқларни тарқатади, қуёш бобида айтилган касалликларни тузатади ва умуман гавдани қаттиқ қурилади.

¹³ Нафас қисшининг бир тури, бунда касал тикка ҳолатда бўлгандагина ссонлик билан нафас олиши мумкин бўлади.

СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ ТАДБИРЛАРИ

СОҒЛИҚ ВА ҚАСАЛЛИҚНИНГ САБАБИ ВА УЛИМНИНГ МУҚАРРАРЛИГИ ҲАҚИДА

(Тибнинг) амалий қисми иккига бўлинади. Биринчи қисм соғлом гавдаларнинг тадбирини билиш; бу соғлиқни сақлашга тааллуқли бўлгани учун соғлиқни сақлаш илми деб аталади. Иккинчи қисми касал гавданинг тадбирини билиш бўлиб, соғлом ҳолатга қайтариш йўлларини кўрсатади, буни даволаш илми деб аталади.

Баданларимиз офатларнинг икки тури учун ўрин бўлиб, уларнинг ҳар бирига ичдан ва сиртдан сабаб бор. Офатнинг бири биз яратилган ҳўллик (рутубат)нинг аста-секин тарқалиб кетиши. Иккинчиси ўша ҳўлликнинг сасиб, бузилиб, ҳаётга ёрдам бериш қобилиятидан чиқишидир. Бу иккинчи тури гарчи ҳўлликни қуришгача олиб бориб зарар етказса, ҳам, биринчи офатдан фарқ қилади. Бунда аввало ҳўллик бузилади, сўнг гавдаларимиз учун фойдали ҳолати ўзгаради, охирида ҳўллик сасиш натижасида тарқалиб кетади. У икки (офатнинг) ҳар бири сиртқи ва ички сабаблардан келиб чиқади.

Сиртқи сабабларга (ҳўлликни) тарқатувчи ва саситувчи ҳаво киради.

Ички сабаблар ҳўлликни қуритувчи ичимиздаги туғма иссиқлик ва овқатлардан ёки бошқа нарсалардан ичимизда пайдо бўладиган ва (ҳўлликни) саситадиган ёт иссиқликдир. Бу сабабларнинг ҳаммаси (танамизни) қуритишда бир-бирларига ёрдамчидирлар. Ёзининг ўсишимиз, балоғатга етишимиз ҳамда турли ишларга қобилиятли ва қудратли бўлишимиз бизда бўлиб турадиган кўп қуришлар билан вужудга келади. Сўнгра

бу хил қуришлар (рутубатнинг) тамом бўлишига қадар давом этади. Бизда бўлиб турадиган қуриш зарурий бўлиб, бундан қутилишга илож йўқ.

Қуриш кўпайган сари иссиқлик озая боради ва баданда бўшашлиқ ошиб, ҳўлликнинг ўзидан тарқалаётган қисмини тўлдириш оғизлиги пайдо бўлади.

(Табиий ҳўлликнинг) қуриши тугал бўлгач, (туғма) иссиқлик ўчиб, табиий ўлим вужудга келади.

Соғлиқни сақлаш санъати ўлимдан омон қолдиришга ва гавдани сиртқи офатлардан қутқазишга кафил бўла олмайди, шунингдек, ҳар баданни мутлақо инсон истайдиган жуда узун умрга етказишга ҳам кафил бўла олмайди, балки икки нарсага: (туғма намликнинг) сасишини қайтаришга ва ҳўлликни тез тарқалишдан сақлашга кафил бўла олади.

Гавдаларнинг ҳаммаси ҳам асосий ҳўллик қувватида ва асосий иссиқлик қувватида баробар эмаслар, балки улар бу жиҳатдан турличадирлар. Ҳар гавданинг мизожи туғма иссиғи ва туғма ҳўллигининг миқдори талаб қиладиган даражада зарурий қуришга қарши туриш чегараси бор. Гавда ўша чегарадан ўтмайди, лекин гоҳо қуришига ёрдам берувчи ёки бошқа бир ваз ва билан, ҳалок қилувчи сабабларнинг воқе бўлиши билан гавда ўша чегарага ета олмайди. Кўп кишилар мана шу (биринчисини) табиий ажал деб, кейингисини тасодифий ўлим дейдилар.

Соғлиқни сақлаш санъати одам гавдасини унинг муносиб ва ёқадиган нарсаларини сақлаш орқали ўша табиий ажал деб аталгидиган ёшга етказишдан иборат. Соғлиқни сақлаш икки қувватга топширилган, табиб ўша қувватларга хизмат қилади. Биринчи оқватлантирувчи табиий қувватим, моддаси тупроқликка ва сувликка мойил бўлган ва гавдадан тарқалган нарсаларнинг бадалини тўлдиради. Иккинчиси ҳаётий қувватки, юрак ва томирларни ҳаракатлантирадиган ва ҳаволи ва оловли жавҳарга эга бўлган руҳнинг тарқалган қисмини тўлдиради.

Айтамански, соғлиқни сақлашда асосий нарса қуйидаги умумий ва зарурий сабабларни мўътадил қилишдир. Бунда асосан қуйидаги етти нарсани мўътадил қилишга кўпроқ эътибор берилиши керак: мизожни мўътадил қилиш, ёйиладиган ва ичиладиган нарсаларни танлаш, гавдани чиқиндидан тозалаш, туғри тузилишни сақлаш, бурунга тортиладиган ҳавони етарли ва яхши қилиш, кийимли нарсаларни яхшилаш, жисмоний ва руҳий ҳаракатларни мўътадил қилиш; шу ҳаракатлар жумласига маълум даражада уйқу ва уйроқлик ҳам кирди.

БОЛАЛАРГА ҚУЛЛАНИЛАДИГАН ТАДБИРЛАР

Муътадил мизожли бола туғилганда, фозил кишилардан бир гуруҳининг айтишларича, лозим бўлган дастлабки қилинадиган ишлар тўрт бармоқ энича қолдириб киндикни кесмоқ, оғриқ бермаслиги учун майин пишитилган тоза жун ип билан киндикни бойламоқ ва зайтун мойига ботирилган латтани унинг устига қўймоқдир. Киндик кесилган вақтда зарчава, қизил бақам дарахтининг елими, анзиратгўштхўр, зира, ушна ва муррдан баробар бўлақларни янчиб ва эзиб, боланинг киндигига сепиш керак.

Боланинг бадани қаттиқ ва териси кучли бўлиши учун кам тузли намакоб суртилади, намакобга шодана, қуст, татим, сарик йўнғичка, ва какликўтидан бир оз қўшилса, жуда яхши бўлади. Боланинг бурнига ва оғзига намакоб теккизилмайди.

Кўзларига зайтун ёғидан озгина томъзамиз ва орқа тешиги очилсин учун жимжилоқ билан қитиқлаймиз, шунда болани совуқ тегишидан сақлаш керак. Уч кун ёки тўрт кундан сўнг боланинг киндиги тушгач, садаф кулни ёки бузоқ оёғи пайининг кулини, ёки куйдирилган қалайни шароб билан эзиб, киндикка сепмоқ фойдалидир.

Агар болани йўрғакламоқчи бўлинса, доя боланинг аъзоларини мулойимлик билан силаши керак. Шунда у, кенгайиши матлуб аъзоларини кенгайтириб, ингичкалгини матлуб аъзоларини ингичкалантириб силайди ва ҳар бир аъзога энг чиройли шакл беришга уринади. Шу ишларнинг ҳаммасида (доя) бармоқларининг учлари билан бола баданини қайта-қайта юмшоқ уқалайди. Доя боланинг кўзларини ипакли матога ўхшаш бир нарса билан ҳамиша артиб турмоғи, боланинг қовуғидан сийдик кўчиши осон бўлиши учун уни бармоқларининг учи билан силамоғи керак. Сўнгра доя боланинг қўлларини ёзиб, икки тирсагини икки тиззасига тегизади, бошига саллача ўратади, ёки бошига лойиқ қалпоқча кийгизади. Ҳавоси ўрта даражали, иссиқ ва совуқ бўлмаган уйда ухлатилади, бола ухлатиладиган уй соя ва қоронғироқ бўлмаси керакки, у уйга қуёшнинг кучли нури тушмасин.

Бола ўринда ётганида унинг боши танасининг бошқа бўлақларидан юқори турмоғи керак, боланинг ётар ўрни унинг бўйинини, қўл-оёқларини ва умуртқа устунини қийшайтириб қўйишидан сақлақмоқ керак.

Болани эмизишда ва овқатлантиришда мумкин қадар онасининг сути билан боқиш керак. Чунки она сути бола қоринда экан вақтида истеъмол қиладиган овқат моддасига, яъни онасининг ҳайз қонига ҳамма нарсадан ҳам кўпроқ ўхшайдиган

овқатдир. Шу қоннинг ўзи кейинча сут бўлади. Шунинг учун бола онанинг сутини тезроқ қабул қилади ва унга одатланади. Хатто тажриба билан тўғри топилганки, бола онасини эмганда, турли азобловчи ҳоллардан сақланишида жуда фойдаланади.

Бир кунда икки ёки уч марта эмизиш билан кифояланмоқ керак. Болани аввалги эмизишда кўп эмизмаслик керак. Онасининг мизожи мўътадил бўлгунча, онасидан бошқа хотиннинг эмизгани яхши. Болага асал ялатиб сўнгра эмизиш яхшироқдир. Эрталаб болага эмизиладиган сутдан она икки ёки уч бёр соғиб ташлаб, сўнгра болага эмизиши керак, айниқса, сутда бирон айб бўлса: эмчак сути сифатсиз ва аччиқ бўлса, она овқатланмасдан илгари, наҳорга эмизмаслиги керак.

Шу билан бирга боланинг мизожини кучайтирмоқ учун, унга икки нарсани қўлламоқ керак. Биринчи, болани секин-аста тебратиш, иккинчиси уни ухлатиш учун айтиш одат бўлиб қолган музыка ва аллалашдир. Шу иккинсини қабул қилиш миқдорига қараб боланинг танаси билан бадантарбияга ва руҳи билан музыкага бўлган истеъдоди ҳосил қилинади.

Агар болага ўз онасининг сутини эмизишга онанинг кучсизлиги, ёки сутнинг бузуқлиги, ё суюққа яқинлиги моне бўлса, тубанда баён қилинадиган шартларга мувофиқ бола учун бир эмизувчи тайинламоқ керак.

Биз айтамызки, эмизувчининг энг яхши ёши 25 билан 35 орасидадир. Чўнки бу ёш жувонлик, соғлик ва етуклик ёшидир.

Эмизувчининг кўрениш ва тузлишдаги шартлари шуки, у хушранг, бақувват бўйинли, кўкраги кенг ва қувватли, мушаклари бўртган, семиз ва ориқликда ўртача бўлмоғи керак.

Аҳлоқда эмизувчи яхши хулқли, ғазабланиш ва ғамгинлик, кўрқинш ва бошқа ёмон руҳий таъсиротларга тез берилмайдиган бўлиши керак. Чўнки булар мизожни бўзади ва эмизишга таъсир қилади.

Эмизишнинг табиий муддати икки йилдир.

Агар бола сутдан бошқа овқат ейишни тиласа, зўрламасдан аста-секин берабошлаш керак. Сўнгра, олдинги тишлари чиқа бошласа, кучлироқ овқатга ўтказилади. Лекин чайналиши қаттиқ нарса берилмайди. Болага дастлабки овқат эмизувчининг чайнаб берган нонидир. Сўнгра сув ва асал билан, ё шароб билан, ёки сут билан нон берилади.

Эмчакдан ажратиш бир йўла бўлмай, аста-секин бўлиб, болани ун ва шакардан пиширилган бўғирсоқ бериб овутилади. Агар бола эмишини қаттиқ талаб қилиб йиғласа, мурр ва чўлялпизининг ҳар биридан бир дирҳам вазнда олинмиб эзилади ва эмчакка суртилади.

Боланинг озиқ тишлари чиқаётган даврида чайналиши ва тишланиши қаттиқ нарсаларни тишлатиш ва чайнагиш ман қилинади. Чунки бундай нарсаларни тишлаш билан озиқ тишларининг моддаси бузилади. Болаларнинг тишлари кўринган вақтда тиш милкларини қуённинг мияси ва товуқнинг чарвиси билан ёғланади. Бу ёғлаш тишларнинг чиқишини осонлаштиради.

Энди болаларда пайдо бўладиган жузъий касалликларни баён қиламиз: болаларнинг тишлари чиқиши олдида тиш милкларидида пайдо бўладиган шишлар, икки жағ суягининг чеккасидаги пайларда пайдо бўладиган шишлар ва тиришиш шундай (касалликлар) жумласидандир. Шундай шишлар пайдо бўлса, бармоқ билан мулойим силаш ва тиш ўсиши бобиди баён қилинган ёғлар билан ёғлаш керак.

Болаларда ичкетиши, хусусан тиш чиқиши пайтида ичкетишининг сабаби милкларидан чиққан йирингли шўр чиқиндини сут билан бирга эмишларида, деб ўйлайдилар.

(Ичкетиш) унча зўр бўлмаса, у билан машғул бўлиш керак эмас. Агар зўрайиб кетишидан қўрқилса, боланинг қорнига қизилгул уруғи, ё петрушка уруғи, ёки Рум арпабодиёни уруғи, ё зирани қиздириб боғланади. Ёки қорнига сиркада ивигилган эра қизилгул, ёки озгина сирка қўшиб қайнатилган тарикни боғланади. Агар улар билан тузалмаса, қўзичоқ панирмойсидан бир донақ миқдорини совуқ сув билан ичирилади. Шу вақтда боланинг меъдасида сутнинг ивиб қолишидан (қуйидаги йўл билан) эҳтиёт қилинади. Ўша куни болани сут ўрнига ўтадиган чала пиширилган тухум сариғи ва сувда қайнатилган ноннинг мағзи билан, ёки сувда қайнатилган толқон билан овқатлантирилади. Баъзи вақтда болада ич қотиш пайдо бўлади. Шундай вақтда сичқон тезаги ёки ёлғиз қуюлтирилган асалдан, ёки чўлялпизга, ё ҳаворанг гулсапсар илдизининг куйдирилмагани ёки куйдирилганига қўшилган асалдан шамча қилиб орқа тешикка қўйилади. Ёки болага озгина асал ёки бир нўхат миқдоридида сақич дарахтининг сақичи едирилади ва қорнини зайтун ёғи билан секин силанади, ёки киндигига қорамолнинг ўти билан тоғ бинафшасининг (суви) суртилади.

Баъзи вақт болаларда оғизнинг чақа бўлиши (ширча)¹⁴ пайдо бўлади. Чунки оғизларининг ва тилларининг пардаси жуда юмшоқ бўлиб, енгил уриниши ҳам кўтара олмайди, сутнинг сув қисмининг ювишига қандай чидай олсин? Шу ҳолат уларни безовта қиладу ва чақаларни пайдо қиладу. Оғиз чақа бўлишининг энг ёмони кўмирдай қорайиб кетгани бўлиб, у ўл-

¹⁴ Ёки «оғиз оғриғи», стоматит (арабчаси қулоъ).

дирувчидир, тузалиши мумкин бўлгани оқ ва қизил ранглигидир. Баъзан буни даволаш учун эзилган бинафшанинг ёлғиз ўзи, ёки қизилгулга ва озгина заъфаронга аралаштирилгани ва ёки жингакнинг ўзи кифоя қилади. Баъзан сутчўпнинг, итузмнинг, кийикпанжанинг сиқиб олинган суви кифоя қилади. Агар у дорилардан кучлироқ даво керак бўлса, чучукмиянинг янчилган илдизини ишлатилади. Тиш милкларига тошмалар чиққанда ва оғиз чақа бўлишида баъзан мурри, мозини, кундур пўстини жуда жайда янчиб, асалга қориб қўйиш манфаатлидир. Баъзан оғир чақа бўлишида шотут ширасининг ўзи, ё гўра узумининг суви ҳам кифоя қилади.

Гоҳо болаларнинг қулоқлари оқади, чунки болаларнинг гавдалари айниқса, миялари жуда ҳўлдир. Шундай вақтда озгина юнгни бир оз аччиқтош, ё зафарон, ёки бир миқдор сода (натрун) билан аралаштирилган асал ва шаробга ботириб қулоқларига тикилади. Баъзан буруштирувчи шаробга ботирилган юнг билан чекланилади.

Болаларда иситмалар пайдо бўлса, эмизувчининг иссиқ кийинтирилиши керак. Эмизувчига анор сувини сикалжубин билан ва асал билан бодрингдан сиқиб олинган суви бир оз кофур ва шакар билан ичирилади. Сўнгра болани терлатилади: бунинг учун ҳўл қамшнинг сувини сиқиб олиб, боланинг бош тепасига ва оёғига қўйилади, ўзини ўраб иссиқ тутилади. Албатта, шундай тадбир болаларни терлатади.

Баъзи вақт болаларда қорин ва ичак бураб оғриши пайдо бўлиб, улар бетоқат бўладилар ва кўп йиғлайдилар. Шундай ҳолда боланинг қорнини иссиқ сув билан ва озгина мум аралаштирилган кўп иссиқ ёғни суртиш билан иситмоқ лозим.

Баъзи вақт болаларнинг кўп йиғлашлари киндикларининг чиқишига ва кўтарилишига сабаб бўлади. Ёки даббани келтирувчи сабаблардан биронтасини пайдо қилади. Шунда нонхоҳни янчиб тухумнинг оқи билан хамир қилиб касал жойга суртилишни, устига юпқа каноп парчаси ўралишини, ёки аччиқ Миср боқиласининг, ёки муррининг куйганини набиз билан ҳўллаб касал жойга боғланишини буюрилади. Бундан кўра кучлироқ дори мурр, сарв ёғочи қобиғи, сарв ёнғоғи, араб акациясининг шираси, сабир (сабур) ва дабба бобида баён қилинадиган нарсаларга ўхшаш иссиқ табиатли буруштирувчи даволардир.

Гоҳо болаларда уйқусизлик, тўхтовсиз йиғлаш ва чинқириш пайдо бўлиб, уларни ухлатишга мажбур бўлинади. Шундай вақтда, агар мумкин бўлса, кўкнор пўсти ба уруғини, сутчўп ва кўкнор ёғи билан қориб, чаккасига, пешонасига қўйилади, шунда бола ухлаши мумкин.

Баъзи вақт болаларнинг ичида гижжа пайдо бўлиб, уларни қийнайди. Гижжалар кўпроқ орқа тешик атрофида бўлади. Бу гижжалардан баъзисининг бўйи узун бўлади, аммо ясси шаклдагиси кам учрайди. Узун хилига дармана сувини болаларнинг қувватига қараб ичириш билан даво қилинади. Баъзан гижжали болаларнинг қоринларига эрман, Кобул биранжи, қорамолнинг ўти, Абу Жаҳл тарвузининг эти боғланади.

Баъзан болаларнинг сонлари бичилади. Шунда у ерга мирта, гулсапсар илдизи, қизил гул ёки тўпалоқни янчиб сепилади. Ё бўлмаса, арпа ёки ясмۇқ унини сепилади.

Боланинг хулқларини муътадилликда сақлашга алоҳида эътибор бериш керак. Бу эса болани қаттиқ ғазаб, қўрқиш, қайғу ва уйқусизликдан сақлаш билан қўлга киритилади. Ҳамма вақт болани истаган нарсасини муҳайё қилишга ва истаганини узоқлатишга тайёр туриш керак. Бунда икки манфаат бор. Бири — боланинг нафси (руҳи) учун бўлиб, у ёшлиқдан бошлаб яхши хулқли бўлиб ўсади ва кейинчалик бу унга ажралмас малака бўлиб қолади. Иккинчиси — унинг бадани учундир, чунки ёмон хулқ турли мизож бузилишларидан бўлади. Шунингдек, агар ёмон хулқ одатга кириб қолса, у мизож бузилишини келтириб чиқаради. Масалан, ғазаб кучли қиздиради, қайғу кучли қуритади, ҳафсаласизлик нафсоний қувватни бўшаштириб, мизожни балғамликка мойил қилади.

Бола олти ёшга етгач, уни мураббий ва муаллим ихтиёрига топширилади. (Таълим) аста-секинлик билан берилиши керак; бирданига уни китобга боғлаб қўймаслик лозим. Бола бу ёшга етганда иссиқ сувда чўмилтириш бир оз камайтирилиб, овқат сийиш олдидан кўпроқ бадантарбия қилиш буюрилади.

БАЛОҒАТГА ЕТГАН ҚИШИЛАР УЧУН УМУМИЙ БЎЛГАН ТАДБИРЛАР

Соғлиқни сақлашнинг асосий тадбири бадантарбия.

Муътадил равишда ва ўз вақтида бадантарбия билан шуғулланувчи одам бузилган хилтлар туфайли келган касалликларнинг ва мизож ҳамда илгари ўтган (касалликлар) туфайли келувчи касалликларнинг давосига муҳтож бўлмайди.

Бадантарбия ўзга тадбирлар билан бирга тўғри ишлатилганида (гавдани) тўлдирувчи нарсалар тўпланишининг олдини олувчи кучли омиллардан бўлиб, шу билан бирга туғма иссиқликни оширади, танага енгиллик беради. Чунки булар енгилгина иссиқлик пайдо қилиб, кунда тўпланувчи чиқиндиларни йўқотади.

Бадантарбиянинг турларига келсак, улар қуйидагилардир: ўзаро тортишиш, мушт билан туртишиш, ёйдан ўқ отиш, тез юриш, найза отиш, юқоридаги бир нарсага ирғиб осилиш, бир оёғида сакраш, қиличбозлик ва найзабозлик, отда юриш, икки қўлни силкитиш, бу вақтда одам оёқ учларида туриб, қўллари олдга ва орқага чўзиб тез ҳаракат қилади. Булар тез ҳаракатлар жумласидандир.

Бадантарбия билан шуғулланувчи аввало ичагидаги ва қоругидаги чиқиндиларни чиқариб ташлаши, кейин ҳаракат қилиши керак. (Ўз гавдасини) тайёрлаш учун олдин гавдани қаттиқ мато билан ишқалаш керак, бундан унинг табиати уйғониб, (терисининг) тешиклари кенгайд. Ундан кейин чучук мой билан (гавдани) ишқалаб, аста-секин унча кучли бўлмаган уқалашга ўтилади. Бунга қўллар билан (тананинг) турли бўлақларини кўп марта эзиш ва барча мушакларни эзиш билан эришилади. Кейин (уқалашни) тамомлаб, бадантарбияга киришилади.

Ҳаммомларда чўмилиш ҳақида

Ҳаммомга тушувчилар унга асталик билан кириб иссиқ хонада кўнгиллари беҳузур бўлгунча узоқ қолмасликлари керак. Шунда улар чиқиндиларнинг таралишидан келадиган ёқимли бир ҳис сезадилар ва гавдалари овқатни талаб қилади.

Кимки семирмоқчи бўлса ва у тикилма пайдо бўлишига мойил бўлмаса, ҳаммомга овқатдан кейин борсин.

Кимки, чиқиндиларининг таралишини ва озишни истаса, ҳаммомга оч қорин билан бориши ва унда узоқ ўтириши керак. Кимки, ўз соғлигини сақлашни назарда тутса, у меъдасидаги ва жигаридаги озиғини ҳазм қилиб сўнгра ҳаммомга бориши керак.

Ҳаммомдан чиққач ёки ҳаммомнинг ўзида совуқ ичимликларни ичишдан сақланиш керак. Чунки бу вақтда бадан тешиклари очиқ бўлиб совуқ бошқарувчи аъзоларнинг жавҳари томон интилади ва уларнинг қувватини синдиради. Шунингдек, иссиқ бирон нарсани ейишдан, айниқса, иссиқ сув ичишдан сақланиш керак. Чунки бу бошқарувчи аъзоларга бориб сил ва ингичка оғриғ касаллигини келтириб чиқариши сабабли хавфлидир.

Ҳаммомдан чиққач, бошни бирдан яланг қилишдан, танани совутишдан сақланиш керак. Қиш вақтида ҳаммомдан кийимга ўралиб чиқиш керак.

(Совуқ сувда чўмилиш) тадбири ҳар жиҳатдан мукамал кишилар учунгина фойдалидир. Еш, қувват ва ташқи сифатлар ҳамда йил фасли бунга мос бўлишлари керак.

(Чўмилувчи одам) меъда бузилиши, қусиш, ичкетиш, уйқусизлик ва назла келиши каби (касалликлардан) соф бўлишлари керак. Бундан ташқари у бола ёки қари бўлмаслиги, гавдаси тетик, ҳаракатлари маълум ўлчовли бўлиши керак.

Жинсий алоқадан кейин (совуқ сувга тушишдан) сақланиш керак. Шунингдек, овқатдан кейин ва овқат ҳазм бўлишдан олдин, қусишдан кейин, бўшатилишдан кейин, ҳайзадан¹⁵ кейин, уйқусизликда, гавданинг ва меъданинг заифлигида, бадан-тарбиядан кейин (совуқ сувда чўмилишдан сақланиш керак). Бундан жуда кучли одамларгина мустаснодир.

Овқатланиш тадбири

Соғлиғини сақловчи киши ўз овқатининг асосий қисми сабзавотлар, мевалар ва булардан бошқа даво бўладиган овқатлардан бўлмаслигига аҳамият бермоғи лозим,

Шунинг учун овқат гўштга ўхшаш нарсалардан бўлиши, айниқса, улоқ бузоқ ва қўзичоқларнинг гўштлиридан, офат етмаган соғлом экинзордан бўлиб, ифлос нарсалардан тозаланган бугдойдан, мизожга мувофиқ ширин нарсадан ва яхши хушбўй шаробдан иборат бўлиши лозим. Булардан бошқа нарсани даволаниш ва касалликнинг олдини олиш учунгина ишлатилади.

Мевалардан овқат учун кўпроқ мос келадиган анжир, етилиб, пишган узум, одат қилинган шаҳар ва жойларда хурмодир.

Қишда иссиқ, ёзда совуқ ёки илиқ (овқат) ейиш лозим. Иссиқлик ва совуқликнинг ҳар иккиси чидаб бўлмас даражага етмаслиги керак. Билгинки, фаровончилик йилларида кўп еб, қаҳатчилик йилларида оч туришдан ва бунинг аксидан ёмонроқ ҳолат йўқдир. Мана шу акси яна ҳам ёмонроқдир. Қаҳатчилик йилларида жуда оз овқат еб, тўқчилик йилларида кўп еб ўлган кишиларни кўрдик. Яна буниси ҳам борки, жуда тўйиб ва тўлиб овқат ейиш ва ичиш ҳамма ҳолда ҳам ўлдирувчидир. Бир қанча кишилар ҳаддан ташқари тўйиш сабабли бўғилиб ўлдилар.

Гавдага энг зарарли нарса меъдада овқат етилмасдан ва ҳазм бўлмасдан туриб яна овқат киритишдир. Меъда бузилишидан, хусусан ёмон овқатлардан бўладиганидан зарарлироқ нарса йўқдир.

Агар бирон киши ҳаддан ташқари тўйиб овқатланган бўлса, иккинчи кунни оч турмоғи, иссиқ ва совуқлиги мўътадил бир

¹⁵ Ҳ а й з а — овқатнинг меъдада ҳазм бўлмай бузилиши натижасида келиб чиқадиган ичкетиш.

жойда узоқ вақт ухламоғи керак. Агар шундай уйқу ёрдам бермаса, тўхтамай, секин-секин, аммо кўп юрмоғи ва озгина тоза шароб ичмоғи керак.

Уйқу вақтида дастлаб бир оз муддат ўнг томон билан кейин чап томон билан, сўнгра яна ўнг томон билан ётиш керак.

Етарли даражада ҳазм қилолмайдиган киши овқатланиш вақтини кўпайтириб, овқат миқдорини озайтириш керак.

Овқатларнинг истеъмолида маълум тартиб бор, соғлигини сақламоқчи бўлган киши унга риоя қилмоғи керак. Суюқ, тез ҳазм бўлувчи овқатни ундан кучли ва қаттиқроқ овқат устига ейишдан сақлансин, бўлмаса кейинги овқат аввалгининг юзига чиқиб ҳазм бўлади ва ўтар йўл қолмагач, сасийди, бузилади ва аралашган нарсасини ҳам бузади.

Ўрганилган овқат, бирмунча зарарли бўлса ҳам, одат қилинмаган яхши овқатдан мувофиқроқдир.

Энг ёмон нарса бир-бирига келишмайдиган овқатларни аралаштириш ҳамда овқатланиш вақтини узайтиришдир. Бунда аввалги овқат ҳазм бўлабошлаганида кейинги овқат бориб қўшилади, натижада овқатнинг бўлаклари ҳазм бўлишда бир-бирига баробар бўлмайди.

Жуда лаззатли бўлган овқатнинг зарарларидан бири шуки, уни кўп ейиш мумкин бўлади.

Тўйиб ейилганда энг мувофиқ тартиб бир куни бир марта ва бир куни икки марта — эрталаб ва кечқурун овқатланишдир.

Семиз кишининг ҳаммомдан чиққан замон овқатланмаслиги, балки сабр қилиб енгилгина ухлаши керак. Ундай кишиларнинг кунига бир марта овқатланишлари яхшироқдир.

Овқат устига шароб ичиш энг зарарли нарсалардандир. Чунки шароб тез ҳазм бўлувчи ва тез ўтувчидир. У овқатни ҳам ҳазм бўлмаган ҳолда ўтказиб юборади, натижада тиқилмалар ва чириш (касалликларни) баъзан эса қўтир пайдо қилади. Ширинликлар тиқилмаларни тез олиб келади, чунки (одам) табиати уларни ҳазмдан илгари ўзига тортади. Тиқилмалар эса кўп касалликларга, шу жумладан истисқо касалига учратади.

Узоқ ёшга борган кишининг гавдаси йигитлик маҳалида ейдиган (миқдордаги) овқатни қабул қилмайди. Энди овқати чиқиндиларга айланади, шу сабабли (йигитлигидаги) миқдорда емасин, балки камроқ есин.

Ҳўл мевалар ёзда, меҳнат ва бадантарбия қилувчи сафро мизожли кишиларга ёқади, уни овқатдан аввал ейилиши керак. Ҳўл мевалар ўрик, тут, қовун, шафтоли, олхўрига ўхшаш нарсалардир.

Овқатларнинг бир-бирларига қўшилишлари билан таъсирлари ўзгаради: Ҳиндистон аҳолисининг тажрибали кишилари ва бошқалар: «сутни нордон нарсалар билан қўшиб истеъмол қилнимасин ҳамда балиқни сут билан ейилмасин, бу мохов каби узоқ тузалмайдиган касалликларни келтиради: шунингдек, қатиқни турп билан¹⁶ ва қушларнинг гўштлари билан ейилмасин, ширгуричч устидан талқон ейилмасин, мис идишда сақланган ўсимлик ёғини, ҳайвон мойини овқатларда ишлатилмасин, канакунжутнинг чўғида пиширилган қовурмаларни ейилмасин», деганлар.

Билгинки, кабоб ҳазм бўлса, энг кучли овқат ҳисобланади, бироқ унинг пастга тушиши суэт бўлиб, кўричакда узоқ қолади. Шўрва яхши овқат бўлиб, пиёзли бўлса ичдан елни қувлайди. Агар пиёзсиз бўлса, елни қўзғатади:

Билгинки, нон ҳазм бўлмаса зарари кўпдир, ҳазм бўлмаган гўштининг зарари эса ундан камроқдир.

Сув ва ичимликларни ичиш тадбири

Мўътадил мизожли (одамлар)га энг ёқадиган сув совуқлиги ўртача ёки ташқаридан муз билан совутилган сувдир.

Сирка билан аралаштириш ёмон сувни тузатади.

Билгинки, наҳорга (сув ичиш) бадантарбиядан кейин, ҳаммомга тушгандан кейин, айниқса, оч қоринга (ичиш), шунингдек, кечаси маст ва хумор кишиларда пайдо бўладиган ёлғондакам ташналикда ҳамда табиат овқатнинг ҳазми билан овора бўлиб турган вақтда сув ичиш зарарлидир.

Оқ суюқ шароб иссиқ мизожли кишиларга мувофиқроқдир ва у бошни оғритмайди, балки баъзан ҳўллаб меъданинг алангаланнишидан вужудга келган бош оғриғини енгиллатади. Каък¹⁷ ёки нон орқали сузиб жуда тинитилган ҳар бир шароб оқ суюқ шароб ўрнини босади, айниқса, ичишдан икки соат аввал (сув) аралаштириб қўйилса.

Қуюқ ширин шароб семиришни ва қувватли бўлишни тилган кишига мувофиқроқдир, бироқ тикилмалар пайдо бўлишидан эҳтиёт бўлиш керак. Эски қизил шароб совуқ балғам мизожли кишига мувофиқроқдир.

Ҳар бир овқат устидан шароб ичиш баён қилганимизга кўра бирон касалликни туғдиргани учун, ёмондир; овқат ҳазм бўлиб, сиңгандан кейингина ичиш мумкин.

¹⁶ Бошқа бир нусхада: «мошини пишлоқ билан».

¹⁷ Каък — тешик кулча шаклида тайёрланадиган нон.

Кетма-кет маст бўлиш жуда ёмондирки, жигарнинг ва миянинг мизожини бузади, асабни кучсиз қилади. Асаб касалликлари, сакта ва тўсатдан ўлишга сабаб бўлади.

(Табибларнинг) баъзилари: «мастлик ойда бир ёки икки марта бўлса, нафсоний қувватларни енгиллатиши ва роҳатлантириши билан, сийдириш ва терлатиш орқали чиқиндиларни, айниқса, меъдадан тарқатиш билан фойда қилади», деб ҳисоблайдилар.

Болаларнинг шароб ичишлари ёнаётган нозик ўтиннинг алангасига аланга қўшиш кабидир. Қари кишига у кўтара олган миқдорда шароб бериш мумкин. Йигитларга эса мўътадил даражани тутилсин.

Ҳавоси совуқ ўлкалар шароб ичишни кўтаради, иссиқ жойлар кўтармайди.

Уйқу ва уйғоқлик ҳақида

Уйқуси келмайдиган кишига сутчўп истеъмол қилиш яхши тадбирдир. Агар уйқудан аввал ейилган овқат ҳазм бўлгандан кейин ҳаммомга тушиб, бошдан иссиқ сувни кўп қуйилса, шундай тадбир ухлаш учун яхши ёрдамчидир.

Оч қорин билан ухлаш ёмон ва қувватни сусайтиради. (Қорин) тўлиқлиги билан ва овқат қориннинг юқори қисмидан тушишидан илгари ухлаш ҳам ёмондир. Чунки бу ҳолатда (уйқу) чуқур уйқу бўлмайди, балки безовта уйқудир.

Кундузги уйқу ҳам ёмондир; у рутубатлардан бўладиган касалликларни ва назла касалликларини вужудга келтиради, рангни бузади, талоқ касалини пайдо қилади, асабларни бўшаштиради, кишини ланж қилади, иштаҳани пасайтиради, шиш ва турли иситмаларга сабаб бўлади.

Уйқудаги ҳолатлардан энг яхшиси ўнг томонни босиб, кейин чап томонга айланиб ётишдир. Қоринни босиб ётиш ҳазмга яхши ёрдам беради. Чунки бундай ётиш туғма иссиқликни тўплаб ва (гавда ичига) қамаб кўпайтиради. Чалқанча ётиш ухлашнинг ёмон шакли бўлиб, (кишини) сакта, фалаж ва бо-снқираш каби ёмон касалликларга тайёрлайди.

КЕКСАЛАР ТАДБИРИ

Кексалар тадбирининг ҳаммаси ҳўлловчи ва қиздирувчи нарсаларни биргаликда ишлатишдан иборатдир; уларни кўрпакларда ёшлардан кўра узоқроқ ухлатиб ётқизилади, овқатлар берилади, ҳаммомга туширилади, ичимликлар ичирилади, сийдиклари донмо равон қилиб турилади, меъдаларидан

шилликларини ичак ва қовуқ йўли орқали чиқариб турилади ва донмо ичлари юмшатилади.

Кекса кишининг овқати оз-оз миқдорга ажратилиб, ҳазм қилишига ва ўзининг кучли ва кучсизлигига қараб (бир кунда) икки ё уч марта берилади. Учинчи соатда¹⁸ асал билан яхши пиширилган нон берилади, еттинчи соатда, ҳаммомдан кейин, ични юмшатадиган, биз (тубанда) айтадиган нарсалардан берилади. Ундан кейин, кечга яқин яхши озиқ бўладиган овқат едирилади. Агар қувватли киши бўлса, кечки овқати бир оз кўпайтирилади.

Сутлар кўнгил тусаб ичилганда ва жигарнинг атрофида ёки қорнида таранглик, қичиш ва оғриқ пайдо қилмаса, кексаларга фойда қилади. Сут гизоли бўлиб (гавдани) ҳўллайди. Кекса кишига сутнинг энг мувофиғи эчки ва эшак сутидир. Эшак сутининг ҳосиятларидан бири шуки, у кўпинча (меъдада) ивиб қолмай, тезда тушиб кетади, айниқса, туз ва асал қўшиб ичилса, (шундай бўлади).

Кексалар ейдиган сабзавот ва мевалар лавлаги, петрушка ва бир оз ганданодан иборат бўлиши керак. Уларни муррий ва зайтун ёғи билан хушбўй, хушхўр қилиб, айниқса, овқатдан аввал, ични юмшатиш учун ейдилар.

Кексалар истеъмол қилганларида ичларини юмшатиб, гавдаларига ёқадиган мевалар ёзда анжир ва олхўри қиш вақти бўлса — асал суви билан қайнатилган анжир қоқисидир. Шулларнинг ҳаммаси ичларини юмшатиш учун овқатдан аввал ейилиши керак. Сув ва туз билан қайнатиб, муррий ва зайтун ёғи билан хушбўй қилинган қўйпечак ҳам (фойдали). Чилпоя илдизини товух шўрвасига, ё лавлаги шўрвасига, ё карам шўрвасига солинса, (уларга мувофиқ бўлади).

Ёғ билан ҳуқна қилиш ҳам кексаларга фойда қилади, чунки бундай ҳуқнада ични бўшатиш билан бирга ички аъзоларни юмшатиши бор, айниқса, ширин зайтун ёғи билан ҳуқна қилинса.

Кексалар учун энг яхши шароб эски қизил шаробдир, чунки у ҳам сийдикни равон қилади, ҳам (гавдани) қиздиради. (Улар) шаробнинг янгисидан ва оқидан сақлансинлар.

ИЙЛНИНГ ТУРЛИ ФАСЛЛАРИДАГИ ТАДБИРЛАР ВА ҲАВОНИ СОҒЛОМЛАНТИРИШ ҲАҚИДА

Эрта баҳорда зарурат ва одатга қараб томирдан қон олинадилар ва сурги қилинадилар. Айниқса, қусиш тадбири кўрилади.

¹⁸ Яъни кун чиққандан кейин уч соат ўтгач.

Кучли қиздирувчи ва кўп ҳўллантирувчи гўшглр ва ичимликлардан сақланиш лозим. Енгил овқат истеъмол қилиш, ёздагига нисбатан бир оз кучлироқ, аммо мўтадил бадантарбия қилиш, ортиқча тўйиб овқат емаслик, балки оз-оз ейиш керак.

Езда овқатлар, ичимликлар ва бадантарбия озайтирилади.

Кузда, айниқса, ҳавоси ўзгариб турган кузда, энг яхши тадбирни қўллаб (гавдани) қуритувчи нарсаларнинг барчасидан, жинсий алоқадан, совуқ сув ичишдан, совуқ сув билан бошни ювишдан, этни увуштирадиган совуқ ва салқин ерда ухлашдан сақланилсин.

Қишда то чарчагунча (меҳнат қилиш) овқатни мўл қилиш керак, лекин қиш иссиқ келса, у вақтда ҳаракатни кўпайтириш ва овқатнинг миқдорини озайтириш керак бўлади.

Қишда! соғлом кишилардан камдан-кам киши касал бўлади.

Бузилган ва ваболи ҳавога келсак, у билан тўқнашганда гавдани қуруқ тутиш ва уйдаги (ҳавони) совутувчи ва ҳўлловчи нарсалар ёрдами билан мўтадил қилиш, айниқса, вабо касаллиги вақтида, ёки қиздирувчиларни (қўллаш) керак.

Ҳавонинг касиганлигини тузатувчи тутатқилар, тўпалоқ, кундур, марсин, атиргул ва сандал ёғочларидир. Вабо вақтида сирка истеъмол қилиш унинг офатларидан омон сақлайди.

САФАР ҚИЛУВЧИЛАР ТАДБИРИ

Кўпинча сафар қилувчи чидам билан очликка кўникишга мажбур бўлади, бу эса унинг иштаҳасини камайтиради. Бундай ҳолларда қовурилган жигар ва жигарга ўхшаш нарсалардан тайёрланган овқатлар ёрдам беради.

Шунингдек, кўпинча, ташналикка чидашга тайёрланишга ҳам тўғри келади. Бу вақтда (сафарга чикувчи) ўзи билан бирга ташналикни босувчи нарсаларни олмоғи керак. Айниқса, семизўт уруғидан уч дирҳам миқдориди олиб сирка билан ичса (ташналикни босади).

Кўпинча қуёш уларнинг мияларига зарар қилади, шунинг учун бошларини қуёшдан яхши бекитишга ҳаракат қилишлари керак. Шунингдек, сафардаги киши кўкрагини қуёшдан сақломоғи ва кўкрагига испағул уруғи шираси, семизўт суви каби нарсаларни суртиши лозим бўлади.

Қаттиқ совуқдан сафар қилиш керакли бўлган аслаҳа-асбоблар, озиқ ва кийимлар билан бўлса ҳам, жуда хавфлидир. Тайёргарлик бўлмагандаги хатар ҳақида гапириб ўтиришнинг ҳожати ҳам йўқ. Сафар қилувчиларнинг қаңчадан-қаңчаси совуқ ва қор бўрони шиддатидан, бор кийим ва буюмларига

ўралган ҳолда тиришиб, қотиб, кузоз ва сактага учраб ҳалок бўлиб кетдилар; уларнинг ўлими афъюн ва меҳригиё ичиб ўлганларнинг ўлимини эслатади.

Совуқда сафар қилувчи (манзилга) тушса, ўзини дарҳол иситмай, балки аста-секин исиниши керак; шошилиб оловга — гулханга бориши лозим эмас, балки оловга яқинлашмаслиги яхшироқдир.

Сафар қилувчилар учун совуқ қийинчиликларини осон қиладиган махсус овқатлар бор; улар шундай овқатларким, ичига кўп миқдорда саримсоқ, ёнғоқ, хардал, ангуза солинган бўлади.

Совуқда сафар қилувчига махсус суртиладиган дорилар борким, улар баданини совуқнинг таъсиридан сақлайди. Булар жумласига зайтун ёғи ва бошқа ёғлар киради.

Совуқ ҳаво сабабли шамоллаган кишига саримсоқ жуда фойдалидир.

Агар (қўл ё оёқни) қоғоз, юнг, ё қил билан ўралса, бу уларни жуда яхши сақлайди.

Агар совуқ енгиллашмай туриб ва совуқдан сақланишга тувук бир тадбир кўрилмай туриб, оёқ ё қўл совуқни сезмас бўлиб қолса, билгилки, бу чин ҳис эмас ва совуқ ўз таъсирини кўрсатган бўладики, бундай ҳолда тадбир қилинсин.

Аммо совуқ уриб ҳали (аъзони) чиритмаган бўлса, балки аъзо ўз йўлида (ишлаётган) бўлса, энг яхши тадбир ўша аъзони қор сувига ёки анжир қайнатилган сувга солинишидир. Қарам суви, райҳонлар суви, укроп суви ва мойчечак суви ҳам фойдалидир.

(Совуқ урган аъзони) оловдан ва унинг таъсиридан четламоқ дарҳол юриб оёқни ва қўлни ҳаракатлантирмоқ, ҳаракат қилдириб ишқамоқ, кейин биз айтган каби артиб, бирон нарса суртиш ё (суяқ дори бўлса) қўйиш зарур бўлади.

Агарда аъзо қорайиб, кўкариб бузила бошласа, бузилган аъзони тезлик билан кесиб ташлаш керак, токи ёнидаги соғлом бўлакни ҳам бузмасин.

Ҳақиқатда сафар қилувчи турли овқатларга қараганда кўпроқ турли сувларни ичишдан ҳар хил касалликларга дучор бўлади. Шунинг учун бунга аҳамият бериб, сувларни тузатиш чорасини кўриш зарур. Сувни сузиб тинитиш, сополдан сиздириб ўтказиш ва қайнатиш шу жумладандир. Биз юқорида баён қилганимиздек, бу (тадбирлар) ҳақиқатан сувни тинитиб тоза сув моддасини сувга аралашган нарсалардан ажратади.

(Сувни тозалаш) тадбирининг энг яхшиси уни буғлантириб ҳайдашдир. Кўпинча юнгдан пилик ясалиб, унинг бир учини (ифлос сув) тўлатилган идишга, иккинчи учини эса бўш идиш-

га солиб қўйилади. Шунда бўш идишга сув томчилаб тушади; бу сувни тозалашнинг яхши усулларидан биридир; айниқса, буни бир неча бор такрорланса. Шунингдек, аччиқ ва ёмон сувни қайнатилиб, ичига тоза саз тупроқ ва юнгдан ясалган коп-токлар солинади, кейин уларни олиниб сиқилса, аввалгисидан яхши сув сиқилиб тушади. Ёмон кайфиятга эга бўлмаган тоза саз тупроқни, айниқса, офтобда куйган (тупроқни) солиб, сувни чайқатилса ва кейин сузилса, сувнинг бузуқлиги кетади.

Шўр сувни сирка ёки сиканжубин билан ичмоқ керак. Шўр сувга жингак, мирта уруғи, дўлана солиш ҳам зарур бўлади.

Пиёз турли бузилган сувларнинг бузуқликларини йўқотувчи нарсалардан ҳисобланади. Ҳақиқатан пиёз, айниқса, сирка билан ўлдирилган пиёз ва, шунингдек, саримсоқ, шундай сувлар учун тарёқдир.

Денгизда юрувчида гоҳо (бош) айланиш, кўнгил айнаш, қусиш пайдо бўлади. Бу ҳол дастлабки кунларда бўлиб, кейин (тинчиб) босилади; кўнгил айнаши ва қусишни тўхтатишга уриниш керак эмас, балки ўз ҳолига қўйилади ва қустирилади. Агар қусиши жуда кўпайса, уни тўхтатилади.

Аммо қусиш пайдо бўлмаслиги учун чора кўришнинг зиёни йўқдир. Бу беҳи, олма, анор каби меваларни ейиш бўлади.

ДАВОЛАШНИНГ УМУМИЙ ҚОИДАЛАРИ

Биз айтамызки, даволаш иши уч нарса билан тугал бўлади. Биринчиси, тадбир (режим) ва озиқлантириш. Иккинчиси, дориларни истеъмол қилиш, Учинчиси, қўл билан бажариладиган ишлар.

Тадбирнинг бир қисми бўлган овқатланишнинг миқдори жиҳатидан ўзига хос ҳукмлари ҳам бордир, овқат гоҳо ман қилинади, гоҳо камайтирилади, гоҳо (миқдорини) ўртача қилинади ва гоҳо кўпайтирилади.

Дорилар билан даволашнинг учта қонуни бор. Биринчиси, дориларни кайфиятига қараб, яъни иссиқлик ё совуқлик, хўллик ё қуруқлигига қараб танлаш қонуни. Иккинчиси, дориларнинг миқдорини сайлаш қонуни; бу иккинчи қонун дориларнинг оғирлигини ўлчаш қонунига ва (дорилар) кайфиятини ўлчаш, яъни иссиқлик, совуқлик ва бошқаларнинг даражасини (аниқлаш) қонунига бўлинади. Учинчиси, дориларни (истеъмол қилиш) вақтини аниқлаш қонуни.

Қасалликнинг кайфияти билинганда кайфиятда унга тескари бўлган дорини сайлаш зарур бўлади. Чунки касаллик унга зид нарса билан даволанади, соғлиқ эса ўзига мос нарса билан сақланади.

Аъзонинг қувватига яраша (дори бериш) уч йўл билан бўлади. Биринчи йўл, аъзонинг бошқарувчи ва бошланғич эканлигини роя қилиш, чунки бошқарувчи аъзони хатар остида қолдирмаслик учун мумкин қадар кучли дориларни ишлатмаймиз, чунки у вақтда зарарни бутун гавдага умумлаштирган бўламиз.

(Бундай қонда) қўлланиладиган аъзоларнинг муҳимлари (аввало) юрак, кейин мия, кейин жигардир.

Шу билан бирга биргина дорини ишлатаберишнинг зарур эмас, балки дориларни алмаштириб тур! Чунки бир хил дорига ўрганган (касаллик) у доридан таъсирланмайди.

Билгинки, нафсоний ва ҳаётий қувватларни кучайтирувчи нарсалардан ёрдам олиш таъсирли ва яхши даволардандир; масалан, хурсандлик, яхши кўрган нарсани учратиш, хушчақчақ кишининг суҳбатида бўлиш.

Баъзан мардонавор ва салобати босадиган кишилар суҳбатида бўлиш фойда қилиб, касални баъзи зарар қиладиган нарсалардан тияди.

Бир шаҳардан иккинчи шаҳарга, бир ҳаводан иккинчи ҳавога, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга кўчиш ҳам ўша турдаги даволарга яқин тадбирлардандир.

ГАВДАНИ БЎШАТИШ (ИСТИФРОҒ ҚИЛИШ)¹⁶ ҲАҚИДА

Бўшатилишдаги ҳукмнинг тўғрилигига далил бўладиган нарсалар ўнтадир: тўлиб кетиш (имтило), қувват, мизож, муносиб ҳолатлар, масалан, сурги қилдирмоқчи бўлган кишининг табиатида ичкетиш бўлиб турмаган бўлиши керак, чунки ичкетиш устига сурги, албатта, қўрқинчлидир,— ташқи кўриниш, ёш, фасл, шаҳар иқлимнинг хусусиятлари, бўшатилишга одат қилинганлиги ва (касалнинг) касби.

Иссиқ қуруқ мизожда бўшатиш ман қилинади. Совуқ ҳўл мизожда ҳам иссиқликнинг йўқлиги ёки кучсизлиги туфайли бўшатиш ман қилинади. Аммо иссиқ ҳўл (мизожда бўшатишга) кенг рухсат берилади.

Ташқи кўринишга келсак, агар киши жуда озғин ва (бадани) ғовак ва бўш бўлса, руҳи ва қуввати тарқалишидан қўриқиб бўшатиш ман қилинади.

Ўтакетган семизликда ҳам бўшатиш ман қилинади, бунда совуқнинг ғалаба қилиш хавфи ва гўштнинг томирларни сиқиши ва бўшатиш вақтида уларни бекитиш хавфи бор.

Қаттиқ иссиқ ва қаттиқ совуқда ҳам (бўшатиш) ман қилинади.

Кўп терлаш билан алоқали бўлган касб, масалан, ҳаммом ходими ва ҳаммомлик ва умуман оғир меҳнат билан алоқали бошқа касбларда ҳам бўшатиш ман қилинади.

Билгинки, ўзига яхши тадбир қилувчи кишининг қайт ва сурги ишлатишга ҳожати қолмайди. Чунки яхши тадбирли ки-

¹⁶ «Бўшатиш» (арабча истифроғ) деганда ички сурниш, қустириш, терлаш, ва қон олиш амаллари тушунилади.

ши енгилроқ нарсага муҳтож бўлади. Баъзан у кишига бадан-тарбия, уқалаш ва ҳаммомга тушиш кифоя қилади.

Билгинки, Сириус юлдузининг чиқиш вақти, тоққа қортушган ва қаттиқ совуқ вақти (сурги) ичиш вақти эмас.

(Сурги) дорини баҳорда ё кузда ичиш керак.

Ички юмшатишга эҳтиёж тушган ҳар бир вақтда ҳам (сурги) дори ичишга одатлантириш керак эмас. Бу одат бўлиб қолиб, оқибати ёмон бўлиши мумкин.

ҚОН ОЛИШ ҲАҚИДА

Қон олиш — «мўллик»ни чиқариб ташлайдиган умумий бўшатишдир. «Мўллик» эса томирлардаги хилтларнинг ўз меъёридан ортиб кетишидир. Икки хил турдаги кишилардан қон олиш керак: улардан бири қони кўпайиб кетганда касалликларга берилувчи кишилар; бошқалари эса касал бўлган кишилардир, Буларнинг ҳар биридан ёки қон кўпайиб кетганда, ёки қон сифати бузилганда, ёки ҳар иккала сабаб юз берганда қон олиш даркор. Ирқуннасога²⁰ ва қонли ниқрисга²¹ мубтало бўлган; бўғинлари қон туфайли оғрийдиган, қон кўпайиб кетганда юпқа қатламли ўпка томирларнинг ёрилиши натижасида қон туфлайдиган кишиларни касалликка мойил деб аташ мумкин. Тутқаноқ касалига, сактага, қон кўпайиши натижасида меланхолияга мойил бўлган кишиларни ҳам (касалликка мойил деб ҳисоблаш мумкин). Ана шуларда қон (кишини) бўғадиган ерларга қуйилади,

Яна ички аъзолар шишига ва иссиқ кўз оғриғига мойил кишилар, одатда бўлиб турадиган бавосирда қон оқиш тўхтаб қолган кишилар, ой кўриши бирдан узилган хотинлар ҳам ана шулар жумласидандирлар.

Ҳомиладор ва ой кўраётган (хотинлардан) фақат жуда ҳам зарур бўлиб қолган чоқдагина, масалан, кўп қон кетишини тўхтатиш мақсадида ва касалнинг қон олиш учун дармони етadиган бўлсагина, қон олиш мумкин. Энг яхшиси ва энг дурусти ҳомиладорлардан сира қон олмаслик керак, чунки (бундан) қориндаги бола ўлади.

Совуқ мизожли (кишилардан), совуқ мамлакатларда, қаттиқ оғриқ чоғида, хилтларни тарқатадиган ҳаммомда (ювин-

²⁰ Ирқуннасо — қуймуч асабининг яллиғланиши натижасида бўладиган оғриқ.

²¹ Ниқрис — подагра.

гандан) кейин ва жинсий алоқадан кейин, яна, шунингдек, ўн тўрт ёшдан кичик даврда — имкон борича кексаликда ҳам — мумкин қадар қон олишдан сақланиш керак.

Баъзан бурундан, бачадондан, орқадан, кўкракдан ёки баъзи яралардан қон кетишини тўхтатиш учун қонни қарши томонга тортиб, томирлардан қон оладилар; бу жуда кучли ва фойдали даволашдир.

Билгинки, қон олинадиган томирларнинг баъзилари вена, баъзилари артерия томирларидир. Артериядан аҳёнда бир қон оладилар, (бу пайтда) юз берадиган қон кетиш хавфидан эҳтиёт бўлиш керак.

Қон олинадиган қўл томирлари (қуйидагилардир): вена томирлари олтига: қифол, акҳал, бослиқ, тирсак венаси, қутқарувчи вена ва қўлтиқ ости венаси деб аталган вена, яъни бослиқнинг шохчаларидан бири. Уларнинг ичида энг хавфсиз қифолдир. Олдинги ҳар уччала венани тирсакнинг ички томонидан, — ундан пастроқдан ҳам, ёнидан ҳам эмас, — (шундай қилиб) очиш керакки, қон сизилиб оққанидек яхши (оқиб) чиқсин ва асаб ёки артерияга тегиб кетиш хавфи бўлмасин.

Оёқ томирлари тўғрисида шунини айтиш керакки, унга қуйинч венаси киради: уни ташқи томондан товон ёнидан ёки юқорроқдан сон ва товон ўртасидан очадилар ва латта ё боғич билан боғлаб қўядилар.

Бош томондаги очиладиган томирларга келсак, уларнинг бўйинтуруқ венадан бошқаларини, яхшиси қиясига очиш керак. Бу томирлар ичида веналар ҳам, артериялар ҳам бор. Масалан, қошлар ўртасида кўтарилиб турган пешонадаги томир — венадир.

(Терини тилиб) қортиқ қўйиб қон олиш тери атрофларини ништар уриб томирдан қон олишга нисбатан яхшироқ тозалайди. Қортиқ қуюқ қондан кўра суюқ қонни кўпроқ чиқаради.

Ой бошида қортиқ қўйиб қон олишни буюрилмайди. Чунки шу вақтда хилтлар ҳаракат қилган ва қўзғалган бўлмайди; шунингдек, ойнанинг охирида ҳам буюрилмайди, чунки бу вақтда хилтлар камайган бўлади. (Қортиқни) ойнанинг ўртасида қўйиш буюрилади; (бу вақтда) хилтлар қўзғалади (ва улар) ойдаги нурнинг кўлайишига эргашиб кўпаяди; калла суякларини ичида бош миянинг миқдори кўпаяди; суви тортилиб ва қайтиб турадиган дарёларнинг сувлари кўпаяди.

Тилмай қортиқ қўйишга келсак, у моддани қўзғалган томондан тортишда ишлатилади. Масалан, ҳайз қонининг кетаберишини тўхтатиш учун эмчакка қўйилади. Гоҳи тилмай қортиқ қўйиш билан чуқур турган шишини даволаш учун юзага чиқарилади.

Тилмай қортиқ қўйиш гоҳо аҳамиятсизроқ қўшни аъзога шишни кўчириш учун ишлатилади; гоҳо аъзони қизитиш, у аъзога қон тортиш ва бодларни тарқатиш учун (ҳам) ишлатилади; гоҳо аъзони тушиб кетган жойдан ўзининг табиий жойига қайтариш учун ишлатилади, масалан, даббада.

Зулук солиш

Зулуклар қортиқдан кўра чуқурроқ ердан қон тортадилар. Зулуклар ишлатишдан бир кун бурун тутилиб, мумкин бўлса ичларидаги нарсаларни чиқариб ташлаш учун бошини ерга қилиниб қусдирилиши керак. Уларга солишдан олдин овқатланишлари учун кўзичоқ ё бошқа (ҳайвон)нинг қонидан бир оз берилади. Кейин ушлаб, булутга ўхшаш бирор нарса билан ёпишқоқ нарсалари ва ифлосликлари тозаланади. Зулук солинадиган жой бурақ билан ювилади ва қизаргунча ишқаланади. Зулукни ишлатиш олдидан чучук сувга солиниб тозаланади, кейин ишлатилади.

Зулуклар тўлиб, туширилмоқчи бўлинса, устларига бир оз туз, ё кул, ё бурақ, ё каноп латта кули, ё куйдирилган булут, ё куйдирилган юнг сочилади. Зулуклар тушгандан кейин зулук солинган жойнинг қонидан қортиқ билан бир оз сўриб олинади, шу қон билан зулукларнинг зарарли таъсирлари ва тишлаларининг зарари чиқиб кетади.

Ширинча, темиртки, сепкил, намаш²² ва бошқалар каби тери касалликларида зулук ишлатиш яхшидир.

Доғлаш бузилишнинг ёйилишини тўхтатиш, мизожи совиб кетган аъзони кучайтириш, аъзога ёпишиб олган бузуқ хилтларни эритиб — тарқатиш ва қон кетишини тўхтатиш учун манфаатлироқ.

Доғлаш асбобининг энг яхшиси олтиндан бўлганидир.

ОҒРИҚЛАРНИ ТЎХТАТИШ ҲАҚИДА

Кучаяётган ҳар бир оғриқ ўлдиради; бундай оғриқдан бошлаб гавда совуши ва қалтираши пайдо бўлади, кейин томир уриши кичиклашади, кейин тўхтайдди, сўнгра (касал) ўлади.

Оғриқни тўхтатувчи нарсаларнинг ҳаммаси ё мизожни ўзгартирувчи, ё моддани эритувчи, ё увуштириб сезгисиз қилувчи нарсалардир.

Увуштирувчи нарса оғриқни кетказади, чунки ўша аъзо сезгисини кеткизади; сезгисини кеткизиш икки сабабнинг бири би-

²² На маш — юздаги сепкилга ўхшаш қизғин доғлар.

лан: ё ҳаддан ташқари совитиш билан, ё ўша аъзонинг қувватига қарши турадиган ўз заҳри билан бўлади.

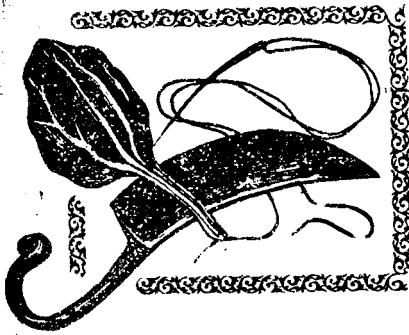
Бўшаштирувчи дорилар (оғриқни) секин тарқатувчи дорилар тўдасидандир. Чунончи: зиғир уруғи, укроп, қашқар беда, мойчечак, петрушка; уруғи, аччиқ бодом:

Увуштириб (сезгисиз) қилувчиларнинг энг кучлиси афюндир; Меҳриғиё меваси ва уруғи ҳамда илдизининг пўстлоғи, кўкнорлар, мингдевона, сассиқалаф, итузум ва сутчўп уруғи; қор ва совуқ сув ҳам шулар тўдасидандир.

Пахтадоғнинг энг яхшиси енгилгина, яъни тариқ каби нарсалар билан қиллинадиганидир. Лекин кўзга ўхшаш кўтара олмайдиган аъзога латта билан пахтадоғ қиллинад.

Олов билан қортиқ қўйиш ҳам (оғриқни қолдирувчи) чоралардандир, у бод оғриғини қолдиришга кучли фойда қилади.

Секин ва узоқ вақт юриш ҳам оғриқни қолдирувчи тадбирлардандир. Чунки (юришда) бўшаштириш ва юмшатиш таъсири бор. Шунингдек, маълум юмшоқ чарвилар, биз айтиб ўтган ёғлар, яхши ашула, айниқса, у билан ухлатиш ҳам оғриқларни қолдирувчилардандир. Шодлантирувчи нарсалар билан банд бўлиш ҳам оғриқни қолдиришда кучли (таъсир қилади).

ДОРИВОР ҮСИМЛИКЛАР ВА БОШҚА СОДДА ШИФОБАХШ НАРСАЛАР

Абу Жаҳл тарвузи (ҳанзал). Асаб ва бўғин оғриқларига, ирқуннасога ва совуқдан бўлган подаграга фойда қилади. Гоҳо уни ирқуннасога қарши ҳуқна қилинадиган дориларга қўшилади, шунда фойдаси зўр бўлади.

Абу Жаҳл тарвузини яшиллигида ирқуннасога ишқаланса, жуда фойда қилади.

Мияни тозалайди. Илдизини сирка билан қайнатиб, оғриган тишларни чайқалади.

Бўғинлардан, айниқса, асабдан қуюқ шиллиқни суради. Сафрони ҳам суради. Хўл мизожли қуланжга ва бодли қуланжга жуда фойда қилади. Баъзан қонни ҳам суради. Бачадондаги болани ўлдириш учун ҳам уни кўтарилади.

Кўклигича узилгани ички ҳаддан ортиқ суради. Илдизи афъо илонларнинг чаққанига қарши фойдалидир. Бу чаён чаққанига қарши ишлатиладиган дориларнинг ҳам энг фойдалиси ҳисобланади.

Бир киши шундай ҳикоя қилади: у тўрт еридан чаён чаққан бир арабга бир дирҳам вазнида Абу Жаҳл тарвузи берганда, у ўша онда тузалган. Абу Жаҳл тарвузини чаён чаққан жойга суртиш ҳам фойда қилади.

Алой (сабир). Шароб билан қўшиб тўкилаётган сочга қўйилса унинг тўкилишини тўхтатади.

Шароб ёки асал билан ишлатилса, орқа тешик ва эркаклар олатининг шишларига, тилнинг икки томонига жойлашган мушак шишларига фойда қилади.

Битиши қийин бўлган яраларга, хусусан орқа тешик, эрлик олати, бурун ва оғиздаги (яраларга) ҳамда оқма яраларга фойда қилади.

Бошни сафровий чиқиндилардан тозалайди. Агар гул ёғи билан қўшиб, пешона билан чаккага суртилса, бош оғригини

қайтаради ва уни тузатади. Бурун ва оғиз яраларига фойда қилади.

Кўз яраларига, қўтирига, оғриқларига ва кўз ички бурчагининг қуйиб ачишишига фойда қилади, ҳамда унинг рутубатларини қуритади.

Сабирдан икки қошиқни совуқ ёки илиқ сув билан ичилса, меъдани шиллиқли ва сафровий чиқиндилардан тозалайди, ёлгон ва бузилган иштаҳани қайтаради. Сурги (бўлиши сабабли) сариқ касалини тузатади.

Бир ярим драхмийсини иссиқ сув билан ичилса, ични суради, уч драхмийси яхшилаб тозалайди. Мўътадили — асал суви билан ичилган икки драхмийси бўлиб, бунда у шиллиқ билан сафрони суради. Уни ширин шаробга қўшиб осилиб чиққан бавосирга ва кўтан ёрилишига қўйилса, оқаётган қонни тўхтатади. Уни совуқ кунлари ичиш хавфли, чунки қон суриб юборади.

Ангуза (хилтит). Агар уни сирка ва мурч билан қўшиб чапилса, «тулки касаллиги»га фойда қилади. Ейиладиган нарсалар билан истеъмол қилинса, рангни чиройли қилади ва михсимон сўгалларни қўпоради.

Аъзоларни ҳалок қилувчи ёмон сифатли шишларни ништар билан тилиниб, унга ангуза қўйилса, фойда қилади. Бу ташқи ва ички йирингли шишларни даволашда ҳам яхшидир. Темираткиларга фойда қилади.

Анор суви билан ичилса, эт узилишига фойда қилади. Ангузадан бир оболо олиниб, мум билан аралаштириб ютилса ва мурч ҳам газагўт билан бирликда шаробга қўшиб ичилса, тиришиш ва фалаж каби асаб касалликларига фойда қилади.

Кўзга сув туша бошлаганида (катарактада) ангузани асал билан қўшиб, сурма қилиш яхшидир.

Ангузани сувда ҳўллаб ютилса, дарҳол овозни тоза қилади. Бўғизнинг эскирган дағаллигига фойда қилади. Ангузани тухум билан қўшиб, суюқ ҳолвайтар қилинса, эски йўталга, қовурға плеврасининг совуқ зотилжамига фойда қилади.

Қуритилган анжир билан истеъмол қилинса, сариқ касалига фойда қилади.

Бавосирга фойда қилади. Шаҳвоний ҳисни кучайтиради. Сийдик ва ҳайз қонини юриштиради. Ичининг бураб оғришига ва ичакларнинг яраларига фойда қилади.

Қутурган ит қопганига, заҳарли жониворлар, айниқса, чаён ва қорақурт чаққанига қўйилади. Шуларнинг ҳаммасига қарши ичиш ва зайтун ёғи билан суртиш ҳам фойдалидир. Заҳар билан суғорилган ўқларнинг заҳарларини қайтаради.

Анжир (тин). Унинг энг яхшиси оқи, сўнг қизили ундан кейин қора ранглигидир; тоза пишгани жуда яхшиси бўлиб, деярли зарарсиздир. Анжирнинг қуруғи ўз таъсири билан мақтовга сазовордир, аммо ундан пайдо бўладиган қон яхши эмас.

Анжирнинг хомини, шунингдек, баргини ҳол, сўғал ва буларнинг ҳар хил турларига, доғларга суртилади.

Анжир баргининг шираси яралантиради. Унинг қайнатмасини хардал кўпигига қўшиб қичмагага суртилади; анжирнинг барги темирткига фойда қилади ва эшакемга ва қуюқ рутубатли яраларга қарши ҳам қўйилади.

Ҳўл ва қуруқ анжир тутқаноқ касаллига фойда қилади. Унинг қайнатмасини хардал кўпиги билан қўшиб шанғиллаётган қулоққа томизилади. Анжирнинг сутини ва ҳали барг чиқармаган шохларининг ширасини ейилиб кетаётган тишга қўйилса, фойда қилади.

Анжирнинг сутини асал суви билан қўшиб, (кўзнинг) пардаларидаги суюқликка (қарши), катарактанинг бошланишига, кўз қовоқларининг ва қатламларининг қалинланишига қарши ишлатилса, фойда қилади.

Анжирнинг ҳўли ва қуруғи томоқ қирилишига фойда қилади, ҳамда кўкрак ва ўпка йўлларига мос келади. Анжирнинг шарбати сутни кўпайтиради. Уни, айниқса, ёнғоқ ва бодом билан қўшиб наҳорга истеъмол қилишнинг овқат йўлларини очишда ажойиб манфаати бор.

Анжирнинг ҳўли ҳам, қуруғи ҳам буйрак ва қовуққа фойда қилади ва сийдик тўтилган вақтда сабирлик беради. Анжирни ва хусусан унинг сутини ишлатилса, буйракдаги қумни чиқаради.

Анжирнинг сутини чаён, шунингдек, қорақурт чаққан жойга ишқаланса, фойда қилади. Анжирнинг хомини ёки янги япроғини қутурган ит тишлаган жойга қўйилса ҳам фойда қилади.

Анзиратгўштхўр (анзарут). Анзиратгўштхўр ўлик этларни ейди ва янги жараҳатларни битиради. Суякнинг чиқишини тузатади. Бу мақсад учун ўзининг ва қуритилган илдининг ивтимаси ишлатилади.

Асал билан ҳўлланган пиликни янчилган анзиратгўштхўрга булғаб, йиринглаб оғриган қулоқга киргизилса, (касаллик) бир неча кунда тузалади.

Кўз оғриғида, айниқса, унинг йиринглашида ва кўз назларарида фойда қилади, хусусан эшак сути билан ишлангани фойдалидир. Кўзга тушган чўпни чиқаради.

Анор (руммон). Нордон анор ва хусусан унинг шароби сафронни босади ва чиқиндиларнинг ички аъзоларга оқишини тўх-

татади. Анорнинг ҳамма турларида, ҳатто нордонида ҳам бу руштириш билан бирга тозалаш хусусияти бор.

Анорнинг уруғини асал билан қўшиб милкакка суртилади. Анор уруғининг асал билан қўшилгани (қаттиқ) ёмон сифатли яраларга суртиладиган доридир. Унинг пўсти, айниқса, куйдирилгани, жароҳатлар учун доридир. Унинг нордон — ширини меъда учун кўпинча олма ва беҳига қараганда манфаатлироқ бўлади, лекин уруғи ёмон. Унинг қисмларидан энг буруштирувчиси пўстлари бўлади.

Анорнинг уруғи асал билан бирга тиш оғриғига ва қулоқ оғриғига фойда қилади, ҳамда у бурун ичига суртиладиган доридир. Анорнинг, айниқса, нордон анорнинг шарбати ва қайнатиб қуюлтирилган шираси хуморликда фойдалидир.

Ширин ва аччиқ анорнинг сиқиб олинган сувини асал билан қўшиб бир неча кун офтобга қўйилса, кўздаги ҳароратга ва кундузи кўрмай қолишда фойда қилади. Анорнинг ҳамма турлари хафақонга фойда қилади ва ширини кўнгилни очади. Анор уруғининг янчилган толқони ҳомиладор хотинларнинг бошқоронғилигини босади; қайнатиб қуюлтирилган суви, айниқса, нордони ҳам шундай.

Анорнинг нордони ширинига қараганда сийдикни кўпроқ юриштиради; умуман иккаласи ҳам сийдик ҳайдовчидир. Анор илдинининг пўстлоғи узум шароби билан қўшиб ўз ҳолича ёки қайнатиб касал кишига берилса, гижжани ва қовоқ уруғига ўхшаш гижжаларни ҳайдайди.

Анор гули (жулла нор). Милк қонашида ишлатиш яхшидир. Бунинг сепмаси жароҳатларни, эски яраларни, дарз кетиш ва узулишларни бириктиради. Бундан даббада ишлатиладиган ёпиштирма дори тайёрланади. У қимирлайдиган тишларни маҳкамлайди. Қон туфлашни тўхтатади. Ични қотиради. Ичак яраларида, бачадон оқмасида ва бачадондан қон кетишида фойда қилади.

Арпа (шаъир). Уни суюқ ҳолвайтарга ўхшатиб сув билан пиширилади, сўнгра зифт ва санавбар дарахтининг елими билан арлаштириб, қаттиқ шишларга қўйиб боғланади. Агар ўткир сирка билан пишириб яраланган қўтирга қўйиб боғланса, уни тузатади.

Унинг суви кўкрак аъзоларига фойда қилади; агар уни арпабодиён уруғи билан қўшиб ичилса, сутни кўпайтиради. Арпанинг унига қашқар бедаси ва кўкнорнинг пўстини қўшиб биқин оғриғига қарши қўйиб боғланади. Арпанинг толқони ва толқонининг пиширилгани ични тўхтатади. Арпанинг суви иситмаларда совутувчи ва ҳўлловчи сифатида таъсир кўрсатади.

Арпабодёни румий (анисун). Юз салқиганига ва қўл-оёқ шишларида фойда қилади. У билан буғланса ва буғини бурунга тортилса, бош оғриғини ва бош айланишини босади. Майда қилиб янчиб, қизилгул ёғи билан аралаштириб қулоққа томизилса, қулоқ ичида эзилиш ва урилишдан пайдо бўлган ёрилишни тuzатади; оғриқларни қолдириш учун ҳам ишлатилади.

Кўзга эскидан тушган пардаларга фойда қилади. Нафас олишни осонлаштиради ва сутни кўпайтиради.

Сийдик ва бачадондан келувчи оқликларни юриштиради. Бачадонни рутубатлардан тозалайди. Шаҳвоний қувватни кўзғатади. Заҳарлар ва газандаларнинг чақишидаги зарарларни қайтаради. Тўлиқ бир ичими ярим дирҳам оғирлигичадир.

Арпабодиён (розиёнаж). Арпабодиён, айниқса, унинг елими, кўзни ўткир қилади, ҳамда кўзга сув тушиш яъни катарактанинг бошланиш олдид ва энди бошланган вақтда фойда қилади. Агар уни совуқ сув билан ичилса, кўнгил айниш ва меъданинг алангаланишига фойда қилади, ammo секин ҳазм бўлади ва озиқлиги ёмон.

Арпабодиён сийдик ва ҳайз қонини юриштиради, ёввойиси тошни майдалайди ҳам буйрак ва қовуққа фойда қилади. Илдинни майдалаб тило шароби¹ билан қўшиб қутурган ит тишлаган жойга қўйилса, фойда қилади.

Арча (аръар). Эт узилишига яхши фойда қилади. Кўкрак оғриқлари ва йўталга ҳам яхши.

Ҳайз қони ва сийдикни ҳайдайди, бачадон бўғилишига ва унинг оғриқларига яхши таъсир қилади.

Арча бужури (абҳал). Толқони асал билан бирга ишлатилса, ейилган, ҳидланган яраларда фойда қилади. Буни қўйиб боғланса югурук яраларнинг ёйилишини тўхтатади. Абҳал меъдаси темир чўмичда кунжут ёғида қорайгунча қайнатилиб қулоққа томизилса, қулоқ карлигида жуда фойда қилади. Юрак ўйнаши, хафақонда фойда қилади.

Қусишни тўхтатади ва меъдага қувват бериб, унинг дам бўлишини йўқотади; айниқса, шаробда ивтилгани буруштиради ва заиф жигардаги оғриққа фойда қилади.

Асал, бол (асал). Асалнинг энг яхшиси ширин мазали, ёқимли ҳидли, бир оз ўткирлиги бор, қизғиш рангли ва суёқ бўлмай, узулмайдиган ёпишқоқ бўлгандир. Энг яхшиси баҳордагиси бўлиб, ундан кейин ёзгиси туради. Қишкиси эса ёмондир. Ари асали иккинчи даражада иссиқ, ва қуруқ. Қанд шираси ва най шакар суви эса биринчи даражада иссиқ.

¹ Тило шароби — 1/3 қолгунча қайнатиб қуюлтирилган шароб.

Асални суртиш бит ва сирка бостирмайди ва уларни ўлдиради. Агар асални, айниқса, аччиқ асални қуст билан қўшилса, сепкилда суртиладиган дори бўлади. Туз билан қўшиб урилишнинг бақлажон тусли изини кетказиш учун суртилади.

Чиркли чуқур яраларни тозалайди. Қуюлгунча қайнатилгани янги жароҳатларни ёпиштиради. Аччиқтош билан қайнатилгани темираткиларни тузатади. Кўз хираланишини кетказади. Асални танглай билан эзиб сўриш ва ғарғара қилиш бўғмаларни тузатади ва бодом безларига фойда қилади.

Кўпиги олинмаган асал ел пайдо қилади ва ични суради; агар кўпиги олинса бу хил таъсири камаяди. Уни ялаш қутурган ит қопганга ва заҳарли кўзиқорин еганга даводир. Қайнатилган асал заҳарларга қарши фойдали нарсадир.

Аччиқтош (шабб). Унда қайтариш ва қуритиш хусусияти бор; у ҳар қандай қон оқишини ҳам тўхтатади, чиқиндиларнинг оқишларини ва қуюлиб келишини тўхтатади.

Аччиқтошни ўз оғирлигига баробар миқдорда олинган шароб қуйқасига аралаштириб қуритиб тузалиши қийин бўлган ва ўйилган яраларга ва унинг ўзига баробар миқдордаги оқ туз билан қўшиб ел номага ва оловда куйганга қарши ишлатилади.

Аччиқтош қайнатилган сув билан оғизни чайқалса, тиш оғриғига фойдалидир.

Балиқ (самак). Гўшти қаттиқ балиқдан кичикроғини ва гўшти юмшоғидан эса бир оз каттароғини танлаш керак. Қаттиқ гўштлиқ балиқнинг тузлангани янгисига қараганда яхшироқ бўлади. Энг яхшиси балиқни шўрва қилиб қайнатиб ейиш бўлиб, ундан кейинги ўринда товада пиширилгани туради. Ёғ билан қовурилганини дориворлар билан ейилса, меъдаси кучли кишиларга тўғри келади. Ҳамма хил балиқ ҳам совуқ ва ҳўл бўлади.

Тузланган балиқ эса иссиқ ва қуруқ бўлади ва улар эскиган сари бу иккала хусусияти орта боради.

Тузланган балиқнинг шўрваси билан бир неча марта ҳуқна килинса, ёнбош оғриғида жуда фойда қилади; янгиси эса асабларни бўшаштиради. Раъод¹ балиғининг тиригини боши оғриётган кишининг бошига яқинлатилса у киши бош оғриғини сезмай қолади.

Балиқ шўрванинг ҳамма хили ҳам ични юмшатади. Тузлаб офтобда қотирилган майда балиқнинг боши орқа тешик ёрилишига қарши яхши даводир.

¹ Электр скат балиғи.

Тузланган саморус¹ балиғининг бошини куйдириб, қутурган ит тишлаган ва чаён чаққан ерга қўйилса, фойда қилади. Бошқа ҳамма балиқлар ва уларнинг шўрваси ҳам шундай. Ҳамма хил балиқнинг шўрваси заҳар ичиш ва чақниш орқали заҳарланишда фойда қилади.

Бангидевона меваси (жавз мосил). Маст қилади ва мияга зарарлидир. Бунинг бир донақ вазни ҳам маст қилади. Бу юрак душманидир. Бундан бир дирҳам вазнида ичилса, ўша кунидеъ заҳарлайди.

Баргизуб (лисон ул-ҳамал). Иссиқ шишлар ва оловдан куйган жойларга, учуққа, эшакемга, сарамасга, қулоқ ости шишларига ва қулғунага фойдо қилади. Емон яраларга, чуқур жароҳатларга яхши фойда қилади ва бу касалликларда энг яхши восита ҳисобланади. Лавлаги ўрнига баргизуб солиб ясмик оши қилинса, тутқаноққа фойда қилади. Барглрининг ширасини қулоқ оғриғига қарши томзилса оғриқни босади. Илдинин чайналса ёки унинг қайнатмаси билан оғиз чайқалса, тиш оғриғини тўхтатади. Барглрининг суви оғиз чақаланишини даволайди.

Уруғи қон туфлашга фойда қилади. Лавлаги ўрнига баргизуб солинган ясмик оши астмага фойда қилади.

Ичаклардаги яраларга ва сафроли ичкетишларга фойда қилади. Бунинг учун баргизубнинг уруғини ичирилади ёки шираки билан ҳуқна қилинади. Бавосирда қон кетишни тўхтатади. Намакоб билан қўшиб қутурган ит тишлаган жойга қўйилади.

Бақлажон (бодинжон). Рангни бузади, юзни қорайтириб, рангни сарғайтиради. Жигар ва талоқда тиқилмалар пайдо қилади, бундан сиркада пиширилгани мустаснодир, чунки бунда у кўпинча жигар тиқилмаларини очади. Бақлажоннинг ични суришга ва ични тўхтатишга муносабати йўқ. Лекин у ёгда пиширилса, ични суради ва сиркада пиширилса, ични тўхтатади.

Беҳи (сафаржал). Чўққа кўмилган беҳи енгилроқ ва фойдалироқ бўлади. Уни шундай қилиб пиширилади: ичини ковлаб уруғини чиқариб ташланади ва ичига асал солиб, устини лойлаб кўрга кўмилади. Еғи кал яраларида ишлатилади. Беҳини кўп ейиш асаб оғриқларини келтириб чиқаради. Сиқиб олинган суви «тикка нафас олиш» ва астмада фойдалидир, у қон туфлашни ҳам тўхтатади. Уруғи эса томоқ қирилишида фойда қилади ва ўпка найини юмшатади.

---

¹ Сардина балиғи деб тахмин қилинади.

Қусиш ва хуморга қарши фойда қилади, чанқовни босадн чиқиндиларни қабул қиладиган меъдани кучайтиради. Агар унинг сиқиб олинган сувини ёки ёгини сийдик йўлига томнизилса, сийдикнинг ачиштириб тушишида фойда қилади. Ёғи буйрак ва қовуққа ҳам фойда қилади. Агар беҳини овқатдан кейин ейилса, ични суради, кўпроқ ейилса, овқатни ҳазм бўлишидан олдинроқ чиқариб юборади. Унинг қайнатмасини кўтан ва бачадон тушишига қарши ҳуқна қилинади.

Бобуна (уқҳувон). Оқма яраларда фойда қилади; қовжиреган яраларни кўчиради ва тузалиши қийин яраларни тозалайди. Мушак ва асаб жароҳатларида фойда қилади. Асабнинг буралганида¹ қайнатмаси билан юнгни ҳўллаб қўйилса, фойда қилади. Узоқ ухлатувчидир. Хўлини ҳидланса ухлатади; ёғи қулоқ оғриқларида фойдалидир.

Сийдикни кучли ҳайдайди; асал суви билан ичилса қовуқда қотган қонни эритади. Катта бобуна гулининг янги очилганини ва тўкилганини шаробга солиб қўйиб ичилса, тошларни майдалайди.

Бодом (лавз). Ширин бодом мўътадил, намликка мойил, аччиқ бодом эса иккинчи даражада иссиқ ва қуруқдир. Аччиқ бодомнинг хоссаси шуки, уни тулки еса ўлади; у озиқ эмас, фақат доридир. Ширин бодом эса озиқлантиради, у яхши озиқдир, аммо кучли озиқ эмас. Бодом ёғи бодомнинг ўзига қараганда енгилроқ бўлади.

Аччиқ бодом сепкил, нуқтали қонталаш, излар ва офтобдан қорайишга қарши қўлланилади. У юздаги ажинларни ҳам ёзиб юборади. Аччиқ бодом дарахтининг илдизи эса қайнатиб қўйилганда сепкилга қарши кучли восита бўлади. Ширин бодомни ейилса, семиртиради. Аччиқ бодом шароб билан бирга ишлатилса, эшакемда яхши фойда қилади.

Бодомни асал югурук яралар ва учуққа, сирка ва шароб билан эса темираткига суртадилар. Бу ҳолларнинг ҳаммасида аччиқ бодом жуда яхши таъсир кўрсатади. Шароб ичишдан олдин аччиқ бодом ейилса, маст бўлишдан сақлайди. Айниқса беш донасини ейилса, шундай.

Аччиқ бодом бугдой крахмали билан бирга қўшиб ишлатилганда қон туфлашга, чўзма йўтал, астма зотилжамга фойда қилади, айниқса бодом ёғи шундай. Бодом, айниқса, аччиқ бодом, жигар ва талоқдаги тиқилмаларни очади, чунки у томир учларидаги тиқилмаларни очади, агар унинг янгисини пўстлогги билан ейилса меъдани намликдан тозалайди. Аччиқ бодом

¹ Асаб буралишидан асабнинг зарарланиши ва касаллиги натижасида туғилдиган тиришиш ва чангак бўлиб қолиш тушунилади.

буйракдаги тиқилмаларни очади, аччиқ бодомнинг ёғи эса буйракни ва қовуқни тозалайди, тошларни майдалайди, айниқса, гулсапсар илдизи билан қўшиб ичилса ана шундай қилади. Ширин бодом эса қуланжга фойда қилади. Қутурган ит қопганга фойда қилади.

Бўза (фуққо). Унинг кўпроқ мувофиқ келадигани оқ нондан, ялпиздан ва петрушкадан олинганидир. Ел пайдо қилади, ёмон хилтларни туғдиради; озиқлиги ёмон. Унинг ҳайвон аъзоларига зарарлиги шу даражадаки, агар унда фил суягини ивитилса, уни юмшатиб юборади ва уни ишлаш осонлашади. Асабга жуда зарар қилади. Мия пардаларига ҳам зарар қилади. Арпадан қилинган бўза сийдикни ҳайдайди, буйрак ва қовуққа зарар қилади.

Ҳайз қонини ҳайдайди, болани туширади ва буйрак ҳам қовуқдаги тошни майдалайди. Шароб билан қўшиб заҳарларга қарши ичилса, фойда қилади. Уни ўрин остига солиб ётиб, газандаларни ўлдиради ҳамда уларни қочиради.

Бўтакўз (озон ул-фаър). Тикан ва ўқнинг учларини бадандан чиқаради ва жароҳатларни ёпиштиради. Яраларни тозалайди.

Тутқаноқда ичирилса ва юз фалажида бурундан юборилса, зўр фойда беради. Бурундан юборилса, мияни тозалайди.

Газагўт (сазоб). Янгиси иккинчи даражада иссиқ ва қуруқ, қуруғи эса учинчи даражада иссиқ ва қуруқ, ёввойисининг қуруғи тўртинчи даражада иссиқ ва қуруқ.

Сода билан қўшиб оқ доғ, сўғал ва тут шаклли сўғалларга қўйилади; саримсоқ ва пиёзнинг ҳидини кеткази, «тулки касаллигига» фойда қилади.

Томоқ ва қўлтиқдаги қулғунага қўйилса, уларни қайтариб юборади. Сарнёр ва асал билан қўшиб темирткиларга қўйилади, сирка ва қўрғошин упаси билан аралаштириб учиқ ва сарамасга ишлатилади; яски яраларни тузатади. Газагўтни ичилса ва асал билан бирга қўйиб боғланса, фалажга, ирқуннасога ва бўғин оғриқларига фойда қилади.

Газагўтни кўзга суртилса ёки уни ейилса, кўзни ўткирлаштиради, айниқса, унинг ширасини арпабодиён шираси ва асал билан қўшиб ишлатилса, яхши таъсир қилади. Уни толқон билан қўшиб кўз лўқиллашига қарши қўйиб боғланади. Газагўтни анжир билан қўшиб гўштда сув йиғилганда ва мешлик ис-тисқода қўйиб боғланади.

Эрлик уруғини қуритади ва уни тўхтатади ҳамда шаҳвоний қувватни туширади. Газагўтнинг иккала хили ҳам ични қотиради, ичак оғриғини босади; қуланждаги оғриқда уни зайтун ёғига қўшиб ҳуқна қилинади, асал билан аралаштириб орқа

тешик яраларига қўйилади, зайтун ёғида қайнатиб гнжжаларга қарши ичирилади.

Газагўт заҳарларга қаршилиқ кўрсатади. Заҳар ичишдан ва газандалар чақишидан хавфи бор киши унинг уруғидан бир дирҳамни барги билан шаробга қўшиб ичади, айниқса, анжир ва ёнғоқни янчиб газагўт уруғи билан ҳаммасини аралаштириб ичса яхши бўлади.

Гандано (куррос). Шом ганданосини татим билан ишлатилса, эшакемни кетказади. Бурун қонашини тўхтатади. Уруғини қатрон билан қўшиб қуртлаган тишга тутатилса, қуртни ўлдиради ва туширади. Гандано ейиш бош оғриғини келтиради ва ёмон тушлар кўришга сабаб бўлади. Кўзга зарар қилади. Упка шишларига фойда қилади ва уларни етилтиради. Унинг уруғидан икки драхмийсини ўшанча мирта донаси қўшиб қон туфлашга қарши берилади. Ёввойиси меъда учун ёмон; у меъда учун боғда ўсадиганига қараганда ҳам ёмонроқ.

Қайнатилганини, шунингдек, қовурилган уруғини ейилса ва қўйиб боғланса, бавосирга фойда қилади ва жинсий қувватни қўзғатади; уруғининг мирта доналари билан қўшиб қовурилганини ичбуруғда ва орқатешиқнинг қонашида ишлатилади.

Горчица (хардал). Тўртинчи даражагача иссиқ ва қуруқ. Қўтир ва темираткиларга фойда қилади. Бўгин оғриқларига ва ирқуннасога фойда қилади.

Бошни рутубатлардан тозалайди; летаргия билан оғриган кишининг бошига қўйиб боғланади. Унинг сувини қулоқ ва тиш оғриқларига томизилади. У ғалвирсимон суякдаги тикилмаларни очувчи дорилардандир. Баъзиларининг айтишича, уни наҳорга ичилса, ўткир зеҳнли қилади. Уни майдалаб асал суви билан қўшиб ичилса, ўпка найидаги донмий дағалликни кетказади. Шаҳвоний ҳисни қўзғатади ва «бачадон бўғилиши»да фойда қилади.

Гулсапсар (савсан). Гулсапсар ва айниқса, унинг илдизи сепкил ва нуқтали қонталашда фойда қилади. У билан юзни ювилса, тозалайди, ялтиратади ва ажинларни кетказади. Яраларни яхши эт билан тўлғазади. Илдизпояси иссиқ сувдан куйганга фойда қилади. Гулсапсар айниқса, ёввойи гулсапсар илдизининг қайнатмасидан тиш оғриғи учун сғиз чайиладиган дори тайёрланади.

Гулсапсарнинг илдизлари, айниқса, ирсо, «тикка нафас олиш»га фойда қилади йўтални тузатади, кўкракдаги тозалайиши қийин бўлган рутубатларни суюлтиради. Бачадон касалликларига фойда қилишда унга ҳеч нарса баробар келмайди. Ёғини бир ярим уқия миқдоридан ичилса, ични суради. Сафродан бўлган иловус ичак буралиши касалига учраганларга ёқа-

ди. Ирсонинг ёғи бавосирнинг оғизларини очади, гулсапсар илдизининг ҳар қандай тури ҳам шундай таъсир қилади. Газандаларнинг айниқса, чаённинг чаққанига фойда қилади.

Гулсапсар илдизи (ирсо). Қайнатмаси қаттиқликларни, гализ шишларни, қулғунани, сутли тошмаларни юмшатади, Чиркли яраларга фойда қилади; майдалангани оқма тешикларда эт битиради ва суякнинг устида эт ундиради. Хўқнаси ирқуннасода фойда қилади. Ухлатади, чўзма бош оғриқни йўқотади. Гоҳо бунга қизилгул ёғи ва сирка аралаштирилади. Бунинг ёлғиз ўзи ҳам бош оғриғини тўхтатади, аксиртиради. Бунинг қайнатмаси билан оғизни чайиш тиш оғриқларини қолдиради. Ёғи сирка билан қўшилса, қулоқ ғувуллашини босади. Уйқуда қичқириш касалида фойда қилади.

Биқин ва зотилжамдаги оғриқларни босади. Йўталда, айниқса, қуюқ рутубатдан бўлганга, ўпка яллиғлашида, нафас олиш қийинлашганида ва томоқ оғриқда фойда қилади.

Гулсапсарнинг илдизини сирка билан ичилса, жигар ва талоқнинг совуқдан бўлган оғриқларини, айниқса, талоқнинг оғриғини босади. Бавосирнинг оғзини очади. Ичнинг бураб оғришини йўқ қилади. Сирка билан ичилса, ҳамма заҳарларга қарши фойда қилади.

Гулхайри (хитми). У шишларни юмшатади ва қайтаради ҳамда қонли шишларни шимдиради, чипқонларни пиширади; дамли шишларга ва қулғунага фойда қилади. Бачадоннинг қаттиқланиб қолганлигида уни сақич билан қўшиб кўтарилади. Олтингугурт ва елим билан қўшиб қулғунага қўйилади. У айниқса, ўрдак ёғи билан қўшиб ишлатилса, бўғинлардаги оғриқни босади ҳамда ирқуннасога, қалтирашга, мушакларнинг ўртасидан узилишига ва асабларнинг чўзилишига фойда қилади. Агар уни қўйиб боғланса, қулоқ безларидаги шишларга фойда қилади.

Унинг уруғи иссиқ йўталга фойдали бўлиб, балғамнинг кўчишини енгиллаштиради ва ўзидаги буруштириш қуввати туфайли қон туфлашни тўхтатади. Унинг барглари эмчак шишларига фойда қилади, зотилжам ва ўпка яллиғланиши касалликларида қўйиб боғланса, фойда қилади.

Гулхайри илдизининг қайнатмасини ичилганда, сийишдаги ачишишга ҳамда ичакларнинг ачишишига ва орқа тешик йўларининг шишларига фойда қилади. Агар гулхайри илдизининг қайнатмасини шароб билан ичилса, сийишнинг қийинлашишига ва қовуқдаги тошларга қарши фойда қилади. Хусусан унинг уруғи ва елими ичкетишини тўхтатади. Уни сув қўшилган сирка ёки шароб билан аралаштирилганини ари чаққан жойга суртилса, фойда қилади.

Гунафша (банафсаж). Гунафшанинг ёғи қўтир учун яхши суртмадир. Буни ҳидлаш ва суртиш қондан бўлган бош оғригини босади. Буни қўйиб боғлаш ва ичиш иссиқ кўз оғриқда яхши таъсир беради. Иссиқ йўталда фойда қилади. Гунафша, айниқса, унинг шакарда пиширилган мураббоси кўкракни юмшатади. Шароби зотилжам ва ўпка яллиғлашида фойдалидир; бу шу таъсирда гулобдан ортиқроқдир.

Шароби буйрак оғриғида фойдалидир. Сийдикни ҳайдайди. Куритилгани эса сафрони суради. Шароби ҳам мулоимлик билан ични юмшатади. Бу кўтан тушишида ҳам фойда беради.

Гўшт, эт (лаҳм). Энг яхши гўшт қўй гўшtidир, чунки у иссиқ ва юмшоқдир. Улоқ, бузоқ ва ёш ҳайвонларнинг гўшти ҳазм учун энг яхши бўлиб, физоси жуда латифдир. Улоқникидан кўра қўзичоқ гўштида чиқинди камроқдир. Мақтарли сут эмган молнинг гўшти жуда яхши, ёмон сут эмган молники эса зарарлидир. Қари қўйнинг гўшти ва шунингдек, ориғиники ёмондир. Қорасининг гўшти енгилроқ ва лаззатлироқ бўлади. Эркак молнинг гўшти ва катта, семиз, қизил сермушак ҳайвонларнинг гўшти ҳам шундай. Оқнинг гўшти ҳам енгил бўлади. Ола ҳайвоннинг гўшти кам физоли бўлиб, меъда устига сузиб чиқади.

Энг яхши ва сингувчан гўшт чуқур жойлашиб, суякка яқин турган гўштдир. Унг томоннинг гўшти чап томонникидан енгилроқ ва яхшироқ.

Бичилган ҳайвоннинг гўшти бошқасиникидан яхшидир.

Қуш гўшtidан энг яхшиси тустовуқ, яъни қирғовул гўшtidир. Товуқ гўшти ундан латифроқ, лекин озиқлиги унча эмас. Тоғ ва чўл каклигининг ва даррожнинг гўшти ҳан шундайдир.

Ёввойи ҳайвонларнинг гўшти, барча сувда юрадиган йирик қушларнинг гўшти, узун бўйинли қушлар, товус, тувдо ва қаттиқ гўштли қаптарларнинг, қато¹ ва бошқа кўпинча савдо туғдирадиган гўшtlар ва шуларга ўхшаш бошқа қушларнинг гўшти ёмондир. Барча чумчуқсимон қушларнинг гўшти ёмон. Йирик ва кўп ҳаракат қиладиган қушларнинг қаноти яхши каймус² пайдо қилади. Ёввойи ҳайвонлар гўшти ичида гарчи савдо туғдиришга мойил бўлса ҳам, энг яхшиси оҳу гўшtidир.

Гўшт гавдани қувватли қилувчи физодир. Овқатларнинг ичида тезроқ қонга айланувчиси гўштдир. Қовурилган ва ка-

¹ Қ а т о — форс тилида сангхўр дейилган қуш.

² К а й м у с — ошқозонда ҳазм бўлиб, ингичка ичакка ўтадиган суюқ овқат.

боб қилинган гўшт энг қуруқдир. Қайнатилган гўштнинг озиқлиги ҳўлроқ.

Энг яхши гўшт бузоқнинг гўштидир. Сигир гўшти қовун пўчоғи билан қўшиб қайнатилса яхши пишади. Уни баҳорда ва ёзнинг бошларида ейилса яхши.

Қорамол гўшти саратон касалини келтириб чиқаради, бошқа ғализ гўштлар ҳам шундай. Мол гўшти қаттиқ шишларни қайтаради.

Мол гўшти қўтирни ва ёмон темираткини пайдо қилади. Бошқа ғализ гўштлар ҳам шундай қилади.

Куён гўштининг қайнатмасига подагра ҳам бўғин оғриғига учраганларни ўтиргизадилар. Унинг таъсири тулки гўшти қайнатмасининг таъсирига яқиндир.

Афё илонининг гўшти махсус бобда айтилгани каби моховга ишлатилади, типратикан гўшти ҳам моховга яхшидир.

Қўзичоқ гўштининг кули кўзга оқ тушганига фойда қилади. Йиртқич ҳайвонлар ва тирноқли даррандаларнинг гўшти кўз учун фойдали ва уни қувватли қилади.

Мол гўшти ўтнинг ичакка соғилиб ўтишига тўсқинлик қилади. Қовурилган куён гўшти ичакдаги яраларга жуда яхши фойда қилади. Типратиканнинг гўштини қуритиб, сиканжубин билан ейилса, буйракдаги оғриққа яхши фойда қилади. Қари хўроз гўштининг қайнатмаси қуланжга ва савдовий касалликларга фойда қилади. Ёввойи эшакнинг ёғи қуст ёғи билан бирга қўшилса, ғализ еллар сабабли бўладиган буйрак оғриқларига фойда қилади. Йиртқич ҳайвонлар ва тирноқли паррандаларнинг гўшти бавосирга яхшидир. Мол гўштининг қайнатмасидан қилинган сикбож¹ сафроли ичкетишга жуда яхши ва уни тўхтатади.

Тоғ эчкисининг гўшти сийдикни ҳайдайди. Ёғли гўшт бошқа хил гўштларга қараганда ични кўпроқ юмшатади.

Латча гўштининг қуритилганини шаробга солиб едирилса, заҳарларга қарши фойда қилади. Қўзичоқ гўштининг куйдирилгани илон, чаён ва қора чаён чаққанда фойда қилади. Яна, шунингдек, у шароб билан қўшилса, қутурган ит тишлаганида фойда қилади. Қурбақа гўшти газандалар чақишига қарши фойда қилади.

Далачой (ҳивфориқун). Япроғининг қуюқ суртмаси оловдан куйганга фойдалидир. Ката жароҳатларни, ёмон хил яраларни бириктиради. Буни янчиб илвираган ва сасиган яраларга сепилса, фойда қилади.

¹ С и к б о ж — сирка ва асал қўшиб тайёрланадиган қийма шўрва

Шароб билан қайнатиб ичиш ёнбош оғриғига ва ирқуннасога фойда қилади, хусусан қирқ кун кетма-кет ичиш ирқуннасонни тuzатади.

Сийдикни ва ҳайз қонини ҳайдайди. Меваси ўтти суради. **Дармана (шиҳ)**. Унинг кулини зайтун ёғи ёки бодом ёғи билан қўшиб «тулки касаллиғига» суртиш фойдалидир. Унинг ёғи секин ўсадиған ва тўкилиб кетаётган соқолни ўстиради. Ел ейишни ва савдони қайтаради.

Нафас олиши қийин бўлган кишига фойда қилади.

Дармана гижжани ва қовоқ уруғига ўхшаш гижжани ҳайдайди ва ўлдиради; ҳайз қони ва сийдикни юриштиради ва бу жиҳатдан у эрмандан кучлироқдир.

Чаён, қорақурт чаққанида ва умуман заҳарларга қарши ишлатилса, фойда қилади.

Девпечак (афитимун). Қориннинг дам бўлишини босади. Еши қайтган кишиларга ва қариларга мувофиқ келади. Савдодан бўлган касалликларни кетказади. Девпечак тиришиш (томир тортиш)да фойда қилади. Меланхолия ва тутқаноқ касалларида фойда беради.

Девпечакнинг бир ичим миқдори тўрт дирҳам бўлиб, озгина тuz билан асалга қўшиб ичилади. Бу савдони қаттиқ суради ва шиллиқни ҳам суради.

Денгиз пиёзи (ишқил). Денгиз пиёзини зайтун ёғи ва ротиёнаж (санавбар елими) билан сўгалларга суртилса, уларни қўпоради. «Тулки касаллиғи ва илон касаллиғи»да суртилса, ва ишқаланса сочини ўстиради. Денгиз пиёзи, айниқса, хомининг мағзи товон ёрилганида фойда қилади.

Денгиз пиёзи ташқи яраларни қуритади. Уни истеъмол қилиш ички аъзо яраларига зарар қилади; ишқаланса, баданни яра қилади. Асаб ва бўғин оғриқларига, фалажга ва айниқса, ирқуннасога фойда қилиш билан бирга соғ асабга бир оз зарар қилади.

Тутқаноқ ва меланхолия касаллиғида фойда қилади. Сиркада ивитмаси тишнинг милкини қаттиқ қилиб, қимирловчи тишларни маҳкамлайди. Тишнинг чириб уваланишини тўхтатади. Нафас қисниш касаллиғида жуда фойдали бўлиб, эски йўтал ва овоз дўриллашини йўқотади. Бундан уч оболони асал билан қўшиб ичирилади.

Меъда ва ҳазмин кучайтиради. Сийдикни кучли ҳайдайди.

Денгиз пиёзи меъда, кўтан ва бачадон оғриқларида ҳам ичакда бўладиган бураб оғришга фойда қилади. Умуман, гандаларнинг чақишида тарёқ вазифасини бажаради. Сичқонни ўлдиради.

Денгиз пйёзи (унсал). Иккинчи даражада иссиқ ва қуруқ. Асалга қориб «тулки» ва «илон» касалликларига қўйилади. Унинг сиркаси томоқни дағаллаштиради ва унинг гўштарини қотиради. У астма, хириллаш ва чўзма йўталга яхши фойда қилади.

Долчин (дорсиний). Учинчи даражада иссиқ ва қуруқдир. Сепкил ва ясмиқсимон қора доғга ва сирка билан қўшиб, сутли тошмаларга суртилади. Долчин ёғи қалтироқ касалида ажибдир. Тумовга фойда қилади, ёғи бошни оғир қилади ва миянинг рутубатларини соғиш билан тозалайди. Долчин қулоқ оғриғини босадиган ва унинг дорилари таркибига кирадиган нарсалардандир.

Жигар тиқилмаларини очади, жигар ва меъдани кучли қилади. Меъда рутубатларини қуритади, истисқога фойда қилади. Бачадон, буйрак оғриқларига ва шишларига ҳам фойда қилади.

Заҳарли жониворлар чаққанига қарши фойда қилади. Буни анжир билан чаён чаққанига қуюқ қилиб суртилади.

Дўлана (зуърур). Бир гуруҳ табиблар уни совуқ ва ҳўл дейдилар. Бошни оғритади. Дўлана меъдага зарарлидир. Ични тўхтади ва сийдик тугилишини тугдирмайди.

Етмак (кундус). Пес ва доғни, айниқса, қорасини ва сепкилни кетказади, қўтирга жуда фойда қилади. Акса урдиради. Бу қулоқни тозаловчи ва чиркини кетказувчидир. Ғалвирсимоқ суякдаги тиқилмаларни кучли очиб, буруннинг ҳид сезмаслик касалига фойда қилади. Кучли равишда қўстиради ва талоқ қаттиқлигини юмшатади.

Ични суради, сийдикни ҳайдайди. Қўтарилса, ҳайз қонини келтиради ва қориндаги болани туширади ва сийдик йўлларидаги тошни майдалаб ташлайди.

Ёнғоқ (жавз). Учинчи даражада иссиқ ва иккинчи даражанинг аввалида қуруқ. Мағзини чайнаб яраланган савдовий шишга қўйилса, фойда қилади. Асал ва газাগўт билан асабнинг буралганига қарши ишлатилади.

Бошни оғритади. Япроғининг шираси илиқ ҳолда қулоққа томизилса, қулоқдаги йиринглашга қарши фойда қилади. Ёғи ел-ярага, сарамасга ва кўз атрофидаги оқма яраларга фойда қилади. Қобигининг шираси ва унинг қуюлтирилгани томоқ оғриқни қайтаради ва йўталда зарар қилади. Ёнғоқнинг эскирган ёғи томоқ оғриғини пайдо қилади. Ёнғоқнинг ҳазми қийин бўлиб, меъда учун ёмондир. Ёнғоқ мураббоси ва ҳўл ёнғоқ меъдага яхшироқ ва зарари камроқдир. Мен айтаман: ёнғоқ фақат иссиқ мизожли меъдагагина мувофиқ келмайди.

Ёнғоқ мураббоси совуқ мизожли буйракка жуда фойдали-

дир. Қобигининг кулини шароб билан ичилса ва кўтарилса, ҳайз қонини тўхтатади.

Енғоқ анжир ва газгаўт билан ҳамма заҳарларга қарши даво бўлади. Пиёз ва туз билан қўшиб қутурган ит ва бошқа ҳайвонлар тишлаганига қўйиб боғланади.

Жигар (қабид). Шапкўрликка қарши эчки жигарининг селини мурч билан қўшиб, ёки ёлғиз ўзини ейиш, кўзга суртиш ва унинг буғига кўзни тутиш керак. Бўрининг жигари жигарда бўладиган ҳамма оғриқларга фойда қилади.

Қутурган итнинг жигари ўша ит тишлаган кишига ичирилса, фойда қилади. Айтишларича, у сувдан қўрқиш касалига қаршилик қилади, қутурган ит жигарини еган бир гуруҳ беморлар шу тadbир билан яшаб юрдилар; шунингдек, улар яна бошқа даволар билан ҳам даволанган эдилар.

Жийда (ғубайро). Кишининг ички аъзоларига қўйилаётган сафронни йўқотади. Агар уни ичимлик билан бирга ейилса, маст бўлишни секинлатади. Иссиқдан бўлган йўталга фойдалидир.

Сафродан бўлган ичак шилинишида фойда қилади, жийда ични тўхтатади. Дўлана ҳам шундай. Жийда кўп сийишга қарши фойдалидир.

Жувона (нонхоҳ). Доғ ва песга қарши ишлатиладиган дори-ларга қўшилади. Асал билан қориб ишлатилса, ҳар қаерда бўлган қонталашни кетказди. Кўкракнинг йиринглашида ва юракнинг нотинчланишида фойда қилади. Шароб билан қўшиб ичилса, сийдикни ҳайдайди. Қийналиб сийишни йўқотади ва тошни чиқариб ташлайди. Хулоса; буйрак ва қовуқни тозалайди, елларга ва ичак оғриқларига фойда қилади.

Жувона қайнатилган сувни чаён чаққан жойга қўйилса, оғригини тўхтатади.

Зангпоя, сассиқалаф (шавкарон). Учинчидан тўртинчи даражагача совуқ ва қуруқ. Қон оқишини тўхтатади ва қонни қотиради: баданни увуштиради. Агар уни мўйи юлинган жойга суртилса, ўзининг совутиш хусусияти билан мўйни қайтадан чиқармайди. Уни эмчакка қўйиб боғланса, эмчак катта бўлмайди ва сутнинг кўпайишини қайтаради. Иссиқ подаграга суртилади. У билан эрлик аъзолари ишқаланса, ихтиломни қайтаради.

Зангпоя ўлдирувчи заҳар бўлиб, унинг давоси тоза шароб ичишдир.

Занжабил (занжабил). Эслаш қобилиятини орттиради. Бош ва ҳалқум атрофидаги рутубатларни кетказди. Занжабилни сурма қилиш ва ичиш рутубатли кўзнинг хиралигини кетказди. Ҳазм қилдиради. Жигар ва меъда совуқлигига мувофиқ келади.

Мураббоси ва ўз ҳолидагиси шаҳвоний хоҳишни қўзғатади, ички энгилча юмшатади.

Зирних (зарних). Мўйни тақир туширади. Чарви ва ўсимлик ёғи билан бирга қўтирга, ҳўл ширинчага ва сасиған ярага қарши ишлатилади. Баъзан зайтун ёғи билан ҳам битга қарши ишлатилади. Зирнихдан ва хусусан, қизил хилидан тайёрланган мумли суртма бурун ва оғизга тушган елларга ва яраларга фойда қилади.

Уни асал шароби ва асал суви билан қўшиб, ўпкаси йиринглаганларга ичирилади. Ротиёнаж билан қўшиб чўзилма йўталга ва йиринг туфлашда тутатилади. Гоҳо астмада ишлатиладиган ҳаблар таркибига кирази.

Зарчава (хolidунион). Унинг шароб билан аралашганини учуққа қўйилса, фойда қилади. Унинг илдизини чайналса, тиш оғриғини тўхтатади, ширасини чўғ устида ярми қолгунча қайнатиб ишлатилса, кўзни ўткир қилади.

Заъфарон. Бошни оғритади ва унга зарар қилади. Шинни билан қўшиб хуморга қарши ичилади. Ухлатади ва сезгиларни пасайтиради. Шаробга солиб ичилса, маст қилади, ҳатто бефаҳм қилиб қўяди. Кўзни равшан қилади, кўзга тушувчи назлаларни тўхтатади ва кўзга тушган пардага қарши фойда қилади.

Юракни қувватли ва хурсанд қилади. Заъфаронни, хусусан унинг ёғини диафрагма зотилжами ва қобирга зотилжами билан оғриган кишини ухлатиш учун ҳидлатадилар. Шаҳвоний ҳисни қўзғатади, сийдикни юриштиради.

Зира (каммун). Иккинчи даражада иссиқ, учинчи даражада қуруқ. Жароҳатларни яхши битиради. Зирани сирка билан эзиб искаганда, шунингдек, уни эшиб, бураб бурунга тиқилганда бурун қонашини тўхтатади.

Ёввойисининг шираси кўзни равшан қилади ва кўзнинг ёшланиб туриши касалини келтириб чиқаради. Сув билан аралаштирилган сиркага солиб ичилса, нафас олишнинг қийинлашишида фойда қилади. Унинг ўзи, айниқса, ёввойиси, тошни майдалайди. Томчилаб сийиш, қон сийиш ва ичакнинг бураб оғришида ҳамда қорин кўпчишида фойда қилади.

Зирани, шаробга қўшилиб газанда чаққанида ичилади.

Зирк, қорақанд (амбарборис). Учинчи даража охирида совуқ ва қуруқ. Сафрони энгиб қаттиқ ҳайдайди. Қорақанд меъда ва жигарни кучли қилади; чанқовни қаттиқ қондиради.

Ички боғлайди, ичакнинг тирналишида фойда беради. Остан қон кетишда ҳам фойда қилади. Бачадондан эскидан оқадиган рутубатларга қарши ичилса, фойда беради.

Зиғир уруғи (бизр каттон). Зиғир натрун ва анжир билан

бирга сепкил ва сутли тошмаларга қуюқ суртма бўлади. Агар ўзига тенг миқдордаги индов (ҳурф) билан аралаштириб асал билан қорилса, тирноқлар бурушишни, ёрилишни ва пўст ташлашни тузатади.

Зиғир уруғининг тутуни тумовга фойда қилади, умуман зиғирнинг тутуни ҳам шундай. Зиғир, айниқса, унинг қовурилгани, шиллиқдан бўлган йўталга фойда қилади. Меъда учун зарарли, ҳазми қийин ва озқилиги оздир.

Зиғир уруғининг қайнатмасини қизил гул ёғи билан ҳуқна қилинса, ичак яраларига манфаати катта бўлади.

Зок, купорос (зож). Буларни хусусан қалқаторни бурун қонашга қарши бурун ичига пуфланади. Зокларнинг ҳамма хили елга ва тиш милкидаги ёмон шишларга фойда қилади. Пилтани асалга булғаб қулоққа қўйилса, қулоқ яраларига ва ундаги йиринглашга фойда қилади. Пуфлагич (минфох) билан пуфланганда ҳам шу хилда фойда беради. Зок тишларнинг ейлишини тўхтатади. Зокдан, айниқса, қизил зокдан тайёрланган мумли суртма оғиз ва бурунларга тушган елга ва уларнинг яраларига фойда қилади.

Игир (важж). Рангини тозалайди, доғ ва песга фойда қилади. Тиш оғриғи ва тилнинг оғирлигига фойда қилади. Кўзнинг мугуз қатлами қалинлашса, юқалаштиради ва кўзнинг оқига фойда қилади; бу икки касалда, айниқса, шираси фойдалидир. Қайнатмаси биқин ва кўкрак оғриқларига яхшидир.

Игир совуқ жигарнинг оғриғига фойда қилади ва жигарни қувватли қилади. Меъдага фойда қилади. Талоқнинг қаттиқлашишига фойда қилади. Айтишларича, игир томчилаб сийишда ҳам фойда қилади, шаҳвоний кучни ортиради ва унга бўлган хоҳишни қўзғатади. Совуқдан бўлган ичак оғриғига ва тирналишига ҳам фойда қилади.

Илон (хайя). Илоннинг турлари кўпдир. Илоннинг сув, туз ва укроп билан қайнатилгани ишлатилади. Баъзан унга зайтун ёғи қўшилади. Тузланган илоннинг сели ҳам истеъмол қилинади. Бу гўштининг қувватида бўлади. Илоннинг пўсти ҳам истеъмол қилинади. Илон гўштининг энг яхшиси урғочисининг гўштидир. Илон пўстининг энг яхшиси эркагининг пўстидир.

Гўштининг хосияти шундаки, у, ортиқча хилларни терига ўтказади. Бу ҳол, айниқса, киши покиза бўлмаганда пайдо бўлади. Бир киши илон гўшти еганидан кейин бўйнида катта чиқиқ пайдо бўлган, уни ёрганларнда ичидан худди бит каби нарсалар чиққан. Эти истеъмол қилинса, умрни узоқ, кучни кўп қилиб, ҳисларни ва ёшликни сақлайди. Моховга зўр фойда қилади. «Тулки касалида» истеъмол қилинса, фойдаси катта бўлади.

Икки учи¹ кесиб ташланган илоннинг гўшти, шўрваси ва шунингдек пўсти қулғунанинг катталашиб боришини тўхтатади.

Илоннинг боши ва тўрт элликча думини кесиб, юқорда айтганимизча қайнатилиб, олинган шўрвасини ҳўплаб ичилса ва шунингдек гўшти ейилса асаб оғриқларига фойда қилади.

Илоннинг пўсти шаробда қайнатилиб, қулоққа томизилса, қулоқ оғриғини қолдиради. Илон пўсти солиниб қайнатиш билан сирка билан оғриган тишлар чайилади. Илон пўстининг энг яхшиси эркагининг пўстидир.

Илон шўрваси ва гўшти кўзни қувватли қилади. Табибларнинг фикрича, афъонинг ёғи кўзга сув тушишни тўхтатади. Лекин одамлар буни истеъмол қилишга жасорат қилмайдилар.

Афъо илони ёрилиб, оғриқни тўхтатиш учун ўзи чаққан ўрнига қўйилади.

Исириқ (ҳармал). Исириқни бўғин оғриқларига ва ирқун-насога суртиш фойдалидир. Агар исириқни асал, шароб, каклик ёки товуқнинг ўти ва бодийен суви билан эзиб ишлатилса, кўриш қувватининг заифлашганига мувофиқ келади.

Ичиш ва суртиш сийдик ва ҳайз қонини қаттиқ юргизади. Қуланж касалида ҳам ичиш ва суртиш фойда қилади.

Исмалоқ (исфоноҳ). Биринчи даража охирида совуқ ва ҳўл. Иссиқ мизожли кўкрак ва ўпкаларда суртиш ва ейиш фойдалидир. Ични юмшатади.

Испағул (бизр қатуно). Сирка билан ўлдирилгани иссиқ яллиғли шишларга, учуққа, сарамасга, хусусан қулоқ остида бўлган ва шиллиқдан бўлган шишларга қарши ишлатилади.

Сирка ва гул ёғи қўшиб тайёрланган қуюқ суртмасини асабнинг буралишида ва тиришганида, подаграда ва бўғинлардаги иссиқ оғриқларда суртилади. Кўкракни юмшатади.

Иссиқ иситмалардаги алангаланишни босиш учун ичилади.

Итузум (инаб ус-саълаб). Ишлатиладигани яшил баргли ва сариқ мевалигидир. Ички ва ташқи иссиқ шишларнинг ҳаммасига ҳам қўйиб боғлаш учун яхши. Ички иссиқ шишларга қарши унинг сувини ичилади. Итузумни жуда майда янчиб боғланса, бош оғриғини тузатади, қулоқ остидаги ва мия пардаларидаги шишларни тарқатади; томизилса, қулоқ оғриғига фойда қилади.

Кўзнинг бурун бурчагидаги ёрилган чиқиқни тузатади. Ҳамма турларнинг, ҳатто ухлатувчисининг ҳам ширасини кўзга сурма қилиб қўйилса, кўриш қуввати кучаяди. Қарахт қилувчи турининг уруғи сийдикни ҳайдади, буйрак ва қовуқни то-

¹ Яъни бошини ва думини. Табобатда, асосан, афъо кўлвор илони ишлатилган.

залайди. Ҳамма турлари ҳам кўтарилса, ҳайз қонини тўхтатади. У совутувчи ва ихтиломни қайтарувчидир.

Итқовун (кабар). Энг фойдали қисми илдининг пўстлоғидир. Илдизи қулғуна ва қаттиқ шишларни шимилтиради.

Илдининг пўстлоқлари ирқуннасо ва ёнбош оғриқларига фойда қилади. Гоҳо ковулдан олинган шира билан ҳуқна қилинса, ўшаларга жуда фойда қилади, яна бу фалажга ва увушишга ҳам фойда қилади. Илдининг пўстлоқларини чайналса, бошдан рутубатни тортади ва бошдаги совуқ оғриқни босади. Унинг ширасини қулоқдаги қуртларга қарши томизилади. Тиш оғриғига қарши илдининг пўстлоқларини, айниқса, янгиларини ёки баргини чайнаш керак. Тузланган астма билан оғриган кишиларга фойда қилади.

Хом, қуюқ хилтни суради, ҳайз қонини юргизади, ичаклардаги гижжаларни ўлдиради. Бавосирга фойда қилади, шахвоний қувватни кўпайтиради.

Қакликўт (саътар). Учинчи даражада иссиқ ва қуруқ. Тиш тошларида яхшидир. Тизза оғриқларига фойда қилади. Чайналса, тиш оғриғини тўхтатади ва бўшашган тиш милкига дори бўлади. Қакликўт жигар ва меъда учун фойдалидир. Сийдикни ва ҳайз қонини юргизади. Гижжаларни ва қовоқуруғисмон гижжаларни кучли равишда ҳайдаб чиқаради.

Қамхастак (маҳлаб). Ёнбош ва орқа мушак оғриқларига асал суви билан қўшиб ичилса, хушдан кетишда фойда қилади. Маҳлаб қуланж касалига буйрак ва қовуқдаги тошга ва орқа оғриғига ҳам фойдалидир.

Қанавча (марв). Унинг ҳамма тури елларни ҳайдайдди, латифлаштиради, кўпчишни ва шиллиқни шимилтиради, ҳар қарерда бўлган тикилмаларни очади. Сут билан қўшиб, оғриган қулоққа томизилади. Меъдадаги шиллиқни шимилтиради; меъда оғриғига фойда қилади ва меъдани кучайтиради. Ичакларни бақувват қилади; уруғини қовуриб ишлатилса, ичак шилиниши ва дизентерияга фойда қилади; қовурилмагани шиллиқни суриб чиқаради.

Қанакунжут (хирваъ). Агар уни янчилса ва қўйиб боғланса, сўғални ва сепкилни кетказади. Унинг ёғи қўтирга ва ҳўл яраларга фойдалидир. Унинг ёлғиз ўзини ёки сирка билан аралаштириб қўйиб боғланса, эмчак шишини қайтаради. Унинг донини янчиб ичилса, шиллиқни ва сафрони суради, қориндаги гижжаларни ташқарига чиқаради.

Қарам (курунб). Ёввойи қарам ёки боғ қарамининг баргини майдалаб янчиб ёлғиз ўзини ё толқон билан қўшиб қуюқ суртма қилиб боғланса, ҳар қандай иссиқ шишга, шиллиқли ўсмаларга, сарамас ва эшакем касалликларига фойда қилади.

Қалтироққа фойда қилади. Сарик йўнғичқа билан қўшиб, по-
даграга қўйилади, қайнатмасини бўғинлар оғриганда ишлати-
лади.

Қайнатмаси ва уруғи маст бўлишни кечиктиради; бошнинг қасмоғига фойда қилади, карам ширасини бурунга юборилса, мияни тозалайди. Карамнинг шираси ё қайнатмасини кунжут ёғи билан қўшиб, томоқни чайқалса, томоқ оғриқларига фойда қилади. Уни ейилса, овоз тозаланади. Карамни чайнаб сувини сўрилса, бўғилган овозни очади.

Сийдик ва ҳайз қонини кучли равишда юргизади. Карамнинг уруғини Миср боқиласининг суви билан ишлатилса, гижжаларни ўлдиради. Илдизининг кули тошни увалайди. Ширасининг шароб билан қўшилгани газандаларнинг чаққанида фойда қилади. Бу яна қутурган ит тишлаганига ҳам фойдалидир.

Кашнич (кузбура). Майиз ва асал билан эшакем ва нори форсийга қарши ишлатилади. Боқила уни, толқон ёки нўхат уни билан ширасини аралаштирилса, қулғунага фойда қилади. Сафро ё балғам буғидан пайдо бўлган бош айланиш ва тутқаноққа фойда қилади. Кўзни хира қилади; сиқиб олинган суви, айниқса, она сути билан қўшиб томизилса, кўзнинг лўқиллашини тўхтатади. Иссиқ хафақонга фойда қилади. Икки драхмийсини баргизуб суви билан ичилса, қон туфлашни тўхтатади.

Кашнични кўп ишлатиш яхши эмас.

Келин тили (занжабил ул-килоб). Янгисини уруғи билан янчиб, юздаги доғларга, сепкилга ва эскирган нуқтали қизил қонталашга суртилса, уларни кетказади. Қаттиқ шишларни шимилтиради.

Кепак (нухола). Иссиқ шишларнинг бошланишида кепакни жуда кучли сирка билан қўшиб ишлатадилар. Уни шароб билан ивитиб эмчак шишларига қўйиб боғланади. Улар шиллиқни ва елли шишларни қайтаради. Кучли сирка билан қўшиб ярага айланган қўтирга қўйиб боғланади. Уни иссиқ ҳолда қўйиб боғлаш керак. Кепак кўкракни юмшатади, чунки унда тозалаш хусусияти бор. Айниқса, унинг қанд ва бодом ёғи билан қилинган аталаси шундай қилади. Уни шароб билан намланса, эмчак шишларига фойда қилади. Кепак ичакни ўзидаги нарсаларни чиқариб ташлашга ҳаракатлантиради. Кепакдан қилинган аталани ичирилса, ични юмшатади.

Кепакни чаён ва афъо илони чаққанига қўйиб боғланса, фойда қилади.

Кофур, камфара (кофур). Учинчи даражада совуқ ва қуруқдир. Сирка ё пишиб етмаган хурмонинг сиқиб олинган су-

ви, марсин огочининг, ё қора райҳоннинг суви билан қўшиб ишлатилганда бурун қонашини тўхтатади, иситмаларда иссиқдан бўладиган бош оғриғига фойда қилади. Уйқуни қочиради, иссиқ мизожли кишиларнинг сезгиларини кучайтиради. Оғиз чақаланишига жуда яхши фойда қилади.

Орак касалликларининг дориларига қўшилади. Шаҳвоний қувватни кесади, буйрак ва қовуқда тош пайдо қилади, сафродан бўладиган ичкетгшни тўхтатади.

Крахмал, нашоста (нашо). Биринчи даражада совуқ ва қуруқ. Заъфарон билан қўшиб сепкилга қарши ишлатилса, уни кетказади. Кўкракни юмшатади. Крахмалдан қилинган атала кўкракка назлалар тушишига йўл қўймайди. Крахмалнинг ўзи, ҳамда унинг ясмиқ билан қўшилгани ични боғлайди ва ичдан ўтнинг ўтишига тўсқинлик қилади.

Кунжут (симсим). Унинг пўсти олингани семиртиради. Сочни узайтиради; айниқса, пояси ва баргининг шираси шундай, улар сочни юмшатади ва қазғоқни кетказади. Кунжут ёғида миртани қайнатиб ишлатилса, сочни тўкилишдан сақлайди, уларни қувватли ва пишиқ қилади.

Оловдан куйганга ишлатилади. Ёғини ичилса, балғам ва қондан бўлган қичимани кетказади, айниқса, уни сабир ва майиз ивитилган сув билан бирга ичилса яхши таъсир қилади.

Кунжут ёғи қизилгул ёғи билан бирликда ишлатилса, куйдирувчи бош оғриғига фойда қилади, поясининг шираси эса бошдаги кепакни кетказади. Зиқинафас ва астмада фойда қилади. Уни қовуриб наша ва зиғир уруғлари билан бирга мўтадил миқдорда ейилса, эрлик уруғини ва шаҳвоний қувватни оширади.

Кўкнор (хашхош). Юнон ҳақимларидан бири буни ва бунга ўхшаш дориларни ишлатмаслик керак деган. Кўзи ёки қулоғи оғриётган киши ишлатса, кўзни хиралантиради ва қулоқни оғир қилади. Кўкнорнинг ҳамма хиллари ҳам совутувчидир. Агар кўкнорнинг илдизини сувга солиб сувнинг ярми бугга айланиб чиқиб кетгунча қайнатилса ва сўнг ичирилса, ирқуннасога фойда қилади. Кўкнор, айниқса, унинг қора хили, ухлатувчи ва карахт қилувчидир. Агар уни пилик билан кўтарилса, ухлатади ва назлани қайтаради. Уйқусизлик билан қийналаётган одам уни пешонасига қўйиб боғласа, фойда кўради; унинг қайнатмасини қуйилганда ҳам шундай.

Иссиқ йўталларга, назлаларнинг кўкракка оқишига ва қон туфлашга фойдалидир. Агар оқ кўкнорни яхшилаб майдалаб мози мазали қора шароб билан қўшиб ичирилса, эски ичкетарга фойда қилади.

Лавлаги, қизилча (силқ). Лавлагининг шираси ва баргининг қайнатмаси совуқдан ёрилганга ва «тулки касалига» фойда қилади. Агар сепкил бор жойни сода билан ювиб, кейин лавлагининг баргини қўйиб боғланса, сепкилни кетказади. Баргининг сиқиб олинган суви сўгалларни кўчиради ва битларни ўлдиради. Лавлаги баргининг қайнатилгани оловдан куйганга яхши таъсир қилади; асал билан қўшиб суртилса, темираткиларга фойда қилади. Уни ёмон сифатли яраларга қўйиб боғланса, уларни тузатади.

Лимон, цитрон (утружж). Сиқиб олинган суви рангни тоза қилиб, сепкилни кетказади. Қобиғининг куйиндиси пегса суртиладиган яхши доридир. Қайнатмаси оғиз ҳидланишини кетказади, семиртиради. Қобиғини оғизда тутиб турилса ҳам ҳидини кетказади. Сиқиб олинган сувини темираткига суртиш фойдалидир. Ёғи асабнинг бўшашганида фойдалидир. Ёғи қобиғидан ҳам олинади ва у фалажга фойда қилади.

Сиқиб олинган суви хафақонни босади; мураббоси ҳалқумга томоққа ва ўпкага яхшидир. Лекин сиқиб олинган суви кўкракка зарарлидир.

Цитроннинг мағзини сиркада қайнатиб ундан ярим ускурража ичирилса, ютилган зулукни ўлдириб чиқаради. Сиқиб олинган суви сариқ касалида фойдалидир. Сафро қусишни тўхтатади. Иштаҳани оширади. Цитроннинг бир ўзи ейилиши керак. Кетидан ёки олдидан бирор таом ейилмасин! Сиқиб олинган суви хотинларнинг тезшаҳватли бўлишини пасайтиради. Қобиғининг шираси ичилса ва қобиғини қўйиб боғланса, афё илони чаққанида фойда қилади.

Лимонўт (бодранжбуя). Савдодан бўлган қўтирга фойда қилади. Мия тиқилмаларига фойда қилади, оғиз ҳидланишини кетказади. Юракни хурсанд қилади ва кучайтиради, юрак ўйнашни йўқотади. Ҳазмга ёрдам беради ва ҳиқичоқда фойда қилади.

Ловия (лубиё). Кўкрак учун яхши. Қуюқ хилт пайдо қилади. Хардал ва шунингдек туз қўшилган сирка, мурч ва каклиғўти унинг зарарли таъсирига тўсқинлик қилади. Ловия кетидан кучли набиз ичилса ҳам ана шундай таъсир кўрсатади. Сиркада ивитилган ловиянинг нами камроқдир.

Ловия, айниқса, қизил хили ва айниқса, уни рум сунбулининг ёғи билан аралаштириб ейилса, ҳайз қонини кетказади.

Ложувард (лозувард). Сўгалларни тушириб юборади. Киприкларни безайди, уларни кўпайтиради ва маҳкамлайди. Бу соҳада у ўзидаги айрим хоссаларига кўра энг ишончли воситалардандир. Айтишларича, у сочининг яхши ўсишига халақинг берувчи ёмон хилтларни чиқариб юборади.

Ичилган ва бачадонга кўтарилган вақтда ҳайз қсинини етарли миқдорда ҳайдайди. Сафрони ва қонга қўшиладиган бошқа ҳамма қуюқ нарсани ҳайдайди. Буйрак оғриқларига фойда қилади. Ундан бир ичишда тўрт карама ва дорилар билан аралаштирилган ҳолда бир дирҳам миқдорида ичиш мумкин.

Лола (шақойиқ). Ёнғоқ пўчоғи билан аралаштириб ишлатилса, сочни қорайтиради; барг ва шохчаларини шундайлигича ёки қайнатиб ишлатилса ҳам сочни қорайтиради. Лолани қайнатиб, қаттиқ бўлмаган шишларга суртилади, ҳамда чипқон ва иссиқ тошмаларни бунинг воситаси билан ёриб, бўшатилади. Қуритилган лола чиркли яраларга фойда қилади ва уларни битиради; пўст, ташлашга ҳам фойда қилади. Лола пўст ташлаш, яралар ва ярали кўтирлар учун етарли даражада тозаловчидир, чиркли яраларни жуда тозалайди.

Лоланинг ширасини бош ва мияни тозалаш учун бурунга тортилади, Бошдан рутубатларни тортиш учун унинг илдизини чайналади. Темираткини тузатади. Унинг ширасини асал билан қўшиб ишлатилса, кўз хираланишига, кўзга оқ тушишига ва кўздаги яралардан қолган изларга фойдалидир. Агар тило шароби билан қўшиб қайнатгандан кейин қўйиб боғланса, кўз атрофларидаги қаттиқ шишларни тузатади.

Унинг барг ва шохчаларини арпа пояси билан бирга қўшиб қайнатиб ейилса, серсут қилади.

Май, шароб (шароб). Энг яхши шароб эски, суюқ ва тиниқ бўлган, узумдан қилинган шаробдир. Уни ичиш миқдори мизожларга қараб турлича бўлади. Ешлар унинг озгина миқдорини анор билан истеъмол қилишлари керак; кексалар эса ўз ҳолича ҳеч нарса қўшмасдан ичадилар. Яхшиси, шуки, одам шаробни ўртача миқдорда қабул қилиши керак; чунки уни кўп истеъмол қилишда катта зарар бор. Ешлар эски шаробни ичганларида унинг тезлигини ва зарарли хусусиятини синдириш учун сув ичсалар яхши бўлади.

Шаробни ёмон яраларга ва чиқинди-йиринг оқиб турадиган ўйилган яраларга қўйилса, уларга фойда қилади. Оқма тешикларни, шунингдек, «сутли яра»ларни шароб билан ювилса ҳам фойда қилади. Шароб маст қилади, ухлатади, эшлаш қувватини йўқотади ва нафсоний қувватларни туширади. Шаробни доимий ичиш асабларга зарарли бўлиб, қалтироқликни пайдо қилади; узоқ вақтгача ҳар кун маст бўлиш, асабларда сустлик ва кучсизлик туғдиради. Ўртача ичилган вақтда овқатга иштаҳа туғдиради. Кўп ичилган вақтда жигар ва буйракларда тиқилма ҳосил бўлади. Шаробни кам ичилса, у овқатни ўтказиши, ҳазми яхши қилади, овқатнинг қонга айланишини тезлатади ва заифланган иштаҳани оширади.

Оқ, суюқ шаробга келсак, у сийдикни юриштиради ва қовуқдаги куйишга яхшидир. Эски шароб эса қовуққа зарар қилади. Аммо ширин шароб сийдикни юриштирамайди.

Эски шаробни ичиш ва у билан ювиниш ҳамма газандаларнинг чаққанига фойдалидир.

Маймунжон (уллайқ). Унинг шохларини барги билан қўшиб қайнатилган сув сочни бўйайди. Баргларини қўйиб боғланса, учуқнинг тарқалиб кетишини тўхтатади; у сарамас учун ҳам яхши фойда қилади.

Унинг баргларини чайналса, милкни маҳкамлайди ва оғиз чақаланишини тузатади; пишган мевалари ҳам шундай. Мева ва баргларининг шираси иссиқдан бўлган оғиз оғриқни тузатади. Барглари бошдаги яраларни ҳам тузатади.

Кўзнинг ўқрайиб чиқишида фойда қилади. Агар уни орқа тешикка қўйиб боғланса, тўғри ичакдан ўсиб чиққан қонайдиган бавосирга фойда қилади. Унинг ўзи ва гули ичак яраларига ва ичкетишга фойда қилади ва ўзидаги латифлик туфайли қовуқдаги тошни парчалайди.

Маска ёғ (зубд). Мия пардаларидаги жароҳатларга қарши ишлатиладиган дориларга аралаштирилади. Икки қулоқ тагида, бурун қанотларида ва оғизда бўладиган шишларга, милк шишига ва оғиз чақаланишига қарши ишлатилади. Болалар тишларининг чиқишини осонлаштириш учун милкларига суртилади.

Маска, хусусан бодом ва шакар билан бирликда ишлатилса, совуқдан бўлган қуруқ йўталга фойда қилади. Зотилжам ва ўпка яллиғлашида балғам кўчишини осонлаштириш ва етилтириш билан фойда қилади. Ични юмшатади, кўп истеъмол қилинса, ични суради. Маска билан ичак, бачадон ва мойяларда бўлган шишларга қарши ҳуқна қилинади. Қовуқ оғзидаги жароҳатларга қарши ишлатиладиган дорилар таркибига киради.

Меҳригё (ябруҳ). Бу учинчи даражада совуқ ва шу даражада қуруқдир. Қимники бирон аъзосини кесиб, операция қилиш зарур бўлса, унга меҳригё, ширасидан уч оболосини шаробга солиб ичирилса, уни ухлатади. Меҳригёни қаттиқ шишларга, чипқонларга ва қулғунага ишлатсалар, фойда қилади. Илдизини майда қилиб янчиб, сирка билан сарамасга суртилса, уни тузатади.

Илдизини толқон билан қўшиб, бўгин оғриқларида боғланади. Баъзан «филлик касаллиги»да ишлатилса, тузатади. Мудратиб ухлатади. Уни шаробга солиб ичилса, қаттиқ маст қилади. Гоҳо орқатешикка кўтариб ишлатилади, бунда уйқу бостиради. Уни ҳидлаш ҳам ухлатади. Уни доғлашда, хатна

қилишда ва ништар уришда ичирилади. Чунки буни ичган киши карахт бўлиб, уйқу босиб, оғриқ аламини сезмайди.

Меҳригиёнинг уруғини ичилса, бачадонни тозалайди. Агар буни хотин киши олов тегмаган олтингугурт билан аралаштириб кўтарса, бачадондан қон кетишни тўхтатади.

Меҳригиёнинг сути балғам ва ўтни суради. Агар ёш бола меҳригиёни билмасдан еб қўйса, унда қушиш ва ич суриш пайдо бўлади ва баъзан ўлади. Асал ва зайтун ёғи билан қўшиб, чақилган ерга қўйилади. Айтилишича, бунинг, айниқса, оқ япроқли хилига ўхшаган кичик япроқли хили ўлдирувчи итузумнинг заҳарини қирқади.

Мингдевона, эшакмия (банж). Шишлардаги оғриқларни босади ва мойкларнинг қаттиқланишини тарқатади. Сарамасда ҳам фойда қилади. Уни суртиш ёки асал суви билан уч қирот вазнида ичиш подагра оғриғини босади. Қайси бир жинсидан бўлмасин, унинг шираси қулоқ оғриғини тўхтатади: сирка билан ва қизил гул ёғи билан ишлатилса, тишларнинг оғриғини босади. Кўзнинг қаттиқ оғриқларини тўхтатиш учун уруғи ва япроғининг шираси кўзга суртилади. Ширасининг қуюлтирилгани ёки япроғи ёхуд уруғи пешонага суртилса, кўзга тушадиган назлаларни тўхтатади.

Мингдевона заҳардир. Еган кишини ақлдан оздириб, эслаш қобилиятини бузади ва бўғилиш ҳам жинниликни пайдо қилади.

Мози (афс). Биринчи даражада совуқ ва иккинчи даражада қуруқ. Унинг суви ва у ювилган сув сочи қорайтиради. Мозини сирка билан қўшиб темираткига суртилса, уни кетказди. Агар уни янчиб ортиқча унган этга сепилса, йўқ қилиб юборади. Сирка билан қўшиб ишлатилса, оғиз чақаланишига, хусусан болаларга фойда қилади. Тишнинг ейилиб чиришида қўйилса ҳам фойда қилади.

Мозини янчиб сувга солиб ичирилса, ичак яраларига ва чўзма ичкетишга, фойда қилади; шунингдек, овқатга солинса ҳам ўша касалликларни тузатади. Агар уни қайнатиб, кейин янчиб орқа тешикка боғланса, у ердаги шишларни қайтаради. Чўғда кўйдириб сирка билан ўчирилса ва кейин янчиб қўйилса, оқаётган қонни тўхтатади.

Мош (мош). Мошни асаб оғриқларида узумдан олинган тило шароби билан ва заъфарон қўшиб қайнатилган шароб билан аралаштириб, қўйиб боғланса, айниқса, фойда қилади. Узилиш ва эзишларда ҳам қўйиб боғланади. Қайнатиб сувини тўкиб ташлаб сўнгра яна қайнатилса, ични боғлайди. Айниқса, анор ва татим уруғи қўшиб нордон қилинса, шундай қилади. Баъзиларнинг айтишларича, мош жинсий қувватга зарар етказди.

Мумиё (мумиё). Иккинчи даражада иссиқ. Чиққан, синган, йиқилган ва урилгандаги оғриқларга, фалажга ва юз фалажига қарши ичирилса, суртилса, фойдалидир.

Мумиё бошнинг бир томон ярмининг оғриғига, совуқ бош оғриғига, тутқаноқ ва бош айланишига фойда қилади. Бунинг учун бир ҳаббасини тоғ райҳони суви билан бурунга тортилади. Қулоқ оғриғида эса бир ҳаббасини ясмин ёғи билан солиб томизилади. Қулоқдан йиринг оқишига қарши бир арпа дони миқдоридегисини гул ёғи ва ғўра узумнинг суви билан қўшиб пилик билан ишлатилади.

Мумиёнинг уч арпа дони миқдоридегисини ўткир набиз шаробига солиб ичилса, ўпкадан қон туфлашнинг олдини олади. Томоқ оғриғига бир қирот миқдоридегисини сиканжубин билан, бўғиз оғриғида бир қиротини тут шинниси билан ёки ясиқ қайнатмаси билан, йўталда бир тассужини чилонжийда суви ва арпа суви билан ва сайсабон билан уч кун кетма-кет наҳорга, хафақонда эса бир қиротини зира, жувона ва қора зира суви билан ишлатиш синаб кўрилгандир.

Меъда кучсизлигида зира, жувона ва қора зира суви билан бир қиротини ичирилади. Талоқ оғриғида бир қиротини шакар суви билан ичирилади. Мумиё сийдик йўлидаги ва қовуқдаги яралар учун фойдалидир. Унинг бир қиротини сут билан ичирилади. Агар бунга бир оз ун қўшиб орқа тешикка кўтарилса, сийдикни ушлаб туролмасликка фойда қилади.

Икки ҳабба миқдоридегисини темир тикан ва сассиқ қаврак қайнатмаси билан заҳарларга қарши ишлатилади. Чаён чаққанга қарши бир қиротини сариеғ билан қўйилади.

Мурч (фулфул). Ў оғриқларни босувчи ва асабни қиздирувчидир. Мурч соғлом кишиларгагина тўғри келади. Зифт билан аралаштириб қулғунага қўйилса, уни шимдириб юборади. Мушак ва асабларни шундай қиздирадики, бу ишда ҳеч нарса унга тўғри келмайди.

Агар яланадиган дориларга қўшиб истеъмол қилинса, йўталга ва кўкрак оғриқларига фойда қилади. Агар асал билан қўшиб танглайга суртилса, томоқ оғриғига фойда қилади ва ўпкани тозалайди.

Мурч овқатни ҳазм қилувчи ва иштаҳани очувчидир. Сийдикни ҳайдайди, болани туширади, жинсий алоқадан кейин, ўзидаги кўп қувват билан, уруғни бузади. Ёғ билан қўшиб суртилса, эт увушишида фойда қилади. Оқ мурч тарёқларнинг таркибига киради. Узун мурч ҳам газандалар чаққанида фойда қилади; ёғ билан суртилса ҳам шундай.

Мушк (миск). Иккинчи даражада иссиқ ва қуруқ, баъзи табибларнинг фикрича, унда қуруқлик ортиқроқдир. Мушкни

заъфарон ва бир оз кофур билан қўшиб бурунга тортилса, совуқдан бўлган оғриққа фойда қилади. Шимилтирувчилиги ва ўзидаги қувват сабабли мушкнинг ўзи ҳам шу таъсирни беради. Мушк мўътадил мяни кучайтиради. Кўзни бақувват қилади. Ундаги ҳўлликларни шимиб олади ва юпқа оқ пардани кетказади.

Юракни кучли қилади, тетик қилади. Хафақон касаллигида ва ваҳима касаллигида фойда қилади. Заҳарларнинг, айниқса аконитнинг тарёқидир.

Наша уруғи (шаҳдонаж). Наша уруғи ўзининг иссиқлиги билан бошни оғритади. Кўзни хиралаштиради. Меъдага зарар етказади. Эрлик уруғини қуритади; чўл нашасининг сути ични мулоимлик билан суради. Унинг ярим ратл миқдоридagi шираси қотган ични юмшатади, ҳамда шиллиқ ва сафрони суради.

Наъматак, настарингул (насрин). Қулоқлардаги қуртларни ўлдиради, қулоқ шанғиллаши ва гувиллашига, шунингдек, тиш оғриғига фойда қилади. Ёввойи хилини пешонага чаплаган бош оғриғини босади. Унинг барча турлари бурун тешикларидаги тиқилмаларни очади.

Наъматак томоқдаги ва бодомсимон безлардаги шишлар учун фойдалидир.

Нок (куммасро). Бизнинг мамлакатимизда нокнинг шоҳамруд деб аталадиган хили бор. У жуда ёқимли ҳидга эга, дарахтидан ерга тўкилса, ўзи бўлак-бўлак бўлиб кетади. Нок турларининг ичида ана шу тури зарарсиздир.

Нок, айниқса, ёввойисининг қуритилгани жароҳатларни битиради. Ични қотиради, айниқса, қоқиси шундай. Нокда қуланж касалини келтириб чиқариш хусусияти бор. Шунинг учун нок егандан кейин, асал сувини дориворлар билан ичиш керак. Нокнинг қуюлтирилган суви сафровий ичкетилшга фойдалидир.

Нон (ҳубз). Нон тоза, тузли, хамири яхши ишланган, оширилган ва тандирда яхши пиширилган бўлиши ва бир кеча тўхтатиб ейилиши керак. Иссиқ нонни киши табиати яхши қабул этса-да, уни иссиқ ҳолида ейиш яхши эмас. Кепаксиз нон бошқа хил нонларга қараганда озиқли бўлиб, яхши озиқ ҳисобланади. Эланмаган серкепак ундан қилинган нон тез сингувчи, лекин кам озиқли ва сифати паст бўлади.

Сутга қориб пиширилган нон кўп озиқли бўлиб, меъдадан секинлик билан тушади ва тиқилмалар пайдо қилади. Буғдой нони асал суви ва мувофиқ ширалар билан биргаликда қўшиб ишлатилса, иссиқ шишлар учун яхши бўлиб, уларни юмшатади ва совутади. Туз ва сув билан аралаштирилган нонни гемирактига суртилса, фойда қилади.

Эланмаган ундан қилинган нон ични юмшатади. Тоза, оқ ундан қилинган нон эса ични қотиради. Оширилган нон юмшатовчи бўлиб, патир нони ични қотирувчидир.

Нўхат (ҳиммас). Оқ нўхат биринчи даражада иссиқ ва қуруқ. Қора нўхат кучлироқ. Нўхатни ейиш ва ундан малҳам қилиб суртиш нуқтали қонталашларни кетказади ва рангни яхшилайти. Нўхат ёғи темирткига фойда қилади; нўхатнинг уни эса ёмон хил яраларга, саратон яраларига ва қичмага ишлатилади.

Бошдағи рутубатли тошмаларга фойда қилади. Нўхат ивтиланган сув эса тиш оғриғига ва милкдағи иссиқ ва қаттиқ шишларга фойда қилади. Қулоқлар остидағи шишларга ҳам фойда қилади. Товушни тиниқ қилади ва ўлкани ҳар нарасадан ортиқ озиклантиради. Нўхат қайнатилган сув истисқо ва сариқ касалига фойдалидир; нўхат, айниқса, унинг қора ёввойи ясимқисмон хили талоқ ва жигар тикилмаларини очади; нўхатни таомнинг аввалида ва охирида эмас, ўртасида ейиш керак.

Қора нўхатнинг қайнатмаси бодом ёғи, турп ёғи ва петрушка ёғи билан ишлатилса, қовуқ ва буйракдағи тошларни майдалайди. Ҳамма хили болани туширади. Нўхат қовуқ яраларига зарарлидир. Шаҳвоний хоҳишни қаттиқ орттиради, Шунинг учун эркак мол ва нор туяларга нўхат берадилар.

Олма (туффоҳ). Пишган олма, сувли бўлгани сабабли совуқ ва ҳўлдир. Мози мазали, буруштирувчи ва нордон олмалар совуқ ва ғализдир. Олманинг барги ва сиқиб олинган суви бошланаётган иссиқ шишлар ва тошмаларга фойда қилади. Олманинг барги ва пўстлогининг ичидағи пардаси ярани битиради. Буруштирувчи олманинг сиқиб олинган суви ҳам шундай.

Олма, хусусан Шомнинг хушбўй олмаси ва хушбўй ширин ва нордон олмалар, юракни қувватли қилади. Агар иссиқлиги кўп бўлса манфаати яна ҳам катта бўлади. Хамирнинг ичида пиширилган олма иштаҳанинг камлигига фойдалидир. У гижжаларда ва дезинтерияда фойда қилади.

Олма, шунингдек, унинг сиқиб олинган суви ва барги заҳарларга қарши фойдалидир.

Олҳўри (ижжос). Иккинчи даража аввалида совуқ ва унинг охирида ҳўлдир. Елими яраларни битиради; хусусан у билан асал ёки шакар аралашган бўлса, айниқса, болаларда яхши натижа беради. Елими кўзга тортилса, кўзни қувватли қилади. Қўкракдағи оғриқларга фойда қилади. Аччиқ хили «юракнинг алангаланиши»ни босади. Унинг аччиқ хили сафрони қаттиқ ҳайдайди. Ширин хили ўзининг ҳўллаш ва совутиш таъсири билан меъдани бўшаштиради, демак унга мувофиқ келмайди.

Ширин хили ҳам сафрони қаттиқроқ суради. Ҳўли қуруги-га қараганда қаттиқ суради. Бунинг суриши ёпишқоқлиги сабаблидир.

Оқ қаррак (бозовард). Илдизида бир оз эритиш билан бирга совутиш ва қуритиш хусусиятлари бор, уруғи иссиқ ва латиф. Баъзи табиблар ҳамма қисми жуда иссиқдир, дейдилар. Бунда эритиш билан бирликда мўтадил буруштириш хусусияти бўлганидан тиришишда фойда қилади. Болаларга мушакларининг ҳаракати бузилганда ичирсалар, фойда қилади.

Қайнатмаси билан оғизни чайилса, тиш оғригини босади. Қон туфлашда фойда қилади. Оқ қаррак меъда заифлигида фойда қилади ва ундаги тиқилмаларни очади. Давомли ич суришга, айниқса, меъдадан бўлганига фойда қилади. Хусусан, илдизи шундай. Бу, сийдикни юриштиради.

Чайнаб, чаён чаққан ерга қўйилса, фойда қилади ва заҳарини тортади. Уруғи заҳарли жониворлар чаққанида фойда қилади.

Петрушка (карафс). Биринчи даражада иссиқ, иккинчи даражада қуруқдир. Ёввойисини «тулки касали», тирноқларнинг ёрилиши, сўгаллар ва совуқдан бўладиган ёрилишларга ишлатилади. Боғда ўсадигани оғиз ҳидини жуда яхшилайди. Бош оғриғи учун ёмондир. Тутқаноғи бор кишининг тутқаноғини қўзғатади. Йўталга фойда қилади. Айниқса симирнион¹ астма, нафас қисилиши ва нафас олишнинг қийинлашувига ҳам фойдалидир.

Жигар ва талоқ учун фойдали Шимилтирувчанлиги сабабли кекирикни қўзғатади. Узи тез ҳазм бўлмайди ва тез пастга ўтмайди. Спйдик ва ҳайз қонини юргизади. Ҳомиладор хотинлар учун зарарлидир. Ундай хотинлар остдан кўтарса, боласини туширади. Тоғ петрушкаси тошни майдалайди. Петрушка сийшнинг қийинлашувида фойдалидир.

Петрушканинг ясиқ қўшилган қайнатмасини заҳар ичгандан кейин ичирилса, қустиради. Симирион ҳили яна ҳам мувфиқроқдир.

Пиёз (басал). Учинчи даражада иссиқ. Бундай ортиқча ҳўлик ҳам бор. «Тулки касаллиги»да мўйи тўкилган ерга ишқаланса жуда фойда қилади. Уруғи туз билан қўшиб ишлатилса, сўгалларни қўпоради.

Суви бурунга юборилса, бошни тоза қилади. Бошнинг оғирлашганида, қулоқ шанғиллашида, йиринг ва сув пайдо бўлишида қулоққа томизилади. Пиёз бошни оғритадиган нарсалардандир. Буни кўп ишлатиш уйқу бостиради. Ёйладиган пиёзнинг сиқиб олинган суви кўзга сув тушгани (катаракта)-

¹ Симирион — тоғ петрушкаси

да фойда қилади. Кўзни равшан қилади. Кўзнинг оқига қарши пиёз уруғини асал билан қўйилади. Бавосирда томирларнинг тиқилмаларини очади. Пиёзнинг ҳамма турлари шахвоний ҳисни қўзғатади. Пиёз суви ҳайз қонни юргизиб, ични юмшатади.

Сувини туз ва газাগўт билан бирга қутурган ит тишлаганида қўйилса, фойда қилади. Ейиладиган пиёз гармсел шамолининг зарарини қайтаради.

Писта (фустук). Меъда учун яхши; айниқса, санавбар бужурига ўхшаган Шомда ўсадиган хили ўзидаги аччиқли ва мози мазали туфайли шундай хоссага эгадир. У ўзининг аччиқлиги ва хушбўйлиги билан жигардаги тиқилмаларни очади ва уни тозалайди. Овқат юрадиган йўллارни ҳам очади. Ични юмшатмайди ҳам ва қотирмайди ҳам.

Газандаларнинг чаққанига фойда қилади, айниқса, кучли шаробда қайнатилса яхши таъсир қилади.

Ровоч (риванд). Сирка билан қўшиб темираткига қарши суртилса, фойда қилади. Астма ва қон туфлашда фойда қилади. У жигар, меъда ва унинг заифлигида ва оғриқларида, ички оғриқларда, ҳиқичоқда, чурра тушишда фойдалидир, у талоқни оздиради. Ровоч илдизи овқат ҳазмининг бузилишидан бўлган ичкетишда, ичак оғриқлари ва дизентерияда, буйрак ва қовуқлардаги оғриқлар, бачадон оғриқлари ва қон кетишда фойдалидир.

Рўян (фувват ус-саббоғин). Сирка билан қўшиб темираткиларга қўйилса, тузатади. Шунингдек, сирка билан қўшиб оқ доғларга суртилса ҳам тузатади. Теридаги ҳар қандай изларни кетказади. Асал суви билан ичилса, ирқуннасога ва ҳисга офат етказган фалажга фойда қилади.

Мевасини сиканжубин билан талоқни шишларига қарши ичилади, у, жигарни ва талоқни тозалайди ва улардаги тиқилмаларни очади; бу унинг хусусиятидир. Сийдикни кучли равишда ҳайдайди, ҳатто қон сийдиради; уни ичган киши кунига ҳаммомга тушиб туриши керак.

Сабзи (жазар). Учинчи даража охирида иссиқ ва биринчи даражада ҳўлдир. Уруғи ва япроғи янчилиб, елга айланган яраларга қўйилса, фойда қилади. Зотилжам ва давомли йўталга фойда қилади.

Ҳазми қийин, мураббосининг ҳазми эса енгилдир. Истиқсога ҳам фойда қилади. Сабзи, айниқса, ёввойи сабзнинг уруғи ичак оғриқларини босади. Қаттиқ сийдиради, хусусан ёввойи сабзи, айниқса, унинг уруғи; япроғи ҳам шу таъсирларни қилади. Сабзи, хусусан боғларда бўладиганининг уруғи шахвоний ҳисни орттиради.

Уруғи ва илдизи бўғоз бўлишнинг қийинлигида фойда қилади.

Саримсоқ (сум). Учинчи даражадан тўртинчи даражагача иссиқ; ёввойи саримсоқ эса бундан ҳам иссиқроқ. Ички йирингли шишларни ёради. Унинг кулини эса тошмаларга суртилади.

Саримсоқ бошни оғритувчидир. Унинг қайнатилгани ва қовурилгани тиш оғриғини босади. Унинг қайнатмаси билан, айниқса, уни ладан билан аралаштириб, оғизни чайқалса ҳам тиш оғриғида фойда қилади. Кўзни заифлантиради ва кўзга майда чиқиқларни тоширади. Пишириб ишлатилса, овозни ва томоқни тозалайди, эски йўталларга ва совуқдақ бўлган кўкрак оғриқларига фойда қилади ҳамда томоқдаги зулукни чиқаради.

Агар саримсоқ баргидан ва новдасидан тайёрланган қайнатмага ўтирилса, сийдик ва ҳайз қонини юриштиради ва йўлдошни туширади. Агар саримсоқдан икки драҳмий миқдорида олиб, асал сувига қўшиб майдалаб ишлатилса, шиллиқни ва гижжани чиқаради. Агар уни тезлиги кетганича сувда қайнатилса, унинг пишгани деярли кам иссиқлик бўлиб қолади ва натижада қурутмайди ва эрлик уруғини туғдиради.

Агар саримсоқни шароб билан ичилса, илонлар ва газандаларнинг чаққанига фойда қилади. Биз буни текшириб кўрдик. Шунингдек, қутурган итнинг тишлаганига ҳам фойдалидир.

Сассиқ қаврак (анжудон). Учинчи даражада иссиқ ва қуруқ. Ички йирингли шишларда фойда қилади. Унинг ўзи ва илдизини марҳамлар билан аралаштирилса, қулғунада фойда еткази. Гулсапсар илдизининг ёғи билан ёки хина ёғи билан аралаштирилса, бўғин оғриқларига, айниқса, фойда беради.

Анор пўсти билан сиркада қайнатилса, орқа тешик бавосирини тузагади; сийдикни ҳайдайди.

Сачратқи (ҳиндабо). Сачратқи ички аъзолар ва томирларнинг тўқилмаларини очади. Подаграга қуюқ суртма бўлади. Иссиқ кўз яллиғлашига фойда қилади. Ёввойи сачратқининг сути кўзнинг оқини кеткази. Юрак ўйноғига қарши арпа уни билан қўшиб қуюқ суртма қилинади. Юракни кучли қилади. Қўнғил айнаш ва сафро қўзғалишини босади ҳам меъдани кучли қилади.

Илдизини қуюқ суртма қилинса, чаён, заҳарли жониворлар, арилар, илон ва калтакесаклар чаққанига фойда қилади.

Сақанқур¹. Сақанқурнинг энг яхши жойи буйрагининг атрофларидаги нарсалардир. Шаҳвоний ҳисни шу қадар қўзга-

---

¹ Сақанқур — калтакесакнинг бир тури.

тадики, уни тинчлантириш учун сутчўп қайнатмаси билан ясиқдан тайёрланган овқатни ейиш керак бўлади.

Седана (шумиз). Учинчи даражада иссиқ ва қуруқ. Осилиб турувчи сўгалларни, холларни, доғни, айниқса песни кетказади. Сирка билан қўшиб шиллиқли яраларга ва яраланган қўтирга қўйилади. Тумовга фойда қилади айниқса, унинг қовурилганини каноп латтага сойиб ишлатилса. Седанани совуқ бош оғриғи билан касалланган кишининг пешонасига суртилса, фойда қилади. Агар унинг янчилганини марсин оғочининг ёғи билан бурунга тортилса, катарактанинг бошланишини қайтаради. Седанани натрун билан қўшиб ичилса, «тикка нафас олиш» касаллигида фойда қилади.

Седана ингичка гижжани ва қовоқ уруғига ўхшаш гижжани ўлдиради; бир неча кун давомида киндикка суртиб юрилса, ҳайз қонини юриштиради. Уни асал ва иссиқ сувга қўшиб ичирилса, қовуқ ва буйракдаги тошларга фойда қилади ва уларни чиқаради.

Унинг тутунидан газадалар қочади, Ундан бир драҳмий миқдорида ичилса, қорақурт чаққанида фойда қилади.

Семизўт (бақла, хамқо). Бу билан сўгалларни қирадилар. Бузилиш хавфи бўлган иссиқ шишларга ва сарамасга қуюқ суртма бўлади. Уни шаробга аралаштириб бошни ювилса, бошдаги тошмаларга фойда қилади. Дағалликни силлиқлайдиган хусусияти билан тиш қамашганини кетказади. Лўқиллайдиган иссиқ бош оғриғини босади.

Кўз яллиғланишида фойда қилади. Ичш ва қуюқ ҳолда суртиш меъда яллиғлаганида фойда қилади. Яллиғлаган жигарга ҳам фойда қилади ва сафро қусишни тўхтатади. Иштаҳани туширади. Ичак шилинганида ва сафроли ич суришда семизўт билан ҳуқна қилинади. У, буйрак ва қовуқ оғриқлари ва уларнинг яраларига фойда қилади. Кўпинча шаҳвоний ҳисни кесади.

Симоб (зийбақ). Симобнинг кондан тоза ҳолида топиладигани ва кон тошидан, олтин ва кумушни олгандаги каби ўт ёрдами билан чиқариладигани бор. Ўлдирилган симоб қизил гул ёғи билан бит ва унинг сиркасига қарши даводир. Симобнинг ўлдирилгани қизил гул ёғи билан ёки қўтир ва оғир яраларда ишлатиладиган дорилар билан бирликда қўтирга ва оғир яраларга қарши ишлатилади.

Симобнинг буғи фалаж ва қалтироқ касалликларини пайдо қилади ва аъзоларни акашак қилиб қўяди. Симоб буғи эшитиш қувватини кетказади. Буғи оғизга борса, оғизни бадбўй қилади. Буғи кўзни кўрмайдиган қилади. Ҳайдалган симоб парчаловчи қуввати зўр бўлганидан ўлдирувчандир.

Симоб сичқонни ўлдиради. Бунинг буғидан заҳарли жониворлар ва илонлар қочадилар.

Сирка (халл). Сирка кучли қуритиш хусусиятига эга; моддаларнинг ичга қуйилишини тўхтатади, ҳамда уларни суюлтиради ва кесади. Уни қон кетишига қарши ичилади, ёки қон бадан ташқарисидан оқаётган бўлса, уни қуйилади, шунда у қонни тўхтатади; қаерда бўлмасин пайдо бўлаётган шишни қайтаради; ҳазм қилиш қувватига ёрдам беради ва балғамга қаршилиқ кўрсатади. Сирка сафроли кишилар учун фойдали ва савдолик кишилар учун зарарлидир.

Сиркани ичилса ва суртилса, шишларнинг пайдо бўлишини ва гангренининг ейилишини тўхтатади, сарамасни тузатади ва ҳар қандай шишнинг ейилишини ҳам тўхтатади; милкакка, учуққа ва сарамасга фойда қилади. Югурувчи яралар, қўтир ва темираткиларнинг ейилишига қарши ишлатилса ҳам фойда қилади. Оловда куйганга ҳар қандай доридан ҳам тезроқ фойда қилади.

Сирка асабларга зарарлидир. Агар олтингугурт билан қўшиб подаграга суртилса, фойда қилади. Сирка иссиқ ва ҳўл меъда учун яроқли; у иштаҳани очади ва ҳазм қилишга ёрдам беради; бу хусусиятларнинг ҳаммаси унинг меъдани ошлаб тозалаши туфайли бўлади.

Сиркани газандалар чаққан жойга қуйилади. Афюн ва сасиқалафга қарши фойда қилади. Дашт узумидан тайёрланган сиркани туз билан қўшиб ишлатилса, қутурган ит ва бошқа нарсаларнинг тишлаганида фойда қилади.

Сунбул (сунбул). Биринчи даражада иссиқ ва иккинчи даражада қуруқ. Яралардан оқадиган рутубатларни қуритади. Назлаларни қайтаради ва мияни кучли қилади. Уни сурмаларга қўшиб, ёки унинг майдасини сурма чўп билан кўз милкига қўйилса, киприкларни ўстиради. Ҳамма хиллари ҳам хафақонга фойда қилади, кўкрак ва ўпкани тозалайди ва уларга моддаларнинг ва назлаларнинг оқишини тўхтатади. Ҳамма хили ҳам сариқ касалига фойда қилади, моддаларнинг меъдага оқишини тўхтатади ва меъданинг ачишишини босади. Қайси хилини бўлса ҳам шароб билан ичилса, томоқ касалига фойда қилади.

Унинг қайнатмасида ўтирилса, сийдикни ҳайдайди ва бачадоннинг ҳамма шишларига ҳам фойда қилади; буйрак оғриқларига ҳам фойдаси бор. Моддаларнинг ичакларга оқишига қаршилиқ қилади, сунбулда бачадондан ниҳоятда кўп кетаётган қонни тўхтатиш хусусияти бор.

Сут (лабан). Сут уч моддадан мураккаб топган; сувлилик, оғиз ва ёғ моддасидан. Сигир сутида ёғ моддаси кўп бўлади.

Туя сутида эса ёғ ва оғиз моддаси оз ва ўзи жуда суюқ бўлади. Эчки сути эса мўътадилдир. Қўй сути қуюқ ва ёғли. аммо сигир сути ундан ҳам қуюқроқ ва ёғлироқ бўлади. Бля сути эса туя сutigа ўхшаш суюқ ва сувли бўлади.

Одам учун энг яхши сут хотин сутидир. Энг яхши сут эмчакдан эмиб ичиладиган сут, ҳамда ҳозиргина соғиб ичиладиган сутдир. Сут, айниқса, хотинлар сути, мияни озиқлантиради ва кўпайтиради.

Сут ичган киши тинч ҳолда туриши керак, акс ҳолда сут, меъдада ачийди ва бузилади. Сутдан истеъмол қилгач, у то пастга ўтмагунча ухламаслик, ҳам унинг устига бошқа овқат емаслик керак. Сут иссиқ мизожли ёшлардан кўра, ёши улғайган кишиларга кўпроқ ёқади. Чунки у ёшларда сафрога айланиб кетади. Сут кекса кишиларга уларнинг табиатида ҳўллик ҳосил қилгани ва уларда бўладиган қичимани йўқотгани сабабли фойда қилади. Аммо уларнинг сутни ҳазм қилишларига асал билан ёрдам бериш керак. Сут кўпинча ўз ишини ични суриш ва ичаклардаги чиқиндиларни чиқариб ташлашдан бошлайди.

Сигир сути жуда серёғ бўлади, қўй сутида эса оғиз кўп бўлади. Туя сутида ёғ ва оғиз моддалари оз, унинг кетидан бля сути ва энг кейин эшак сути келади. Сутни шакар билан ичилса, юзнинг рангини, айниқса, хотинларни чиройли қилади. Сут семиртиради; ҳатто оғиз суви иссиқ ва қуруқ мизож сабабли озган одамларнинг мизожини ҳўллаш ва ёмон хилларни чиқариш ва шу билан озиқни яхшилаш орқали семиртиради. Асабга ва асаб касаллиги билан оғриган кишиларга, айниқса, у касаллик совуқ ва балғамий бўлса, сут зарар қилади.

Сут қуруқ мизождан бўладиган ғамгинлик ва васвасага ҳамда эса сақлаёлмаслик касаллигида яхши даводир. Сут тишларга зиён қилади, уни ейди, ковак қилиб, увалайди, айниқса, тиш совуқ мизожли бўлса шундай қилади. У милкларни бўшаштиради ва ундан сўнг асал, шароб ёки сиканжубни билан оғизни чайқаш керак.

Эшак ва эчки сути қайси бири бўлмасин, йўталга, сил ва қон туфлашга фойда қилади; қўй сути эса қон туфлашга кўпроқ фойда қилади. Сут ўпка яраси ва силга қарши ишлатиладиган дорилардандир. У билан оғизни чайқаш ва ғаргара қилиш томоқ оғриққа, томоқ шишига, тилчанинг ва бодомсион безларнинг шишларига фойда қилади. Аммо сут қон ёки балғамдан бўладиган ҳўл хафақон касали билан оғриганларга зарар қилади. Туя сути астма ва нафас қисишга фойда қилади.

Туя сути истисқо учун жуда фойдалидир, айниқса, уни урғочи араб туясининг сийдиги билан қўшиб ичилса, иштаҳани оширади ва чанқатади. Туя сути ҳайз қонини ҳайдайди, сигир сутининг айрони эса сафроли ичкетишда фойда қилади. Янги соғилган сут билан бачадон яраларида ҳуқна қилинади. Эчки сути қовуқдаги яраларга фойда қилади. Сут яна жинсий алоқа зарарини кетказади ва шаҳвоний қувватни орттиради. Ичакда ел пайдо қилади. Қуюқ сут қуланжни қўзғатади ва тошларни пайдо қилади, айниқса, оғиз сути шундай. Сут, ҳағто қаптиқ иссиқ мизожли кишиларда шаҳвоний интилишни кучайтиради, чунки у мизожни ҳўл қилиб елантиради. Кўпгина сут ични юмшатади.

Сут ўлдирувчи дорилар, денгиз қуёни, чўл газзағўтининг елими, сассиқалаф, мингдевона ичганга қарши фойда қилади. Айниқса, олақуланг, денгиз қуёни, чўл газзағўтининг елими, харбақ, «бўри ва қоплон бўғувчи» ва барча чиритиб этни ўювчи дориларга қарши фойда қилади. Сут мингдевона ичган кишига фойда қилиб, унинг ақлини ўзига келтиради.

Сутчўп, қоҳу (хасс). Сутчўп иккинчи даражада совуқ бўлиши керак. Сутчўпни у қадар катта ва кучли бўлмаган иссиқ шишларга ва сарамасларга суртилса, уларни совутади ва фойда қилади. Сутчўп хоҳ хом бўлсин, хоҳ қайнатилган бўлсин, уйқунни келтиради ва уйқусизликни кетказади; босинқирашда, бошни офтоб уришда фойда қилади. Шунингдек, у буруннинг икки тешиги битиб қолишига ҳам доридир. Уни сирка билан ишлатилса, иштаҳани очади. Уни истеъмол қилиш сариқ касалга ҳам фойда қилади.

Сутчўпнинг уруғи эрлик уруғини қуритади ва жинсий алоқа истагини тинчлантиради ҳамда уйқуда булғаниб қолиш (иҳтилом)да фойда қилади.

Ёввойи сутчўпнинг сутини қорақурт ва чаён чаққанга қарши ичирилади.

Тамарҳиндий (тамр ҳиндий). Иккинчи даражада совуқ ва қуруқ. Ични суради, олхўрига нисбатан латифроқ ва ҳўллиги камроқ.

Тамарҳиндий чанқатадиган ва дилни сиқадиган иситмаларга, айниқса, ични юмшатишга эҳтиёж бўлган вақтда фойда қилади. Сафрони суради. Унинг қайнатмасидан бир ичиш миқдори ярим ратлга яқин.

Типратикан (қунфуз). Чўл типратиканнинг тузлангани филлик касалига фойда қилади; чўл типратиканнинг гўштида шимдириш ва қуритиш хусусиятлари кучли бўлганидан мохов касалида фойда қилади. Типратикан терисининг кули чиркли яраларга фойдали ҳамда ортиқча гўштни йўқотади.

Унинг гўшти қулғуна ва қаттиқ тугунлар учун ҳам фойдалидир.

Чўл типратиканининг тузланган гўшти фалаж, тиришиш ва барча асаб касалликларида, шунингдек, филлик касалида фойда қилади. Чўл типратиканинг гўшти сил касалида ҳам фойда қилади.

Чўл типратиканининг гўшти кечаси сийиб чиқадиган болалар учун шу қадар фойдалики, уни кўп ейилганда, баъзан ҳатто сийишни қийинлаштиради ҳам. Типратиканинг гўшти газандалар чаққанида фойда қилади.

Ток (карм). Ток суви чумолисмон сўгалларга дори бўлади. Ёввойисининг суви сепкил ва нуқтали қонталашни кетказди. Токнинг суви қўтир ва темирткилар учун доридир. Токнинг барглари арпа толқони билан қўшилса, кўзнинг шишига қўйиб боғланадиган дори бўлиб, кўзга тушадиган назлаларни тўхтатади. Ёввойисининг илдизи сув ёки шароб билан ичилганда, истисқо касалига фойда қилади ва сувни суради. Баргининг сиқиб олинган суви дизентерия ва иссиқдан бўлган орқатешик оғриғида ишлатилади.

Қириндиларининг кули афъо илони чаққанига қарши тарёқ бўлади.

Тоғ райҳони (марзанжўш). Учунчи даражада иссиқ ва қуруқ. Қуруғини асал билан қўшиб қонталаш ва кўкарган жойга, айниқса, кўз тагидагиларга суртилади. Миядаги тиқилмаларни очади, бош ярмининг оғришига, умуман бош оғриқларига, рутубатга, савдодан бўлган бош оғриғига, ғализ елларга ва қулоқ оғриғига қўйилса ва томизилса, фойда қилади. Қайнатмаси истисқо касалига фойда қилади. Чаён чаққанда уни сирка билан қўшиб, қўйиб боғланади.

Тугмачагул, ёввойи гулхайри (хуббозо). Гулхайри учуқ ва сарамасларга фойдали; ёввойисининг барги эса зайтун билан бирга қўшилса, оловда куйган кишига фойда қилади; унинг қайнатмасини қўйиш ҳам шундай таъсир беради. Уни хомлигича туз билан қўшиб чайнаб оқма тешиқларга, айниқса, кўздаги кичик оқма тешиқларга қўйилса, фойда қилади. Оғиз оғриғида эса уни чайналади.

Унинг барг ва гулларининг ҳаммаси кўкракни юмшатувчи, сутни кўпайтирувчи, иссиқдан ва қуруқдан пайдо бўлган йўтални қолдирувчидир. Кўкракдаги гижиллашни кетказишда унинг энг яхши қисми уруғидир. Унинг гулларини зайтун ёғи билан қўшиб ичиш ва ишқалаш буйрак ва қовуқ яраларида фойда қилади. Унда сийдикни юриштириш қуввати бор. Унинг барги айниқса, уни зайтун ёғи билан бирга қўшиб боғланса, қовоқ арининг чаққанини тинчлантиради. Заҳарларга қарши

унинг уруғини ичиб кетма-кет қусилади; қорақурт чаққанига ҳам фойда қилади.

Турп (фужл). Турпдаги энг кучли нарса уруғи, сўнгра пўсти, ундан кейин барги ва ниҳоят этидир. Агар турпни мастак уни билан аралаштириб ишлатилса, «тулки касаллиги»да мўйни чиқаради, агар асал билан аралаштириб қўйилса, кўз остидаги қонталаш изларини кетказади. Уруғи эса аъзоларда пайдо бўлган қизғиш қонталашга ва бошқа ёт рангларга, зарбанинг изларига ва сепкилга фойда қилади.

Агар уни асал билан қўйиб боғланса, ёмон яраларни ва сутли яраларни қўпаради; уруғи сирка билан қўшиб ишлатилса, гангреноз ярани бутунлай қўпариб ташлайди. Шунингдек уни темираткига ҳам қўйилади. Бош, тиш ва танглай учун зарарли. Сиқиб олинган суви ва ёғи қулоқдаги ел (бод)га жуда фойда қилади.

Унинг қайнатилагани эски йўталга ва кўкракда туғилган қуоқ каймусга фойда қилади. У ўлдирувчи қўзиқорин келтириб чиқарган бўғилишда ҳам фойда қилади. Агар уни сиканжубинда қайнатиб, кейин ғарғара қилинса, томоқ оғриққа фойда қилади, лекин шунда у ҳалқумга зарар ҳам қилади. Меъда учун ёмон, кекиртиради. Овқатдан кейин ейилса, ични юмшатади ва овқатни ўтказади. Овқатдан олдин ейилса овқатни юқорига суздириб кўтаради ва уни ўрнашгани қўймайди, шунинг учун, қусишни осонлаштиради. Турпнинг барги ва баргининг суви жигардаги тиқилмаларни очади ва сариқ касаллигини йўқотади.

Афъо илони ва чаён чаққанда фойда қилади. Шароб билан бирга истеъмол қилинса, шохли илон чаққанга ҳам фойда қилади. Уруғи заҳарга ва газандаларнинг чақишига қарши ишлатилади.

Тут (тус). Ширин тут иссиқ ва ҳўл, нордон шотут эса совуқ ва ҳўлликка яқин. Агар тут, ток ва қора анжирнинг барглари ни ёмғир сувида қайнатиб ишлатса, сочни қорайтиради.

Нордон тут оғиз ва томоқ шишларини қайтаради, унинг барги эса томоқнинг икки томонидан чиққан шишларга ва томоқ оғриқларга қарши ишлатилса, фойдалидир. Нордон тут баргининг суви билан оғиз чайқалса, тиш оғриғига фойда қилади. Тутнинг ҳамма хилини ҳам овқатдан илгари ейиш керак, шунда улардан меъдага зарар етмайди. Аммо шотутга келсак, у сафроли меъдага зарар қилмайди ва унда ширин тутда бўлгани каби, меъда учун ёмон таъсир йўқ, агар бўлганда ҳам кўнгилни айратиш хусусияти йўқ. Тутнинг ҳамма хиллари ҳам сийдикни ҳайдовчидир. Шотут, гарчи меъдадан чиқишида тезлик қилса ҳам, аммо ичакларда секниллашади.

Тут дарахтининг пўстлоғи сассиқалафга қарши тарёқдир. Агар туз баргининг ширасидан бир ярим уқия ичилса, қорақурт чаққанда фойда қилади ҳамда ўзининг ёпишқоқлиги ва дам қилиш хусусияти билан ични юмшатади.

Тухум (байз). Тухумнинг оқини юзга суртилса, қуёшнинг тери рангини қорайтиришига тўсқинлик қилади, қорайганини (доғини) кетказди. Сариги қовурилиб, асал билан эзилса, сепкил ва офтобдан қорайганга қарши суртма бўлади. Зайтуни ёғи билан қўшиб оташакда суртилади. Орқа тешик ва қовуқдаги жароҳатларга ва оловда куйганга юнг парча билан ишлатилса, яраланишга тўсқинлик қилади. Шунингдек, қайноқ сувдан куйганга ҳам ишлатилади. Тухумнинг оқи ва сариги асабларни юмшатади ва бўғин оғриқларининг ҳаммасида фойда беради.

Тухумнинг оқи кўздаги оғриқни босади. Сариги заъфарон ва қизил гул ёғи билан кўзнинг лўқиллашида жуда фойда қилади. Арпа уни билан қуюқ суртма қилинса, кўзга тушадиган назлага тўсқинлик қилади, шунингдек кундур билан суяқ суртма қилиб, кўзга тушадиган назлага қарши манглайга суртилади. Ҳалқумнинг дағаллигида илитилган тухум фойда қилади. Тухум саригини аталаб, илиқ ҳолида ичиш йўтал, қовурға плевраси, зотилжам, сил, иссиқдан овоз бўғилиши, зиққинафас ва қон туфлашда фойда қилади. Чўл тошбақасининг тухуми болалардаги йўталда яхши таъсир бериши аниқланган.

Бутунлигича сиркада пиширилгани ичкетишда ва ичак шилинишида фойда қилади. Тухумнинг сариги айниқса хомлигича аталанса, буйрак ва қовуқ яраларига фойда қилади. Ҳамма тухумлар, айниқса, чумчуқларнинг тухумлари шаҳвоний қувватни орттиради.

Тўтиё (тўтиё). Тўтиё мисни унга аралашган тошлардан ва қўрғошиндан тозалаб **олинаётган** вақтда кўтариладиган дуддир. Қўлтиқ бадбўйлигига фойдалидир. Унинг ювилгани яраларга, ҳатто саратон яраларига ҳам фойда қилади. Тўтиё кўз оғриғига фойдалидир. Тўтиё, хусусан унинг ювилгани, кўз қатламларига кирган томирлардаги чиқарилиши керак бўлган ёмон чиқиндиларни қайтаради.

Орқа тешикдаги ва жинсий аъзолардаги яраларга ва уларнинг шишларига фойдали.

Узум (инаб). Қаттиқлик, юмшоқлик, ширинлик ва бошқа сифатлари баробар бўлса, оқи қорасидан яхшироқ ҳисобланади. Узилгандан кейин икки ёки уч кун сақланган узум ўша кун узилганидан яхшидир. Унинг озқлиги анжирниқидан умуман камроқ бўлса ҳам, ёмон сифатларининг камлиги ва

озиқлигининг кўплиги билан анжирнинг озиқлигига ўхшайди. Пишганининг зарари пишмаганидан кам. Майиз жигар ва меъданинг дўстидир.

Узум ва майиз уруғи билан биргаликда ичак оғриқларига яхши, майиз эса буйрак ва қовуққа фойда қилади. Янги узилган узум ични суради ва дам қилади. Ҳар қандай узум ҳам қовуққа зарар қилади.

Укроп, шивит (шибис). Укроп совуқ хилларни пиширувчи, оғриқларни тинчлантирувчи ва елларни ҳайдовчидир. Унинг ёғи ҳам шундай таъсирга эга. Укроп шишларни пиширади. Унинг кули ғовак яраларга фойда қилади. Унинг ёғи асаб оғриғи ва шунга ўхшаш оғриқларда фойда қилади. Укропни овқат билан доимий истеъмол қилиш кўзни кучсизлантиради. Укроп ва унинг уруғи сутни кўпайтиради, айниқса сутни кўпайтирадиган ҳолвайтарга қўшилса, шундай.

Ичак оғриқларига фойда қилади. Укроп билан ҳуқна қилинса ёки сувининг устига ўтирилса, ичак оғриқларини ва эрлик уруғини кесади, унинг уруғи эса чиқиб турган бавосирни қайтаради; кули орқа тешик ва эрлик олатининг яраларини учун яхшидир.

Чилонжийда (унноб). Биринчи даражада совуқ бўлиб, ҳўллик ва қуруқликда мўътадилдир, лекин бир оз ҳўлликка мойил. Кўкрак ва ўпкага фойдаси бор. Меъда учун ёмон ва ҳазми оғир.

Бир гуруҳ кишиларнинг айтишича, у буйрак ва қовуқ оғриғига фойда қилади.

Чувалчанг (харотин). Уни янчиб асаб жароҳатларига қўйиб бойланади. Жуда яхши фойда қилсин учун уч кун мобайнида бойлоқни очилмайди. Ҳоз ёғи билан қўшилиб қайнатилгани қулоқ оғриғига фойдалидир. Уни гоҳо зайтун ёғи билан, оғриётган тишнинг қарши томонидаги қулоққа томизилади. Агар уни шароб билан ичилса, сариқ касалини тuzатади.

Уни майда янчиб, шароб билан ичилса, сийдикни юриштиради. Шунингдек, тош келганга ҳам фойдалидир.

Чучукмия (сус). Унинг шираси ва шунингдек, иллизини милкакка қўйилади. Мумли суртма билан қўшиб оловдан куйганга қўйилади. Ширасини эса жароҳатларга ишлатилади. Ўпка найини юмшатади ва тозалайди, ўпка ва томоққа фойда қилади ва овозни тозалайди.

Сийдикнинг куйдириб тушишига, буйрак ва қовуқ яраларига ҳамда уларнинг қўтирига ҳам фойда қилади.

Шафтоли (хаух). Иккинчи даражанинг охирида совуқ ва биринчи даражада ҳўл, аммо бу даражанинг охирида эмас. Шафтолининг баргидан олинган сувини қулоққа томизилса,

қуртларни ўлдиради; унинг ёғи бош ярмининг оғиришида, ис-
сиқдан ва совуқдан пайдо бўлган қулоқ оғриқларида фойда
қилади.

Пишган шафтоли меъда учун яхши бўлиб, унда овқатга
иштаҳа туғдириш хусусияти бор. Аммо шафтолини овқат усти-
га ейиш керак эмас, чунки уни бузади ва ўзи ҳам бузилади;
шунинг учун уни овқатдан илгари ейиш керак. Қуритилган
шафтоли кеч ҳазм бўлади ва гарчи озиқлиги кўп бўлса ҳам,
яхши озиқ эмас.

Шафтолининг баргини киндикка қўйиб боғланса, қоринда-
ги қуртларни ўлдиради, унинг гули ва япроғининг сиқиб оли-
ган сувини ичилганда ҳам шундай таъсир кўрсатади. Пишган
шафтоли ични юмшатади, хоми эса ични қотиради. Баъзилар-
нинг айтишича, у шаҳвоний қувватни оширади. Бу таъсир ис-
сиқ ва қуруқ баданларда бўлса керак.

Шоли, гуруч (арузз). Гуруч яхши озиқ бўлиб, бир оз қу-
руқликка мойилдир. Сут ва бодом ёғи билан қайнатилса, зўр
ва яхши озиқ бўлади. Сувда ивтилса, айниқса, бир кеча ке-
пак сувига солиб қўйилса, қуритиш ва ични боғлаш хусусият-
лари йўқолади.

Сувда қайнатилгани бир оз ични қотиради. Сут билан қай-
натилгани эриқ уруғни кўпайтиради ва ични тўхтатмайди.

Шолғом (шалжам). Семиз гўшт билан пиширилган шолғом
кўкракни ва томоқни юмшатади. Шолғомнинг қайнатмасини
подагра касалига қўйилса, кўп манфаат етади; гўшт билан
қайнатилгани эса белни қиздиради.

Гўшт билан қўшиб пиширилган шолғом сийдикни ҳайдай-
ди, шаҳвоний қувватни қўзғатади шунингдек, унинг уруғи ҳам
жинсий алоқа истагини оширади. Унинг япроғини ейилса ҳам,
сийдикни юриштиради.

Шоҳтара (шоҳтараж). Биринчи даражада совуқ ва учин-
чи даражада қуруқ. Шоҳтарани қичима ва қўтирларга қарши
ичилади. Тиш милқларини маҳкамлайди. Меъдани қувватли
қилади ва жигардаги тижилмаларни очади. Шоҳтара табиатни
юмшатади ва сийдикни юриштиради. Унинг шакар билан қў-
шилганидан бир ичиш миқдори ўн дирҳам оғирлигидан ярим
ратлгача ва учдан бир ратлгачадир.

Қўтир ва эски иситмаларда ишлатишда шоҳтарани унинг
ярим оғирлиги миқдоридagi маккий сано билан алмаштири-
лади.

Эман, дуб ёнғоғи (баллут). Дуб ёнғоғи совуқ ва қуруқ бў-
либ, қуруқлиги иккинчи даражада ва совуқлиги биринчи да-
ражададир. Дуб ёнғоғни куйдирилиб ишлатилса, оғиз оғриғи-
нинг ва югурук яраларнинг ейилишини тўхтатади. Дуб япро-

ғини янчиблиб, жароҳатларга сепилса, уларни ёпиштиради. Дуб ёнғоқ ични қотириб, бугни қамашни сабабли бошни оғритади. Қон туфлашда фойда қилади.

Чақадиган жониворларнинг заҳарларига қарши фойда беради. Қобиғининг қайнатмаси сигир сути билан ишлатилса, «арман ўқлари» заҳарига қарши фойда қилади. Шоҳ баллунинг гўшти (мағзи) заҳарларга қарши яхши таъсир қилади.

Эрман (афсантин). Бунинг хоссаларидан бири шуки, у кийимга куя тушиши, ҳашаротларнинг кийимни бузиши, сиёҳнинг бузилиши ва қоғозларнинг қирқилиб қолишига қаршилик кўрсатади. Эрман рангни яхшилайти. «Тулки касаллиги» ва «килон касаллиги»га фойда қилади. Кўз ости ва бошқа ерларда бўладиган гунафша рангли изларни йўқотади.

Сув билан хамир қилинса, эшакем (шаро)га фойда қилади. Бошга қуруқлик беради. Шираси бошни оғритади. Лекин мен буни меъдага зарар қилганидан деб биламан. Асал билан ичилса, сакта (апоплексия) касалига фойда қилади.

Ялпиз (фуданаж). Ялпизни, хусусан унинг янгисини шаробда қайнатиб боғланса, бадандаги ярадан қолган қора доғларни ва кўз остида бўладиган қонталашни кетказади. Тоғялпизи ажралиш ва ёрилишларга фойда қилади. Қўтир ва қичмага қарши у қайнатилган сувда чўмилинади. Ирқуннасо касаллигида боғланса терини яра қилиб, аъзо мизожини ўзгартириб юборади ва хилтларни чуқурдан тортади. Бир неча кунгача уни еб кетидан сузма зардобини ичиб турилса, филлик касаллигида, веналарнинг кенгайишида фойда қилади.

Ялпизни ичиш моховга фойда қилади, бунда у фақат ўзининг шимдириши билангина эмас, балки парчалашни ва латифлаштириши билан ҳам таъсир қилади.

Қайнатмаси «тикка нафас олиш» касалига фойда қилади. У, айниқса, анжир билан бирга ейилса, кўкракдаги ёпишқоқ қуюқ хилтларни чиқариш учун кучли доридир. Қобирғалардаги оғриқларга ҳам фойда қилади; бу хил таъсир тоғялпизиде кучлироқ.

Ялпиз, хусусан ёввойиси, иштаҳа камлигида, меъда заифлигида ва ҳиқичоқда фойда қилади. Сариқ касаллиги билан оғриган кишиларга фойда қилади; чунки у сафро ва савдоси кўпайган кишиларга тозалаш, шимдириш, очиш ва латифлаштириш таъсирини кўрсатади. Қайнатмаси ҳам шундай. Тоғялпизининг қайнатмасига чўмилинса, сариқ касали билан оғриган кишиларни терлатади; анжир билан ейилса истисқога фойда қилади.

Қайнатмаси сийдикни ҳайдайти, ичак оғриқларига ва қушиш билан бирга бўладиган ичкетишга фойда қилади.

Уни ичилса ёки қўйиб боғланса, газандаларнинг чаққанига фойда қилади. Шу вақтда унинг сургандаги таъсири доғлашдаги таъсирига яқинлашиб келади. Агар уни олдиндан шароб билан бирга ичилса, ўлдирувчи заҳарларнинг зарарини қайтаради. Унинг баргларини тутатилса, газандаларни қочиради; ўзини ерга ёйиб қўйилса ҳам шу ишни қилади. Ёввойисини чаён чаққанда яхши. Тоғда ўсадигани қайнатилиб узум шарбати билан ичилса, ваҳший ҳайвонларнинг тишлаганига фойда қилади.

Янтоқ шакар (таранжубин). Иссиқликка яқин бўлган муътадил. Ҳомиладор хотинларга ишлатиш учун ярайдиган юмшатовчи доридир. Йўталга фойда қилади ва кўкракни юмшатади.

Сафрони енгил суради. Унинг суриши ўзидаги махсус хусусиятандир. Ундан бир ичиш миқдори мизожларга қараб ўн мисқолдан йнгирма мисқолгачадир.

Ясмин (ёсамин). Ҳўли ва қуруғини янчиб, у билан ҳаммомда юз ювилса, сепкилни йўқотади. Кўп ҳидланса, юзни сарғайтиради. Ёғи асабда бўладиган совуқ касалликларга ва қариларга фойдалидир.

Ясмиқ (ада). Сиркада қайнатиб боғланса, кулғуна ва қаттиқ шишларни шимилтиради. Унда қайтариш билан бирга йирингни йнгиш хусусияти ҳам бор. Ясмиқни кўп истеъмол қилиш саратон ва сиқиррус¹ деб аталувчи қаттиқ шишларни пайдо қилади. Сирка билан қайнатилгани чуқур яраларни тўлдирди ва уларнинг ёмон сифатлилигини йўқотиб, чиркинни камайтиради. Асабларга ёмон таъсир қилади. Агар уни толқон билан қўшиб боғланса, подаграга фойда қилади; кўп истеъмол қилиш эса моховни келтириб чиқаради. Уни кўп еган кишининг кўзи хиралашади; чунки у кучли равишда қуритади. Агар уни қашқарбеда, беҳи ва қизил гул ёғи билан қўшиб боғланса, кўздаги иссиқ шишларни тuzатади.

Уни денгиз сувда қайнатиб, қон ва сут қамалиб қолишидан пайдо бўлган эмчак шишларига боғлайди. Оғир ҳазм бўлади, меъда учун ёмон, ўзи оғир ва дам қилади. Агар уни пўстсиз пиширилса, ичми боғлайди; агар пўсти билан сувда қайнатиб, кейин сувини тўкиб олинса, шу сув ичми суради.

Агар ёввойисини сирка билан қўшиб истеъмол қилинса, қийналиб сийишда фойда қилади ва қонли ичбуруқда ва ичак оғриқларида ҳам фойда қилади.

Урик (мишмиш). Иккинчи даражада совуқ ва ҳўл. Мағзининг ёғи иккинчи даражада иссиқ ва қуруқдир. Туршак суви

¹ Сиқиррус — скирр, саратон ўсмасининг қаттиқ ва секин ўсувчи хили.

ташналикни қондиради. Урик меъда учун шафтолидан кўра мувофиқроқдир. Арман ўриги меъдада бузилмайди ва тезда ачимайди. Мағзининг ёғи бавосир касалига фойда қилади.

Урик тез бузилиши сабабли иситмаларни келтириб чиқаради. Лекин ивитилган туршак иситмаларга фойда қилади.

Қалампирмунчоқ (қаранфул). Иккинчи даражада иссиқ ва қуруқ. Оғиз ҳидини ёқимли қилади. Кўзни ўткирлаштиради; кўзга тушган пардаларга фойда қилади; ейилса ҳам, суртилса, ҳам шундай.

Меъда ва жигарни кучайтиради, қусиш ва кўнгил айнанганга фойда қилади.

Қамиш шакари (суккар). Табарзад (новвот) совуқроқ ва латифроқдир. Умуман у биринчи даражанинг охирида иссиқ ва ҳўл. Кўкракни юмшатиб, гижиллашини кетказлади.

Шакар, хусусан унинг қамиш устида тузга ўхшаб туради-гани, ични суради. Сулаймонийси ва қизили ични кучлироқ юмшатади, баъзан ел пайдо қилади, баъзан елни босади; уни бодом ёғи билан қўшиб ишлатилса, қуланжга фойда қилади.

Қашқарбеда (иклил ул-малик). Биринчи даражада иссиқ ҳам қуруқ. Ҳўл яраларга ва айниқса, ҳўл ширинча (шаҳдийя) га сув билан ёки ўзига мос келадиган қуритувчи нарсалар, масалан, мози, енгил лой ва ясмиқлар билан суртилганда фойда қилади.

Қашқарбедани шинни ва бошқа юқорида айтилган нарсалар билан қулоққа боғланса ёки унинг ширасини қулоққа томизилса, қулоқ шишларига фойда қилади ва ундаги оғриқни тез босади.

Қашқарбедани шинни ва юқорида айтилган нарсалар билан шаробда қайнатиб боғланса, орқа тешик, мойк ва бачадондаги шишларда фойда қилади.

Қизил гул (вард). Гул япроқчаларини қайнатиб сиқмай иссиқ шишларга қўйиб боғланса, уларни шимдириб юборади. У сарамасга ҳам фойда қилади. Яраларга, айниқса, сон оралиғи ва човдаги шилинишдан пайдо бўладиган яраларга фойда қилади. Эски яраларда эт ундиради. Ҳўли ва сувининг қайнатмаси бош оғриғини босади. Қизил гули ёғини ҳидланса, аксиртиради. Кўзнинг иссиқдан келиб чиққан аламли оғриғини босади. Шунингдек, қуриган гулнинг қайнатмасини кўзга тортилса, қовоқнинг қалинлашишига қарши фойда қилади. Қизил гулнинг сувини ҳўплаб ичилса, беҳушликда фойда қилади.

Қизил гул жигар ва меъдага яхшидир. Гуланжубин, яъни асал билан тайёрланган гул мураббоси меъдани кучли қилади ва ҳазмга ёрдам беради. Бунинг қайнатмаси билан ичак

яраларига ҳуқна қилинади. Шароби ҳам шу мақсад учун ичилади. Қизил гулни ўринга ёйиб, устида ухлаш шаҳвоний ҳисни кесади. Янги қизил гулдан ўн дирҳам вазнидагисини ичиш ични суради ва ўн марта ўтиришга мажбур қилади. Қуруғи сурмайди. Қизил гул ёғи ҳам ични суради.

Қичитқийўт (анжура). Сирка билан қўшиб боғланса, йирингли шишларни ёради ва уларга фойда беради. Кулини туз билан қўшиб қўйилса, ит тишлашидан пайдо бўлган яраларга, ёмон яраларга ва тузалмайдиган саратонга фойда қилади.

Янчилган япроғи бурун қонашни тўхтатади. Уруғи ҳид сезишни йўқотишда фойда қилади ва галвирсимон суякдаги тикқилмаларни қаттиқ очади. Уруғи қўйилса, тишларнинг қўпорилишини осонлаштиради.

Арпа суви билан қўшиб, ёки япроғи арпа сувида қайнатилганидан кейин ичирилса, кўкракни тозалайди ва унда бўлган гализ хилтларни чиқаради. Уруғи кучлироқдир. Бу, астма, «тикка нафас олиш»ни ва совуқдан бўлган зотилжамни тузатади. Қичитқийўт, айниқса, унинг уруғини тило шароби билан ичилса, шаҳвоний ҳисни қўзғатади.

Қовоқ (қаръ). Қовоқнинг пиширилгани енгил овқат бўлиб, ичак орқали тезда ўтиб кетади. Агар бирор сабаб билан ҳазм бўлишдан илгари бузилмаса, ундан ёмон хилт туғилмайди. Қисқаси шуки, қовоқ савдоли ва балғамли кишилар учун зарarli ва сафроли кишилар учун эса яхшидир. Пиширилган қовоқ иссиқ йўтал ва кўкрак оғриқларида фойдалидир.

Унинг шираси, айниқса, қизил гул ёғи билан қўшиб ишлатилганда иссиқ қулоқ оғриғини босади ва мия шишларида, сарамасга ва томоқ оғриқларида фойда қилади.

Агар қовоқ сувини асал билан қайнатиб, натрун солиб ишлатилса, ични юмшатади. Уни қўрга кўмиб, бутунлигича пишириб, сўнгра сувини шакар билан қўшиб ичилганда ҳам шундай таъсир кўрсатади. Қовоқ ичакларга ва хусусан йўғон ичакка қаттиқ зарарлидир.

Қовун (биттих). Иккинчи даража аввалида совуқ ва иккинчи даража охирида ҳўлдир. Уруғи қуритилса, ҳўлловчи бўлмасдан, балки биринчи даражада қуритади; илдизи ҳам қуритувчидир. Пишгани латиф ва хоми ғализдир. Пишмаган қовун таррак табиатига эга бўлади. Бунда қандай бўлмасин очиш хусусияти бор. Қовуннинг эти ва айниқса уруғи етилтирувчи ва тозаловчидир.

Терини тозалайди, айниқса уруғи ва ичидаги бошқа нарсалар сепкил, доғ ва бошнинг кепакланишида фойда қилади; айниқса ичидагисини қандай бўлса, шундайлигича буғдой уни билан хамир қилиниб, офтобда қуритилса, юқоридаги таъ-

сирни беради. Қобиғи (пўчоғи)ни манглайга ёпиштирилса, кўзга тушадиган назлаларга жуда яхши тўсқинлик қилади. Буни бошқа таом кетидан ейиш керак. Чунки қовун бирон нарса кетидан ейилмаса, кўнгилни айнатиб қўстиради.

Қовуннинг етилгани ҳам, хоми ҳам сийдикни ҳайдайди. Буйрак ва қовуқдаги майда тошларга айниқса, буйракда бўлганида фойда қилади. Қовун меъдада бузилса, заҳарли табиатга эга бўлади. Бунда уни тездан чиқариш лозим бўлади. Яхшиси, мумкин бўлган бирон восита ёрдамида қўсишдир.

Қорадори (афюн). Энг яхши хили — ўткир ҳидли, оғир, уваланадиган, сувда тез эрийдиган, совуқда қотмайдиган, офтобда эрийдиган хилидир. Буни чироқда ёндирилса, тиниқ алабга бериб ёнади.

Тўртинчи даражада совуқ ва қуруқдир. Суртилганда ёки ичилганда увуштиради ва ҳар қандай оғриқни қолдиради. Бир ичми катта ясиқ донаси миқдоридадир. Қовурилган тухум сариғи билан аралаштириб оғриқни қолдириш учун подаграда суртилади. Хусусан сут билан суртилса, яхшироқ бўлади. Ухлатувчидир. Пилик билан ёки пиликсиз кўтарилса ҳам шу таъсирни беради. Давомли бош оғриқни тўхтатиб роҳатлантиради. Бу, фаҳм, ва зеҳни бузадиган нарсалардандир.

Давомли йўтални тўхтатади. Кўпинча зўриққан йўтални ҳам босади.

Қувватларни тушириш ва туғма иссиқликни сўндириш билан ўлдиради. Бунинг заҳарини қирқувчи нарса қундуз қириндир.

Қора зира (қаровиё). Учинчи даражада иссиқ ва қуруқ. Елларни ҳайдайди ва қуритади. Ичилса, овқатнинг меъда юзасига чиқишидан бўладиган қусишни тўхтатади. Меъдани қиздиради ва овқатни ҳазм қилдиради. Кўзни ўткир қилувчи дорилар ва сурмалар таркибига кирилади. Ҳиқичоқда ва хафаконда фойда қилади.

Гижжаларга қарши яхши таъсир қилади ва уларни ўлдиради. Бу ўсимликнинг ва уруғининг қайнатмасини ичилганда, сийдикни ҳайдайди, ичнинг бураб оғришини тўхтатади ва эрлик уруғини камайтиради. Агар хотинлар унинг қайнатмасида ўтирсалар, бачадон оғриқларига даво топадилар.

Қоқигул (тарахшақуқ). Сутн кўздан оқликни аритади. Шираси истисқога жуда фойда қилади ва жигар тиқилмаларини очади. Заҳарларга қарши туради. Чақилганга, айниқса, чаён чаққанига қуюқ суртма қилинади.

Кўйпечак (лаблб). «Камбағаллар арқони» номли хилнинг янги барглари катта жароҳатларни даволайди ва бити-

ради, уни шароб билан қўшиб қайнатиб ишлатилади. Шунингдек, оловда куйганга қуюқ суртма қилиб ишлатилса, айниқса, мумли суртма билан ишлатилса, фойда қилади. Бу ҳақда унга тенг келадиган дори йўқ.

Лаблобнинг сиқиб олинган сувини бир парча пахтага шимдириб қулоқ оғриганда томизадилар, айниқса, гул ёғи билан ва қулоқда иссиқ шиш бўлса, бу жуда фойда қилади. Кўкрак ва ўпка учун яхши, астмани кетказади. Жигардаги тиқилмаларни очади. Барглари сирка билан ишлатилганда талоққа фойда қилади.

Гозпанжа (нитофилун). Илдизининг қайнатмасини югурувчи яраларга, ўзининг сиркада қайнатилганини учуққа қарши ишлатилади. У сарамас, милкак ва қўтирга ҳам фойда қилади. Ичирилса ва қўйиб боғланса, бўғин оғриқлари, ирқуннасо ва сувли даббага қарши фойда қилади. Илдизининг қайнатмаси билан оғиз чайқалса, оғриган тишга ва оғиз чақаларига фойда қилади. Баргини шароб билан қўшиб тутқаноқ касалига қарши ўттиз кун давомида ичирилади.

Илдизининг шираси ўпка оғриғига ишлатилади. Илдизидан олинган ширани туз ва асал билан қўшиб бир неча кун ичирилса, жигар оғриғида ва сариқ касаллигида фойда қилади. Ичириш миқдори уч оболодир.

Илдизи ичак яраларига, ичкетишга ва бавосирга фойда қилади. Илдизининг қайнатмаси ҳам шундайдир. Илдизининг шираси ўлдирувчи доридир.

Ғўза (қутн). Чигити қиздирувчи ва юмшатувчи. Чигит кўкракка жуда яхши; йўталга фойда қилади. Чигити ични юмшатади. Баргининг шираси болалардаги ичкетарга фойда қилади.

Ҳалила (ҳалилаж). Ҳалиланинг ҳамма хили моховга фойда қилади. Қобулдан чиқадиган хили сезгиларга, эслаш қобилиятига ва ақлга фойда қилади. Бош оғриғига ҳам фойда қилади. Ҳалилани ичиш юрак ўйнаш ва юрак сиқилишида фойда қилади.

Талоқнинг оғришига фойдалидир. Ҳалила, айниқса, иккита қора хили, озиқлантириш аъзоларининг ҳамма касалликларига ҳам фойда қилади. Чунки булар, айниқса, мураббо қилинганлари меъдага қувват берадилар. Ҳалила овқатни ҳазм қилдиради, ошлаш (покизалаш), тозалаш ва шимиш билан меъданинг ички парда қатламларини кучли қилади.

МУРАККАБ ДОРИЛАР

МУРАККАБ ДОРИЛАРНИНГ КЕРАКЛИГИ

Биз ҳар бир касалликда, хусусан, мураккаб касалликда унга қарши тура оладиган содда дорини топа олмаймиз, агар ундай дори топилганда ҳам, биз уни афзал кўрмаймиз. Ҳатто биз, кўпинча, мураккаб касалликка қарши тура оладиган мураккаб дорини ҳам топа олмаймиз ёки уни топамиз, бироқ бизга унинг таркибий қисмларидан биронтасининг қуввати ортиқроқ бўлиши зарур бўлади ва натижада унинг қувватини кучайтирувчи бирон содда дори қўшишга муҳтож бўламиз. Масалан, бобунани олайлик, унда эритиб тарқатиш қуввати кўпроқ, буруштириш қуввати эса озроқдир, шунинг учун унга биронта буриштирувчи содда дори қўшиб, унинг буриштириш қуввати кучайтирилади. Баъзан бизда бирон қиздирувчи содда дори мавжуд бўлади, лекин биз учун унга нисбатан камроқ қиздириш зарур бўлади, натижада унга биронта совутувчи дорини қўшишга тўғри келади; ёки унга қараганда кўпроқ қиздириш керак бўлиб, унга яна бошқа бир қиздирувчини қўшишга муҳтож бўламиз.

Гоҳо биз истаган дори бизга зарур соҳада етук таъсирга эга бўлса-да, бироқ бошқа жиҳатдан зарарли бўлади, шунинг учун унга унинг зарарини синдирадиган нарса аралаштириш зарур бўлиб қолади. Баъзан дори инсон табиатига ёқимсиз ва жароҳатли бўлиб, меъда уни ёқтирмайди ва қайтариб чиқаради, шунда уни ёқимли қиладиган бирон нарса билан аралаштиришга мажбур бўламиз. Гоҳо дори ўз таъсирини гавданинг узоқроқ ерида кўрсатиши мақсад қилиб қўйилади, бироқ биринчи ва иккинчи ҳазм унинг қувватини синдириб юборади деб қўрқилади, шундай ҳолларда у дори мўлжалланган аъзога бузилмаган ҳолда етиб борсин учун, унга ўзи таъсирланмасдан,

иккала ҳазмнинг таъсирини доридан узоқлатадиган сақловчинини қўшишга тўғри келади, масалан, тарёқ дорисига афюн қўшилади.

Гоҳо биз дори ўтиш йўлларида жуда етарли даражада таъсир кўрсатсин учун, унинг бир оз ушланиб туришини истаймиз, бироқ дори тез сингиб ўтадиган бўлади, шунда уни тутиб турувчи дори билан аралаштирамиз.

Билгинки, тажрибадан ўтказилган дори тажрибадан ўтказилмаганидан яхшидир; бир мақсад учун дорининг ози кўпиндан кўра яхшироқдир.

Тажрибадан ўтказилмаган дори фақат ўзининг содда қисмлари эътибори билангина фойда келтириши мумкин, уларнинг қўшилиши натижасида нима юз бершини биз билмаймиз: бунда улар кучлироқ бўлиб қоладими ёки кучсизроқми? Тажрибадан ўтган дорида эса, бу икки ҳол текшириб кўрилган бўлади. Кўпинча мураккаб дорининг таркиб ҳолидаги фойдаси унинг таркибий қисмларидан кутилганига қараганда кўпроқ бўлади.

Дорилар қандай таркиб қилинади. Билгинки, агар сенда даволаш учун тўрт хил эҳтиёж туғилса ва улар учун етарли бўлган табиий дорини тополмай сунъий дорига муҳтож бўлсанг, масалан, сақмунӣ, Абу Жаҳл тарвузининг этни, сабр ва турбуд билан бўшатишга эҳтиёжнинг тушиб, бир умумий дорни ҳосил қилиш учун уларни бир-бири билан қўшишни истасанг, қарашинг керак: агар дориларга ва уларнинг таъсирига бўлган ҳожат бир хилда бўлса ва улар тўртта бўлса, уларнинг ҳар биридан бир ичимнинг тўртдан бирича олиб қўш. Агар уларга бўлган эҳтиёж бир хилда бўлмаса, балки бирига кўпроқ ва бошқасига озроқ бўлса, тиб санъатига асосланиб чамалаб, уларнинг ҳар бирига бўлган эҳтиёж даражасини аниқла ва бирига бўлган эҳтиёжнинг иккинчисига бўлган эҳтиёжга нисбатини асосий қоида қилиб ва шу нисбатга асосланиб, умумий таркибининг бир ичимига кирадиган баъзи содда дориларнинг миқдорини ошир, баъзилариникини камайtir, сўнгра ҳаммасини қўш.

Билгинки, тарёқ каби нажот келтирувчи мураккаб дори ўз таркибидаги содда қисмларни туфайли бир турли таъсир ва қувватларга эга бўлганидек, у дорида маълум бир мизож ҳосил бўлсин учун уни бир қанча муддат давомида ачитиш натижасида пайдо бўладиган сурати¹ туфайли ҳам бир турли таъ-

¹ Ғизо ва дорилар ўзининг моддаси, кайфияти (сифати) ва сурати (шакли) билан таъсир кўрсатади. Шулар ичида асосий таъсир қилувчилар моддаси билан сурати ҳисобланади.

сир ва қувватларга эга бўлади. Кўпинча сурати таркибидаги содда қисмларига қараганда афзалроқ бўлади. Табибларнинг: «Тарёқ фалон касалликка ўз таркибидаги сунбул туфайли, фалон касалликка эса мурр туфайли фойда қилади,— деган сўзига аҳамият бермаслик керак, тўғри, тарёқ бу қисмлари туфайли ҳам фойда етказди, бироқ ундаги асосий нарса унинг суратидир. Таркибий қисмлари ҳаммаси биргалашиб жуда яхши фойда келтиради, бироқ биз у қисмларнинг тарёқнинг таъсирига муносабати қандай эканлигини аниқ кўрсатиб бера олмаيمиз.

Сенга яна маълум бўлсинки, мураккаб дорилар таркибида асосий қисм ва асл вазифасини бажарувчи дорилар бўлади ва уларни таркибидан чиқарилса, мураккаб дорининг фойдаси йўқолади, масалан, тарёқдаги афъо илонининг гўшти, иёраж фикродаги сабр ва Луғозиё иёражидаги харбақлар шундай.

ТАРЁҚЛАР¹ ВА КАТТА МАЪЖУНЛАР² ҲАҚИДА

Тарёқ форуқ. Бу тарёқ мураккаб дориларнинг энг яхшиси ва энг афзалидир, чунки у кўп нарсаларга фойда қилади, хусусан илон, чаён ва қутурган ит заҳарига ҳамда ичилган ўлдирувчи заҳарларга, шунингдек, балғамдан ҳамда савдодан бўладиган касалликларга ва уларнинг иситмаларига, ёмон бодлар, фалаж, сакта, тутқаноқ, юз фалажи, қалтироқлик, васвасалик, жиннилик, айниқса мохов касаллигига ҳамда песлика фойда қилади.

Бу тарёқ юракни тетиклаштиради, ҳисларни ўткирлаштиради, иштаҳаларни кўзғатади, меъдани кучайтиради, нафас олишни осонлаштиради, хафақонни кетказди ва қон туфлашни тўхтатади, буйрак ва қовуқнинг кўпчилик оғриқларига ҳамда улардан турли нарсаларнинг оқишига қарши ҳам фойда қилади, тошни майдалайди, шунингдек, ичак яраларига, жчгар, талоқ ва бошқа аъзоларда бўладиган ички қаттиқликларга ҳам фойда қилади. Тарёқ бу таъсирларни ўз таркибидаги содда дориларнинг аралашувидан келиб чиқадиган суратининг хусусияти туфайли амалга оширади, чунки у руҳ билан туғма

¹ Тарёқ ёки тирёқ — заҳарларга қарши ишлатиладиган жуда мураккаб таркибга эга бўлган дори.

² Маъжун (жами маожин) сўзнинг луғавий маъноси қорилган ва хамир қилинган бўлиб, ажин (хамир) сўзидан олинган. Бу термин билан таркибий қисмлар яхшлаб янчиб, ёзиб аралаштиригандан кейин асалга ёки қанд қиёмига, ёки бошқа бирон шарбатга қориш орқали тайёрланадиган мураккаб дори ифодаланади.

қароратни кучайтиради ва шу орқали инсон табиатига совуқлик ва иссиқликка қарши туришда ёрдам беради.

Ҳар бир айрим касалликда тарёқдан қанча ичириш кераклигига келсак шунини айтиш керакки, эски йўтал, кўкрак ва биқин оғриғида ундан бир турмаса миқдордагисини асал суви билан ёки касалнинг иситмаси бўлса, ғулоб билан ичирилади. Даврий қалтиратувчи иситма, совуқлик ва қусишнинг дастлабки даврида тарёқдан бир турмуса миқдордагиси учуқиядан кам бўлмаган ва тўрт ярим уқиядан ортиқ бўлмаган сув ёки шароб билан ичирилади. Қуланжга учраган, меъдаси кўпчиган ва ичаги бураб оғрийдиган кишиларга бир турмуса миқдордагиси, билганингдек, асал сувида ёки гулоб билан ичирилади. Иштаҳаси тушган кишига ҳам, ўзинг билганингдек, сув ёки шароб билан ичирилади, тарёқдан бир турмусани туёғўт қайнатмаси билан ичирилади. Истисқода бир турмуса тарёқни овқатдан олдин ютқизилади ёки бир ярим уқия миқдордаги суюлтирилган сиркада ичирилади. Қон туфлайдиган кишига эса, агар касаллик яқинда бошланган бўлса, тарёқдан бир мисқолгача суюлтирилган сиркада ичирилади, агар касаллик эски бўлса, ўша миқдорни сумқутун қайнатмасида эрталаб ва кечқурун ичирилади. Овози бўғилиб қолган кишига бир боқила миқдордаги тарёқни асалли сув ёки узум шинниси билан ичирилади, ёки тил тағида тутиб туришга буюрилади. Ичак яралар ва ичдан қон ўтишига қарши уни татим суви билан, нафас қиснишга қарши эса, бир уқиядан камроқ денгиз пиёзи сиканжубини билан ичирилади. Тутқаноқда тарёқ билан томоқ чайнлади, кейин чорак мисқолдан ярим мисқолгачани сувда ёки денгиз пиёзи сиканжубинида ичирилади; бош оғриғи ва шақиқада ҳам шундай қилинади.

Агар тарёқ петрушка қайнатмаси билан ичилса, қовуқ ва буйракдаги тошни майдалайди. У ҳайзани қайтаради ва табиатни боғлайди. Соғлиқ вақтларида тарёқ ичиб юрган кишига заҳарлар зарар қилмайди. У турли офатлардан сақланади ва вабо касалликларидан омон қолади.

Тарёқнинг сифати. Денгиз пиёзи кулчаларидан — қирқ саккиз мисқол; афё илони кулчаларидан — йигирма тўрт мисқол; андруҳурун кулчалари, қорамурч ва афюнларнинг ҳар биридан — шунчадан; дорчиндан, — бир ривоятга кўра, — ўн икки мисқол, — бошқа бир ривоятга кўра, — йигирма тўрт мисқол; қизил гулда — ўн икки мисқол; ёввойи шолғом уруғи, ёввойи саримсоқ, гулсапсар илдизи, дарахт пўкағи, чучукмиянинг қуюлтирилган шираси ва бальзам ёғининг ҳар биридан — шунча вазидан; мурр, заъфарон занжабил, ровоч, фантафилун, тор ялпизи, канавча, тоғ петрушкеси, Рум райҳони, қуст, оқ мурч,

узун мурч, кийигўти, кундур елими, қорачайир гули, сақич, қора Цейлон дорчини, Ҳинд сунбули ва жулахларнинг ҳар биридан — олти мисқолдан; суюқ майъа елими, петрушка уруғи, Рум сассиқ қавраги, оқ индов уруғи, жувона, камодарюс, камофитус, такасоқол шираси, Иқлит сунбули, содаж, ёввойи укроп илдизи, гентиана илдизи, арпабодиён уруғи, муҳр лойи, куйдирилган сариқ зок, амом, игир, бальзам дарахти уруғи, далачай, тоғ сунбулининг илдизи, араб елими, ёввойи зира, Рум арпабодиёни ва араб акациясининг шираси — шуларнинг ҳар биридан тўрт мисқолдан; ёввойи сабзи уруғи, гальбан елими, яҳуд муми, говшир, ингичка луфо ва узун аристолохияларнинг ҳар биридан икки мисқолдан,— бир ривоятга кўра,— узун аристолохиянинг ўрнига унинг думалоғи кўрсатилган. Қундуз қиридан,— бир ривоятга кўра,— икки мисқол,— бошқа бир ривоятга кўра,— тўрт мисқол олинади; Эрон қавраги ҳақида ҳам гап шундай; асалдан ўн ритл, эски хушбўй шаробдан икки қист олинади. Дорилардан эрийдиганлари эритилади, ивийдиганлари ивотилади, қуруқлари эса янчиб эланади, Сўнгра ҳаммасини асал билан қориб, сопол ёки қалай, ёки кумуш идишга солиб қўйилади; шунда идишни тўлатмасдан, дорни нафас олсин учун, бўш жой қолдирилади. Асал ва шаробдан ташқари ҳамма дорилар — олтиш тўртта.

Афъо илонидан қилинадиган кулчалар. Афъо илонлари баҳорнинг охирида ва кузнинг бошларида тутилади. Агар баҳор совуқ келса, тутиш ёзнинг иссиғигача кечиктирилади. Афъо илонлари боши ясси илонлар бўлиб, яссилик, айниқса, ингичка бўйинларига яқин ерда кўрилади; уларнинг думи калта бўлиб, ўзи вишиллайди ва пишиллайтиди. Ҳар қандай афъо илони ҳам бу хил кулчалар тайёрлашга ярай бермайди, фақат тўқ сариқ рангиси ҳамда урғочиси ишлатилади. Бунинг аломати шуки, эркагининг ҳар чакагида биттадан тиши бўлади, урғочисиники эса биттадан кўп бўлади. Шохли, ола ва оққа мойил чавқар хилдан сақланиш керак. Уларни шўрхок ерлар, шунингдек дарё, ариқ ва денгиз қирғоқлари ҳамда дарахтли жойлардан тутмаслик керак, чунки уларнинг ичида заҳари чанқов пайдо қиладиган дуб ёнғоқ шаклли ёмон хиллари бўлади; балки намликдан узоқда бўлган ерлардан тутилади. Илоннинг суст ҳаракат қиладиганини ҳам тутмасдан, тез ҳаракат қиладиган ва бошини кўтариб юрадиганини танлаш керак.

Илонни тутгандан кейин имкон борича бепарво бўлмасдан, бош томондан тўрт энлик қолдириб кесилди, дум томондан ҳам шундай қилинади. Шунда илондан кўп қон оқса, у кўп қимирласа ва секин ўлса, яхши ҳисобланади; агар қони кам бўлса, оз қимирласа ва тез ўлса, у ёмондир. Яна унинг ало-

матларидан бири шуки, у тез ҳаракат қилади, қараши журъатли ва қаттиқ бўлиб, ахлат чиқадиган жойи думининг учига яқин бўлади.

Илон ўлгандан кейин, ичидаги нарсалари, хусусан, ўт қоқчиғи олиб ташланади ва намақоб билан яхшилаб ювилади. Кейин намақобда қайнатилади, бир оз укроп солинса ҳам ёмон бўлмайди; суяги гўшtidан осон ажраладиган бўлгунча ҳил-ҳил қилиб пиширилади. Сўнгра гўштини суягидан тозалаб, ҳовончага солинади ва майдалаб эзилади. Шу ишни қилувчи кишига бурнига бальзам ёғи тортиш ва бармоқларига шу ёгдан суртиш тавсия қилинади. Гўшт майдалангандан кейин унга каък аралаштирилади, бу турли нусхаларда турлича бўлиб, Андромах нусхасига имтиёз берилмайди. Кейин юпқа ва позик кулчалар тайёрлаб, сояда қурилади ва сақлаб қўйилади. Қуришидан олдин ҳам, ундан кейин ҳам кулчаларга мутлақо офтоб тегмаслиги керак, чунки офтоб афъо илони гўшtiga хос бўлиб, бирон нарсанинг чақиши ёки ичиш билан баданга ўтган заҳарга қарши турадиган қувватни қирқиб қўяди.

Бузург дору. Бу форсларнинг танланган буюк дориларидан бўлиб, филуннэ, тарёқ ва шалисо даражасидадир; у қуланжда катта фойда етказди.

Таркиби. Заъфарон ва оқ мингдевона уруғларининг ҳар биридан — бир истордан; афюн ва фарфиюннинг ҳар биридан — йнгирма дирҳамдан; сунбул ва стирак елиmidан — икки истордан; Ҳинд содажи ва қалампирмуноқдан — тўрт дирҳамдан; оқ мурчдан — икки дирҳам, тешилмаган марварид, навшадил, ёввойи баргизуб уруғи, мушк, кофур, ҳил, дорчин ва Цейлон дорчинларининг ҳар биридан — бир дирҳамдан; қустдан — саккиз дирҳам, исриқ уруғи, назла ўти ва узун мурчларнинг ҳар биридан — тўрт мисқолдан; Эрон қавраги, қундуз қири ва говширларнинг ҳар биридан — икки дирҳамдан; ёввойи занжабил, дарунак ва бальзам ёғининг ҳар биридан саккиз дирҳамдан олинади, сурёний ва ажам нусхаларида қуйидагича кўрсатилган; муррдан — тўрт дирҳам; кофурдан тўрт дирҳам олинади. Қуруқлари янчиб эланади, ҳўллари қайнатилган тило шаробида ивотилади. Кейин ҳаммасини қўшиб, асал билан қорилади ва олти ойгача қўйиб қўйилади, Бир ичими бир жавза бўлиб, илиқ сув билан ичилади.

Катта атрифул. Ҳазм бузилиши, меъда совуқлиги, хусусан, ичак совуқлигига, шунингдек, меъда ва қовуқ бўшашганига фойда қилади ва жинсий алоқа қувватини оширади.

Таркиби. Пўсти ажратилган қора ҳалиладан — олти дирҳам; балла, омла, тоғ петрушкаси уруғи, Ҳинд чакамуғи, жувона ва Форс каклигўтларининг ҳар биридан — бир уқия-

дан; сунбул, амом, кичик қоқила ва игирларнинг ҳар бирдан — уч дирҳамдан; дорчиндан — тўрт дирҳам; оқ мурч, қорамурч, анор ипори ва Ҳинд тузларининг ҳар бирдан — ярим уқиядан; темир чиркидан — уч уқия; хардалдан бир ярим уқуя ва навшадилдан ярим дирҳам олиб янчилади ва элакдан ўтказиб, бодом ёғи билан ҳўлланади; кейин аралашманинг бир ҳиссасига уч ҳисса ҳисобида кўпиги олинган асал билан қориб, керағида истеъмол қилинади.

Мушк маъжуни. Бу хафақонга, барча савдойи касалликларга ва қийналиб нафас олишга фойда қилади; бу нафас до-рисиدير.

Таркиби. Ёввойи занжабил, дарунак, тешилмаган марварид, қаҳрабо ва маржонларнинг ҳар бирдан — бир дирҳамдан; хом ипакдан — бир ярим дирҳам; қизил ва оқ баҳман, Ҳинд содажи, сунбул, қоқила, қалампирмунчоқ, ва қундуз қирларининг ҳар бирдан — бир ярим дирҳамдан; занжабил ва узун мурчдан — икки донақдан; Тибат мушкидан бир дирҳам оли-нади. Буларнинг ҳаммасини янчиб, хом асал билан қорилади. Бир ичими бир ҳиммаса миқдориди бўлиб, хушбўй шароб би-лан ичилади.

Бизнинг ёқутдан тайёрлаган маъжунимиз. Бу бизнинг маъ-жун бўлиб, уни биз подшоҳлар ва уларга ўхшаш кишиларда синаб кўриб, зўр манфаати борлигини билдик; хусусан, у вас-васалик, юрак сиқилиши, хафақон, юрак заифлиги касаллик-ларига жуда фойдали бўлиб чиқди ва бу касалликлардан эс-кириб кетиб, муолажа таъсир қилмайдиганларини ҳам таг-ту-ги билан йўқотиб юборди. Унинг яна мия, меъда, жигар ва та-лоқ касалликларига, хусусан, қуланжга ҳам жуда фойдали эканлигини кўрдик. У бўғин оғриқлари ва эски иситмаларга ҳам фойда қилади.

Нухаси. Ёқут, хусусан, анор рангидаги қизил ёқут майда-ларидан бир миққол олиб, ҳовончага солинади ва у увалансин учун аста-секин янчилади, кейин уни салоя тошига олиб, ку-кундек қилиб янчилади. Сўнгра яшма тошидан — бир дирҳам; ақиқдан — бир дирҳам; ичи куйдирилган қўрғошин билан су-валган тигелга солиб эритиб, шиша сингари майда қилинган олтиндан — икки донақ; қалай буғларининг таъсири билан шиша хусусиятига эга қилинган кумушдан бир донақ олинади. Буларнинг ҳар бири ёқутни майдалагандек қилиб майдалана-ди ва янчилади. Шундан кейин ҳаммасини салоя тошига солиб, хушбўй шароб билан ҳўлланади ва қуригунча эзилади; улар тўзондек бўлиб кетгунча бу иш такрорланади. Сўнгра улар олиб қўйилади; буларнинг ҳаммаси бир ҳиссани ташкил этади.

Кейин дарахт пўкаги, девпечак, мурч, занжабил, қалампир-

мунчоқ ва самсақларнинг ҳар бирдан — ярим ҳиссадан; «арман тоши», ложувард тоши, нефть тузи, ёввойи занжабил, дарунак, баҳман ва говзабонларнинг ҳар бирдан у учдан бир ҳиссадан; сўнгра Иқлит сунбули, яъни нордин, амом, игир, содаж, Чин дорчини, каклиғўти, тоғжанбил, зуфо ва зираларнинг ҳар бирдан — чорак ҳиссадан; кийиғўти, тоғ петрушкаси уруғи, яҳуд тоши, петрушка уруғи, мурр, кундур елими, заъфарон ва оқ мурчларнинг ҳар бирдан — олтидан бир ҳиссадан; фил суюғидан учдан бир ҳисса олинади. Бу дориларнинг ҳаммасини янчиб, устига юқорида кўрсатилган тошларнинг оҳаклари¹ солинади; кейин яна эзиб-янчиб аралашмага икки ҳисса вазнда олинган балнла асали билан қорилади ва бир мисқолли кулчалар ясаб ичирилади.

ЖУВОРИШНЛАР

Зира жуворишни². Ички аъзоларда совуқдан пайдо бўладиган оғриқларга ва кексаларда балғамдан бўладиган касалликларга фойда қилади, меъдани кучайтиради, овқатни ҳазм қилади, «ит иштаҳаси» ва нордон кекирикни йўқотади. Бир ичимни бир мози миқдорида бўлиб, иссиқ сув билан ичилади. У яна савдо ва балғамдан келиб чиқадиган совуқ иситмаларга ҳам фойда қилади.

Таркиби. Бир кеча-кундуз узум сиркасида ивितिб қўйиб, кейин қуритиб, қовурилган Кермон зираси, сояда қуритилган газағўт барги, мурч ва занжабилларнинг ҳар бирдан беш истордан ва арман бурақидан ўн дирҳам олинади. Бу дориларни янчиб элагандан кейин аралаштирилади ва кўпиги олинган асал билан қориб, идишга кўтариб қўйиб, истеъмол қилинади.

Мушк қўшилган беҳи жуворишни. Ич кетишни тўхтатади, шунингдек, меъда заифлиги, қусиш ва овқат ўзлаштиришнинг ёмонлигида фойда қилади ва рангни яхшилайти.

Таркиби. Пўсти арчилиб ичи тозаланган беҳи ва кўпиги олинган асалларнинг ҳар бирдан — икки ритлдан; мурч, узун мурч ва занжабилларнинг ҳар бирдан — беш дирҳамдан; кичик қоқиладан — саккиз дирҳам; қоқила, қалампирмунчоқ, хушбўй сунбул, дорчин ва заъфаронларнинг ҳар бирдан икки дирҳамдан олинади. Бу дориларни янчиб, элаб, бир-бири би-

¹ Бирон нарсанинг оҳаги деганда у нарсани куйдириш натижасда ҳосил бўлган модда тушунилади.

² Ж у в о р и ш н — форсча гўворишн ёки гўворишнинг арабчалаштирилган шаклидир. Бу сўз форсча «овқатни ҳазм қилмоқ» маъносинда бўлган гўворидан феълидан олинган, шунинг учун жуворишн сўзининг луғавий маъноси «ҳазм қилиш» демакдир. Умуман бу термин билан меъданинг ишини яхшилаш ва ҳазмни кучайтириш учун хизмат қиладиган дорилар ифодаланади.

лан қўшилади. Сўнгра беҳини олиб, узум сиркасида яхшилаб пиширилади; баъзи табиблар уни шаробда, яъни асалда пиширадлар. Кейин оловдан тушириб сузилади ва суви оқиб тушиб кетгунча қўйиб қўйилади, сўнгра яхшилаб майдаланади. Сўнгра асални олиб, паст оловда қайнатилади ва деярли қуюлгунча секин-секин кавлаб турилади. Кейин унинг устига беҳи солинади ва улар бир текис аралашгунча ва беҳининг суви кетгунча кавланади. Шундан кейин оловдан тушириб, устига дорилар сепилади ва бир текис аралашгунча чалинади, сўнгра гул ёғи ёки зиғир ёғи суртилган мрамар тахта ёки текис хонтахта устига солиб, бир текис қилиб ёйилади ва қуриб қотсин учун икки ёки уч кунгача қўйиб қўйилади, Шундан кейин пичоқ билан ҳар бири тўрт мисқолдан қилиб, тўрт бурчак шаклидаги бўлакчаларга қирқилади ва уларни цитрон баргига ўраб боғлаб олиб қўйилади-да, керагида истеъмол қилинади. Баъзи табиблар бунга икки дирҳам мушк ҳам қўшадилар.

Бармакий¹ элаки дориси. Бу гижжалар ва меъда занфлигига фойда қилади.

Таркиби. Ҳалила, омила ва баранкларнинг ҳар биридан бир ҳиссадан, турбуд мағзидан шуларнинг ҳаммасича, новвотдан эса шуларнинг ҳаммасидан икки марта кўп олинади. Бир ичим — ўн дирҳам.

Яланадиган дориларни, кўпинча, оғизда ушлаб туриш учун тайёрланади, шунда дори бирданига меъдага бориб тушмасдан оз-оздан ўпкага етиб боради; акс ҳолда унинг меъдадан ўпкага бўлган узоқ масофани босиб ўтиши керак бўлар эди.

Қуруқ йўталга фойда қилувчи яланадиган дори. Таркиби. Қовурилган зиғир уруғини олиб, асал билан қорилади ва идишга олиб қўйиб, керагида истеъмол қилинади.

ШАРБАТЛАР ВА ҚУЮЛТИРИЛГАН ШИРАЛАР

Шарбатлар ва қуюлтирилган шираларнинг нусхаларини келтиришда ҳам юқорида айтиб ўтилган шартга асосланамиз.

Шарбат билан қуюлтирилган шира орасидаги фарқ шуки, қуюлтирилган шира деганда мевалардан сиқиб олинган сувларнинг ўз ҳолча қуюлтириб, қиём қилингани тушунилса, шарбат деганда қайнатма ва сиқиб олинган сувларнинг биронта ширинлик билан қўшиб қиём қилингани назарда тутилади.

---

¹ Бармакийлар хонадонидан чиққан кўп кишилар аббосий халифаларни хузурда вазирлик мансабини эгаллаб келганлар. Бу хонадоннинг асосчиси — Бармак табибчилиги билан ҳам шуғулланган.

Сиканжубин

Уруғлар сиканжубинининг умумий нухаси. Иситмаларни ва меъданинг алангаланишини сўндиради, балғамни парчалаб ундан тозалайди, сафрони босади, жигар ва талоқ тиқилмаларини очади ва сийдикни ҳайдайди.

Таркиби. Яхши эски узум сиркасида ўн ритл олиб, унга тиниқ чучук сувдан йигирма ритл ёки сирканинг нордонлиги ва яхши-ёмонлигига қараб, бундан кўп ёки озроқ қўшилади. Кейин арпабодиён илдизининг пўстлоғи ва петрушка илдизи гўстлоқларининг ҳар биридан — уч уқнядан; арпабодиён уруғи, Рум арпабодиёни ва петрушка уруғларининг ҳар биридан бир уқнядан солиб, бир кеча-кундуз қўйиб қўйилади, Шундан кейин суюқлиқнинг олтидан бири буғланиб кетгунча паст оловда қайнатилади, сўнгра оловдан тушириб, совутиб қўйилади. Сўнгра сузиб, мана шу илдизлар ва уруғлар билан қайнатилган сув ва сирканинг ҳар икки қисмига бир қисм новвот ёки илдиз ва уруғлар билан қайнатилган сирка билан сув аралашмасининг ҳар икки ярим қисмига бир қисм ҳисобида асал қўшилади ва то ярми қолгунча паст оловда қайнатилади. Сўнгра оловдан тушириб совутилади ва сузиб истеъмол қилинади. Қайнаган вақтда кўпиги олиб турилади.

Қим истаса, бунга кўпиги олиниб бир ёки икки марта қайнаб чиққандан кейин уч дирҳам янчилмаган заъфарон солади: заъфаронни латгага туғиб, қозоннинг ичига осиб қўйилади ва унинг қуввати сиканжубинга ўтсин учун вақти-вақти билан қўл билан эзиб турилади. Баъзи кишилар сиканжубинни пишириб бўлгандан кейин унга икки дирҳам янчилган заъфаронни солиб эзадилар, аммо уни қайнатмайдилар.

Бизнинг сиканжубин. Яхши шакардан олиб, қозонга текислаб солинади ва устига ўткир узум сиркасида шакар тагидан милтираб қўринадиган, бироқ уни беркитмайдиган миқдорда қўйилади. Агар у нордон бўлиб кетмасин десак, сиркадан камроқ соламиз. Сўнгра қозонни чўғ ёки кучсиз олов устига қўйиб, шакар эритилади ва кўпигини тоғорачанинг тагига илаштириб олиб, латга билан артиш йўли билан олиб турилади; демак тоғорачани ботирмасдан фақат тегизиб кўтариш орқали кўпик олинади. Кўпикдан тозалангандан кейин қиём суйилсин учун сув солинади, сўнгра яна қайнатиб қиём қилинади.

Гул сувидан қилинадиган гулоб. Новвотдан олиб янчиб тортилади ва унинг ҳар бир қайласига яхши тиниқ гул сувидан уч қайладан солиб, паст оловда учдан бири қолгунча қайнатилади ва кўпиги олинади. Гулобга у қайнаб турган вақтда

заъфарон солмоқчи бўлган киши унинг кўпигини олгандан кейин янчилмаган заъфаронни латтага тугиб, гулобга солсин ва вақти-вақти билан олиб, сиқиб турсин, то латта бўшагунча шундай қилинади. Гулоб пишгандан кейин унга заъфарон солинмоқчи бўлинса, у оловдан туширилади ва совимасдан бурун ичига янчилган заъфарондан солиб эзилади, кейин шиша идишга кўтариб қўйиб ишлатилади.

Ялпиз шарбати. Қусиш, кўнгил айнаш, ўқчиш, ҳиқичоқ ва ич кетишда фойда қилади.

Таркиби. Ширин ва нордон анорлар эти билан бирга эзилади ва суви ярим қолгунча қайнатилади. Кейин шундан икки ритл, ялпиз ширасидан бир ритл ва асал ёки шакардан бир ритл олиб, ҳаммаси то қуюлгунча қайнатилади ва сузиб истеъмол қилинади.

Жуланжубин¹ тайёрлаш. Иситмага ва меъда оғриғига фойда қилади.

Қизил гулни косачасидан ажратиб олиб, пастки қаттиқ оқ жойлари қирқиб ташланадида, намлиги қуригунча тоза латтага ёйиб қўйилади, Сўнгра тоғарага солиб, қўл билан эзилади ва устига кўпиги олинган асалдан ҳаммасини майин қилиб қориш мумкин бўладиган миқдорда қўшилади. Шундан кейин уни шиша ёки сопол идишга олиб, қирқ кун офтобга қўйилади. Кунда эрталаб ва кечқурун аралаштириб турилади, агар асал керак бўлса, қўшилади. Кейин олиб қўйиб, олти ойдан кейин истеъмол қилинади.

Гунафша билан ҳам шундай қилинади. Агар жуланжубин ёки гунафша мураббоси шакар билан тайёрланса, олдин шакарга бир оз чучук сув солиб, асалдек қилиб эритилади-да, кейин жуланжубин тайёрлагандек қилиб тайёрланади.

Сабзи мураббоси. Ибрида², буйрак заифлиги ва умуртқа оғриғига фойда қилади ва жинсий қувватга ёрдамлашади.

Таркиби. Ранги тиниқ, тоза ва қаттиқ сабзидан олиб, икки учидан кесиб ташланади-да, устига ўз оғирлигича каллақанд ёки шакар солинади ва кўмадиган қилиб сув қўйиб, паст оловда сабзи юмшагунча қайнатилади. Кейин оловдан тушириб, қурисин учун лаганга ёйиб қўйилади, қуригач устидаги моғорлаган жойларини артиб тозалаб, қозонга қайтариб солинади ва устига кўпиги олинган асалдан тўрт энлик кўмадиган миқдорда солиб, паст оловда пиширилади Асал сабзининг ҳамма қисмла-

¹ Жуланжубин — форсча гул ангубин сўзининг арабчалаштирилган шакли бўлиб, луғавий маъноси гул асал демакдир.

² Ибрида — баданда совуқлик ва рутубатнинг ортиб кетиши натижасида келиб чиқадиган жинсий заифлик.

рига ўтгандан кейин оловдан туширилади ва сопол кўзачага бир қават сабзи териб, устига доривор сепилади, шу тариқа ҳаммаси жойлаб чиқилади

Илдизлар қйанатмаси. Тиқилмалар, қйналиб сийиш ҳамда жигар ва меъда оғриғига фойдали бўлиб, уни ёғлар ва бошқа хил нарсалар билан истеъмол қилинади.

Тавсифи. Ковул илдизининг пўстлоғи, арпабодиён илдизи, петрушка илдизининг пўстлоғи, қорачайир илдизи, арпабодиён уруғи, петрушка уруғи, Рум арпабодиёни, хушбўй сунбул, парсиёвашон, сунбул, мастаки ва уруғи олинган майизларнинг ҳар биридан керакли миқдорда олиб қайнатилади керагича ичирилади.

Қўргошин упаси малҳами. Олов куйдирганига ва териси шилинганга фойда қилади.

Таркиби. Куйдирилган қўргошиндан бир дирҳам, қўргошин упасидан беш дирҳам, оқ мумдан етти дирҳам ва гул ёғидан икки уқия олинади. Мум ва ёғни эритиб туриб, ҳовончада унга қўргошин упаси билан куйдирилган қўргошин қўшилади ва со-вумасдан олдин ҳаммаси аралаштирилади; бунга яна битта ту-хум оқини аралаштириб, истеъмол қилинади

АЙРИМ КАСАЛЛИҚЛАР УЧУН ТАЖРИБАДАН УТГАН МУРАКҚАБ ДОРИЛАР

Бош оғриғи. Бунга Антиллнинг¹ бош оғриғи учун тайёрланган увуштирувчи дориси фойда қилади

Таркиби. Кўкнор сути, яъни афюндан тўрт мисқол, заъфарондан тўрт мисқол, Рум арпабодиёнидан тўрт мисқол, минг-демона уруғидан тўрт мисқол, муррдан тўрт мисқол ва сақмуниёдан тўрт мисқол олинади. Буларнинг ҳаммаси сирка билан қорилади ва кулчалар ясаб, сояда қуритилади. Қачон буларга эҳтиёж тушса, уларни сиркада ивитиб, пешанага бир чаккадан иккинчи чаккагача етказиб суртилади; агар касалнинг иситмаси бўлса, кулчаларни сувда ивитиб суртилади.

Бурунга тортиладиган дори. Бу дори бошни тозалайди, шунингдек, кўпдан бери кўз оғриғига мубтало бўлган, тутқаноққа йўлиққан ҳамда бошидан кўп рутубат тушадиган кишиларга фойда қилади.

Таркиби. Седанадан икки мисқол, навшадилдан бир мисқол ва ёввойи бодринг ширасидан бир мисқол олиб, ҳаммаси майдалаб янчилади ва суқровиюн деб аталувчи зайтун ёғида ёки гулсапсар ёғида ёки хина ёғида қориб, ёғда суюқ қилиб эри-

¹ Антилл — II асрнинг ярмида яшаган юнон табиби.

тилган мум ҳолига келтирилади-да, бир идишга солиб қўйилади. У шундай истеъмол қилинади; уни бурун тешикларининг ичига суртиб, касалга ҳаво тортиш буюрилади.

«Уйқу келтирувчи» деб аталадиган шиёф. Қаттиқ оғриқ ва барча хил шишга, шунингдек, моддалар кучли равишда қуюлиб келганда фойда қилади.

Нухсаси. Момисодан йнгирма тўрт мисқол, анзиратгўштхўрдан саккиз мисқол, заъфарон, мурр, афюн ва куйдирилган зокларнинг ҳар биридан саккиз мисқолдан ва араб елимидан ўн икки мисқол олиб, ёмғир суви билан қорилади ва тухум оқи билан истеъмол қилинади.

Барча хил қулоқ оғриқларига ва унда бўладиган ҳамма яра-ларга фойда қилувчи дори.

Таркиби. Муррдан бир мисқол, кундур елимидан уч мисқол, содадан уч мисқол, заъфарондан тўрт мисқол, кўкнор ширасидан икки мисқол, гальбан елимидан икки мисқол, чақилган бодомдан йнгирма дона олиб, ҳаммаси янчилади ва сирка билан қориб, кулчалар ясалади. Бунга ҳожат тушса ва қулоқда қаттиқ оғриқ бўлса, уни гул ёғида ивйтиб, қулоққа томизилади, агар эшитиш оғир бўлса, сиркада ивйтиб томизилади.

Тиш оғриғи. Қуйидаги дори тишнинг қаттиқ оғриғини босади, ейилган тишга мувофиқ келади; у йўталга ҳам фойда қилади.

Таркиби. Афюндан икки мисқол, муррдан ҳам шунча, асалдан ҳам шунча, оқ мурдан бир мисқол, гальбан елимидан ҳам шунча олиб, етарли миқдордаги шиннига қорилади, кейин майдалаб янчиб, шиёф тайёрланади ва тишларга суртилади, уни тишнинг ейилган жойига қўйилади.

Тишни доғлаш. Қаттиқ лўқиллаб оғриб, ҳеч бир дори фойда бермайдиган тиш доғланади. Бунинг учун зайтун ёғидан бир уқия, самсақ суви ёки қуруқ самсақ ва исириқларнинг ҳар биридан бир ярим дирҳамдан олиб, майдалаб янчилади ва зайтун ёғига солиб қайнатилади. Кейин иккита жуволдиз олиб, иккаласини тешиклик томонидан бир-бирига бириктириб қўйилади. Сўнгра касалнинг оғзини очиб, доғланиши керак бўлган тишга қаралади, агар унда бирон нарса бўлса, тозаланади-да, унга темир ёки жез ёки кумушдан қилинган найча қўйилади ва жуволдизнинг биттасини ҳалиги зайтун ёғига тиқиб, шу найчага киргизилади ва тишга тегизилади. Жуволдиз совугач, бошқаси олинади, бу олти марта қайтарилади. Шунда тишнинг оғриғи босилиб, суви чиқади.

Меъда заифлиги ва ҳазм бузуқлигига фойдали дори. Таркиби. Беҳи сувида қайнатиб қовурилган Кобул ҳалиласидан — тўрт дирҳам; балила, омила, сиркада ивйтиб қовурилган зира,

тўпалоқ ва мастакиларнинг ҳар биридан — икки дирҳамдан, Рум арпабодийёни билан петрушка уруғларининг сиркада ивитилганидан — бир дирҳамдан, уд ва омила шираларининг ҳар биридан — бир ярим дирҳамдан, ялпиздан — уч дирҳам, қизил гулдан — тўрт дирҳам, анор донасидан — саккиз, татимдан — тўрт дирҳам, қирфа, кундур чориси ва сунбулларнинг ҳар биридан — бир дирҳамдан.

Жигар қаттиқлиги. Бўри жигаридан тайёрланадиган маъжун жигар, талоқ ва меъда оғриқларига ҳамда еллар, дусинториё ва эски йўталга, шунингдек, қон қусадиганларга фойда қилади.

Таркиби. Заъфарон, мурр, афюн, қундуз, қири, мингдевона уруғи, қуст, ёввойи зира, кўкнор, сунбул, ғофит, бўри жигари ва тоғ эчкисининг куйдирилган ўнг шохи — шуларнинг ҳар биридан баробар қисмда олинади-да, янчиладиганлари янчилади, эрийдиганларини эса шароб билан эритиб, кейин ҳаммаси кўпиги олинган асал билан қорилади. Бу олти ойдан кейин истеъмол қилинади; ҳар гал нўхатдагиси мувофиқ келадиган бирон-та ичимлик билан ичирилади.

Истисқонинг бошланғичига фойдали бўлган элаки дори. Бу янги туққан туянинг сути ёки оғиз суви, ёки сабзовот сувлари билан ичирилади.

Таркиби. Ғофит ширасидан — бир ярим дирҳам, лаккдан — икки дирҳам, ровоч илдиизидан — бир ярим дирҳам, қорачайир гулидан — бир дирҳам заъфарондан — бир ярим дирҳам, зарпечак уруғидан — икки дирҳам, таррач ва семизўт уруғларининг ҳар биридан — бир дирҳамдан ва сақмуниёдан — бир дирҳам Бир ичими — бир мисқол.

Чаёндан тайёрланадиган дорининг тавсифи. Бу дори буйрақларда пайдо бўладиган тошни майдалайди; уни истеъмол қилган киши буйрағида тош пайдо бўлишидан қутилади. Бу дори ўзининг мизожи билан эмас, хоссаси билан таъсир кўрсатади.

Таркиби. Унта тирик чаённи тутиб, тоза темир қозонга солинади ва қозоннинг усти буғдой уни хамири билан сувалади. Кейин ўчоққа қараб, унга тоқ ўтин ёқиб, қизаргунча қиздирилади, сўнгра шу ўчоқ ичига қозонни қўйиб, бир кеча қолдирилади. Шундан кейин қозон олинади ва у совуғач, ичидан чаён кулини олиб, бир идишга солиб қўйилади. Буйрак оғриқларини даволашда шундан икки қиротни хандиқун деб аталувчи шароб билан ичирилади; бу тошни майдалаб, сийдик орқали бўлак бўлак қилиб чиқаради. Афъо илонининг гўшти илонлар ва бошқа хил заҳарли ҳашаротларнинг заҳарига қарши тургани сингари чаённинг табиатида ҳам буйрак ва қовуқда пайдо бўладиган тошга қарши туриш хусусияти бордир.

Биз таркиб этган дори. Агар буни олат ичига зарроқа¹ ас-боби билан юборилса, қовуқ ярасига, шунингдек, олат ичидаги ярага фойда қилади.

Таркиби. Куйдирилган қўрғошин ва қовун уруғи мағизларининг ҳар биридан беш дирҳамдан, табоширдан икки дирҳам, араб елими, кўкнор уруғи ва куйдирилган тоғ эчкиси шохларининг ҳар биридан уч дирҳамдан, афюндан ярим дирҳам, минг-девонадан икки донақ ва муррдан бир дирҳам олинади. Буларнинг ҳаммаси яхшилаб янчилади ва сачратқи суви билан қўшиб, кўз шиёфлари сингари шиёфлар тайёрланади. Буни сут ёки қовун уруғи ёғи билан аралаштириб, катетер ёрдамида истеъмол қилинади.

Қовуқ ва буйракларда пайдо бўладиган тошларни майдалайдиган кулчалар. Таркиби. Ёввойи сабзи уруғи, бартақий тарраги уруғи, Рум арпабодиёни, мурр, тоғ петрушкаси уруғи, пейлон дорчини, дорчин ва сунбулларнинг ҳар биридан бир ҳиссадан олинади. Шу дориларни янчиб эланади ва ҳар бири бир дирҳам ёки бир мисқолли кулчалар ясалади ёки нўхатдек ҳаблар тайёрлаб, наҳорга ўнтадан ҳаб иссиқ сув билан ичирилади.

Олат қўзғалиши ва шаҳвагнинг заифлиги. Бунда қуйидаги дори фойда қилади.

Таркиби. Пиёз уруғидан икки дирҳам, таратизак уруғидан тўрт дирҳам, наша уруғи, бузидон ва пиширилган денгиз пиёзларининг ҳар биридан олти дирҳамдан, ёввойи сабзидан уч дирҳам, тозаланган кунжутдан беш дирҳам, қичитқиўт уруғи ва оқ кўкнорларнинг ҳар биридан тўрт дирҳамдан ва каллақанддан олти дирҳам олинади ва янчиб аралаштирилади. Бир ичими икки дирҳам бўлиб, сув қўшилган тило шароби билан ичилади.

Бўғин оғриқлари, подагра ва ирқуннасо

Бу касалликларга мана бу дори фойда қилади.

Таркиби. Савринжондан ўн икки дирҳам, ариқ бўйида ўсадиган ялпиздан уч дирҳам, мурч ва зираларнинг ҳар биридан тўрт дирҳамдан олиб янчилади. Бундан ҳар гал бир дирҳам асалли сув билан ичилади.

---

¹ Спринцовка

АИРИМ БИР АЪЗОДА СОДИР БУЛАДИГАН ЖУЗЪИИ КАСАЛЛИКЛАР

БОШ ВА МИЯ КАСАЛЛИКЛАРИ

Мия касалликларининг ҳаммаси деярли ё мия жисмида ё унинг томирларида, ёки пардаларида бўлади. Мия йўллари ва томирлари тиқилмалар билан тўсилади; тиқилмалар эса ё олдинги қоринчада, ё орқа қоринчада, ёки иккала қоринчада ҳам бўлади ва улар қисман тўсади ва батамом тўсади, тиқилмалар яна веналарда ё артерияларда, ёки асаблар ўсадиган ўринларда бўлади.

Мия моддасининг ўзида ё унинг юпқа пардасида, ё қалин пардасида, ёки сиртқи пардада шишлар пайдо бўлади.

Биз айтамикки, миyanинг турли ҳолларини ўрганишимиздаги манба ва воситалар қуйидагилардан иборат: сезиш ва муҳокама ишлари, яъни эслаш, фикр қилиш, тасаввур, хаёл қилиш қуввати ва фаросат, шунингдек ҳаракатга тегишли ишлар, яъни мушаклар орқали аъзоларни ҳаракатлантирувчи қувватлар.

Бош оғриғида қўлланадиган умумий тадбир

Бош оғриғи сабабининг тўхтатиш зарурлиги ва зидди билан унга қарши туриш зарурлиги жиҳатидан бошқа касалликлар билан бир қаторда туришлигини сен биласан. Бош оғриғини кетказиш учун ундан кейин қиладиган фойдали тадбирлар оз ейиш, оз ичиш, айниқса, шаробни оз ичиш ва кўп ухлашдан иборат. Кўп ейиш чўзилган бош оғриғида зарар бергани каби ҳаддан ташқари оз ейиш ҳам иссиқ мизождан бўлган бош оғриғига зарар етказди. Бош оғриғини йўқотиш учун осойишта-

ликдан, шунингдек жинсий алоқа ва узоқ фикр қилиш каби моддани ҳаракатлантирувчи нарсаларни тарк қилишдан кўра фойдали иш йўқдир.

Шақиқа (мигрень) ҳақида

Биз айтамызки, шақиқа бошнинг бир томонида қўзғаладиган оғриқдир. Агар шақиқа даврий бўлса тутишидан бурун бутун баданни тозалаб, кейин мизожни ўзгартириш керак. Модда иссиқ бўлса, афюп, меҳригиё илдинининг пўстлари, укроп, минг-демона ва кофурдан иборат увиштирувчи дориларни икки чаккага қўясан ва оғриқ ўрнини асосий қондалар бобида айтилган нарсалар билан совутасан.

Шақиқада ишлатиладиган қуюқ суртмаларнинг ҳеч бири ҳардал қуюқ суртмасидек фойдали эмас

Ҳақиқий сарсомнинг¹ ҳамма турлари учун умумий бўлган даволаш тadbири қифол томиридан кўпгина, балки жуда кўп қон олишдан иборатдир. Агар бирор кучли монелик бўлмаса, ақл чалкашлиги бошланиши биланоқ қон олишга шошилиш керак.

Ҳар йўл билан бўлса ҳам моддаларни пастга тортишга ҳаракат қил; оёқларни ишқалаб ва уқалаб уларга иссиқ сув қуйиб, ҳатто юқорида эслатиб ўтилган боғлаш ва танғиш тadbирини ишлатиш орқали яна оёқларга қортиқ солиб, айниқса, иситма тушиб ва кўтарилиб турадиган бўлса, у вақтда кўтарилмасдан олдин қортиқ солиб моддаларни қуйига тортилади.

Баъзан касалликнинг бошланишида икки курак ўртасига қортиқ қўйиш керак бўлади.

Литарғус, яъни совуқ сарсом

Бу касаллик ўз белгисининг исми билан аталган, чунки литарғус сўзининг таржимаси «унутиш» бўлиб, бу касалликда доимо унутуш юз беради.

Даволаш. Агар бирор монелик бўлмаса, олдин қон оласан, кейин ўткир ҳуқна дориларини ишлатасан, моддаларни қуйига тортасан, хардал ва асалга булғалган патни касалнинг томоғига тегизиб қустирасан; касални ёруғ уйга ётқизиб, қаттиқ ухлашга қўймасдан доимо уйғотиб турасан. Бундан ташқари тарқатувчи қуввати кучли бўлган қуйиладиган дорилар, ҳидланадиган ва аксиртирадиган дорилар, ичига тоғжамбил, зуфо,

---

¹ Мия пардаларининг яллиғланиши, менингит.

ялпиз, какликүти солинган моддани суюлтирувчи томоқ чайиладиган дорилар, шунингдек асал, денгиз пиёзи ва даволаш қоидалари бобида билган бошқа нарсаларингдан тайёрланадиган томоқ чайиладиган дорилар ишлатилади. Агар касалнинг бошига денгиз пиёзини, айниқса унинг ҳўлини ишлатсанг жуда фойда қилади.

Ақлга етадиган зарарлар

Мия ишларининг бузилиш турлари уч йўл билан аниқланади ва билинади. Агар кишининг сезгиси соғлом бўлиб, уйғоқликда ва уйқуда кўринган нарсаларнинг қораларини хаёлига тўғри ололса, сўнгра у уйғоқликда ва уйқуда кўрган нарсалар ва ҳолатлар айтиб берилиши мумкин бўлган нарсалардан бўлса ҳам, у киши уларни унутган бўлса, ва уларни эшитгани ё кўргани эсида қолмаса, бу вақтда эсга ва миянинг орқа бўлагига зарар етган бўлади. Агар эс зарарланган бўлмай, киши кераксиз нарсаларни сўзласа, сақланиш керак бўлмайдиган нарсадан сақланса, ёқтириш керак бўлмаган нарсаларни ёқтирса, кутнш керак бўлмаган нарсаларни кутса, талаб қилиш керак бўлмаган нарсаларни талаб қилса, қилиш керак бўлмаган ишларни қилса, фикр қилиб айтиш керак бўлган нарсаларни айтиб беролмаса, бу вақтда фикр қилиш қуввати ва миянинг ўрта бўлаги зарарланган бўлади. Агар кишининг сўзи жойида бўлиб, ишида ва сўзида нотўғрилиқ бўлмаса, сезиладиган нарсаларни хаёл қилса, лекин кийимдаги тукларни терса ва кўзига йўқ кишилар, оловлар, сувлар, ё бошқа ёлгон нарсалар кўринса, уйқуда ва уйғоқликда нарсаларнинг қораларини хаёлига олиши кучсиз бўлса, бу вақтда хаёл қувватига ва миянинг олдинги қоринчасига зарар етган бўлади.

Эслаш қобилиятининг бузилиши

Иссиқлик ва қуруқлик натижасида эслаш қобилиятининг бузилишини даволаш осонроқ бўлиб, у ҳақда неча марталаб айтиб ўтилди. Елғиз қуруқликдан бўлганини даволашда касалга ҳўлловчи мўътадил овқатлар бериш, унинг бошини дағал қаттиқ латта билан ишқалаш ва уқалаш йўли билан бадантарбия қилдириш ҳамда қўл ва оёқларини ҳаракат қилдириш керак. Умуман кучли бўлмаган, балки қоринни очирадиган кўп овқат ейишни, дам олиб ётишни, ухлашни ва ҳаммомга тушишни талаб қилдирадиган даражада бадантарбия қилдириш керак.

Ичкиликка келсак, буни қорин тўлгунча ичиш жуда зарарлидир, ози эса кишини шодлантиради, руҳни кучли ва зийрак

қилади, кўп сув ичишга ҳожат қолдирмайди, кўп сув ичиш улар учун энг зарарли нарсадир. Туш пайтида кўп ухлаш, умуман кўп уйқу, айниқса, унинг жуда тўлиқлик ҳолатдагиси ҳам улар учун зарарлидир. Утакетган уйқусизлик ҳам руҳни кучсизлантиради ва тарқатади, шу билан бирга мияни бугга тўлғизади. Бу хил касалларга игир мураббоси ва узунчоқ мурч мураббосини бериб тажриба қилинган, уларнинг иккаласи ҳам эса сақлаш қувватини орттиради.

Меланхолия — гумонлар ва фикрларни табиий йўлдан бузуқлик, қўрқиш ва ёмонликка томон ўзгаришидан иборатдир. Бунинг сабаби савдойи мизож бўлиб, унинг қоронғилиги, сиртки қоронғилик ваҳшатга солиб қўрқитгани каби, ичкаридан туриб мия руҳини ваҳшатга солади ва қўрқитади.

Тили чучук, хулқи тез, тиллари енгил сўзловчан, кўзини кўп пириллатадиган, юзи қип-қизил ёки бугдой ранг, сермўй, айниқса, кўкраги сермўй, сочлари қора ва йўғон, томирлари кенг ва лаблари қалин кишилар мелахонлияга қобилиятли кишилардан ҳисобланади

Бу касаллик эркакларда кўпроқ учрайди, хотинларда эса ёмонроқ шаклда бўлади. Урта ёшлиларда ва кексаларда кўп учрайди, қишда камаяди, ёзда ва кузда кўпаяди. Кўпинча, у баҳорда ҳам кўзғалади, чунки баҳор хилтларни кўзғатиб қонга аралаштиради.

Меланхолияни у ўрнашиб олишидан бурун даволашга шошилиш керак, чунки уни бошланиш пайтида даволаш осон бўлиб, у ўрнашгач қийин бўлади. Қандай бўлмасин меланхолияга учраган кишини шодлантириш, ўйин-кулги билан машғул қилиш, ҳавоси мўътадил уйга жойлаштириш, у турган уйнинг ҳавосини ҳўллаш ва у ерга райҳонлар ёйиб, хушбўй қилиш керак. Умуман у кишига доимо хушбўй нарсалар ва яхши ҳидли ёғлар ҳидлатиш, каймуси яхши ва жуда ҳўлловчи овқатлар бериш керак.

Касал жинсий алоқадан ва қаттиқ терлашдан сақлансин. У яна боқила қоқланган гўшт, ясиқ, карам, қуюқ ва янги шароб, ҳамма тузланган, шўр ва мазаси ўткир нарсалардан ва ҳамма нордон нарсадан парҳез қилсин, аксинча ёғли ва ширин нарсаларни есин. Ундай касалларни ухлатмоқчи бўлсанг, бошларига кўкнор, бобуна ва катта бобуна сувини қуйиш керак. Уйқу кўкнор етказган зарарни ҳам қайтаради.

Меланхолияли киши қандай бўлса ҳам бир нарсага машғул бўлиши, унинг олдида у ҳайиқадиган ва яхши кўрадиган кишининг бўлиб туриши керак. Озгина сув қўшилган оқ шаробдан мўътадил миқдорда ичиб турсин; ашула ва чалғуларга машғул қилиш керак. Ундай кишига бекорчилик ва ёлғизлик-

дан зарарлироқ нарса йўқ. Меланхолияга учраганлар ўзларида пайдо бўлган ҳодисалар сабабли, кўпинча, ғамгин бўлиб ё бирор нарсадан қўрқиб, ўйчанликни ташлаб, ўша билан овора бўладилар ва натижада соғаядилар.

Ишқ (севги)

Ишқ васвасаси ва меланхолияга ўхшаш бир касаллик бўлиб, киши у касалликни, кўпинча маҳбубнинг баъзи бир кўриши ва хулқларини яхши кўришга ўз фикрини бўйсундириш орқали ўзига чақириб олади. Гоҳо бунга шаҳват ҳам ёрдам беради, баъзан у ёрдам бермайди. Ишқнинг аломатлари: кўз чуқур тушади ва қуруқлашади, йиғлашдан бошқа вақтда кўз ёшланмайди, кўз қовоқлари муттасил ҳаракат қилиб туради, киши ёқимли бир нарсага қараган, ёки шодлантирувчи бир хабарни эшитган, ёки ҳазил қилаётган каби кулади, унинг нафаси кўп узилиб яна жойига қайтади ва кўп оҳ-уҳ тортади. Ҳазал эшитганда аҳволи шодлик ва кулгига ёки ғамгинлик ва йиғига томон ўзгаради, айниқса жудолик ва ҳажр тилга олинганда шундай бўлади. Кўздан бошқа ҳамма аъзолари сўлиб озади, кўз гўлагининг чуқур тушиши билан бирга қовоқлари катталашиб салқийди, бунинг сабаби уйқусизлик ва оҳ тортишнинг кучайиб, бошга буғ юбориб туришидир. Унинг ўзини тутишда тартиб бўлмайди, томирининг уриши ғамгин кишиларники каби нотекис ва бутунлай бетартиб бўлади. Маъшуқидан гапирилса, айниқса, тўсатдан севганига учрашса, томирнинг уриши ва ўзининг ҳоли ўзгаради; ана шунга қараб, севгилисини ўзи айтмаса, унинг ким эканини аниқлаш мумкин бўлади. Унинг маъшуқини аниқлаш даволати йўлларида биридир. Буни шундай қилинади: томирини ушлаб туриб кўп исмларни қайта-қайта айтиб чиқилади. Шу пайтда томир уришда катта ўзгариш бўлиб, унинг ҳаракатида бир оз тўхталиш юз берса, кейин яна исмларни қайтариб бир неча марта тажриба қилиш орқали маъшуқа исмини билиб оласан. Сўнгра шунга ўхшатиб кўчалар, уйлар, ҳунарлар, иш турлари, насаблар ва шаҳарларни айтиб чиқилади, уларнинг ҳар бирини маъшуқа исмига қўшиб айтиб томир уришини кузатиб турилади. Ниҳоят ўшалардан бирини қайта-қайта айтилганда томир уриши ўзгарса, бунга қараб маъшуқанинг исми, безаги ва ҳунарини аниқлаб, унинг ким эканини таниб олинади. Буни биз тажриба қилдик ва маъшуқани аниқлаш учун фойдали маълумотлар топдик. Кейин дин ва шарият ҳалол қилган йўлга мувофиқ, ошиқ билан маъшуқани қўшишдан бошқа тадбир топмасанг уларни қўшасан.

Биз бунинг натижасида соғайган ва қайтадан эт олган бир кишини кўрдик, у жуда озиб ва озишдан ҳам ўтиб, ишқнинг кучлилигидан қуввати камайиб, оғир ва узоқ замонга чўзиладиган касалликлар ва иситмалар билан қийналган эди. Бир оз вақтдан кейин маъшуқасига етишини сезгач, энг қисқа муддат ичиде соғлиғи ўзига қайтди. Биз бунга ажабландик ва киши табиатининг нафсоний таъсирларга бўйсунушига шуни далил қилдик.

Ошиқни турли ишлар ва тортишишларга, қисқаси ишқни унуттирадиган нарсаларга овора қил, бу тадбир, кўпинча уларни қийнаётган нарсани унуттиради. Ёки унда маъшуқасидан бошқа дин ва шариат ҳалол қилган қизга муҳаббат пайдо қилиш тадбири кўрилади, кейин ишқ мустаҳкамланишидан олдин ва олдинги маъшуқасини унутгандан кейин, иккинчи маъшуқадан фикрини узилади. Ошиқ ақлли кишилардан бўлса, панд, насиҳат, масхара қилиш, койиш ва унга ишқни васваса ва жинниликнинг бир тури деб тасвирлаш ҳам жуда фойда қилади, бундай вақтда сўз жуда таъсир қилади. Шунингдек ошиқнинг олдиға кампирларни юборилади, улар маъшуқани унга ёмонлаб, унинг булғонч қилиқлари ва нафратли ишларидан гапирадилар ва унинг кўп жафо қилишини ҳикоя қиладилар; бу нарсаси кўпинча уларни тинчлантиради. Агар у кампирлар маъшуқанинг суратини қабиҳ нарсаларга ўхшатиб ҳикоя қилса, унинг юз қисмларини хунук қилиб тасвирласа ва бу ҳақда узоқ ва муфассал сўзласалар, бу ҳам фойда қилади. Ҳақиқатан ҳам бу тадбирлар кампирларнинг иши бўлиб, улар, бу жиҳатдан эркакларга қараганда моҳирроқдирлар; лекин хунасаларнинг ҳам бу ҳақдаги ҳунарлари кампирларникидан камлик қилмайди. Кампирлар яна ошиқнинг севгисини аста-секин бошқа маъшуқага кўчира оладилар, сўнгра унинг иккинчи маъшуқага бўлган севгиси мустаҳкамланишдан олдин унга қизиқтиришни тўхтатадилар.

Тутқаноқ

Тутқаноқ нафсоний аъзоларнинг сезиш ва ҳаракат ишларига ҳамда тик туришига тўсқинлик қиладиган касалликдир, лекин тўсқинлиги тўла бўлмайди. Тутқаноқнинг сабаби теқилма пайдо бўлишидир, кўпинча у миянинг олдинги қоринчасига етган зарардан пайдо бўлган умумий тиришиш сабабли вужудга келади.

Болаларда тутқаноқ, кўпинча улардаги рутубатлар сабабли пайдо бўлиб, баъзан туғилишнинг дастлабки даврларида, гоҳи ўсмирлик даврида бўлади. Уларга тўғри ва дуруст тадбир қилинса, касаллик йўқ бўлиб кетади, бўлмаса қолади.

Тутқаноқни қўзғатувчи сабабларга гоҳо сиртқи сабаблар ҳам ёрдам беради. Масалан, ҳаддан ташқари кун ейиш, ичмиш ва меъда бузилиши; офтобда кўп бўлиш моддани мияга тартади, чунки бу иш моддаларнинг гавданинг бошқа томонига боришига монелик қилиб, уларни юқорига томон қўзғатади. Жинсий алоқани кўп қилиш, нозу неъматларга чўмиб тинч ётиш ва бадантарбияни кам қилиш ҳам тутқаноқ сабабларидандир.

Тутқаноқли киши қаттиқ иситмалар, хусусан узоққа чўзиладиган иситмалар билан қийналса, кўпинча тутқаноғи йўқ бўлиб кетади; айниқса, тўрт кунда бир тутадиган иситма шундай. Сакта фалаж касаллиги билан йўқолгани сингари тутқаноқнинг кўп тури ҳам фалаж билан йўқ бўлади.

Даволаш. Болалардаги тутқаноқда эмизувчининг овқатини тузатиб уни иссиқликка мойил ва яхши каймусли қилиб бериш орқали даволаш керак. Эмизувчи хотин сувли, бузуқ ёки қуюқ қон пайдо қиладиган ҳар бир нарсадан сақланиши, шунингдек ўша пайтда жинсий алоқа қилиб ҳомиладор бўлишдан ўзини тийиши лозим. Тутқаноқли болани чақмоқ, довул, ноғора, карнай, момақалдироқ, қўнғироқ товушлари ва кишиларнинг бақирган товушлари каби тўсатдан қўрқитадиган ва чўчитадиغان йўғон ва дағал овозлардан сақлаш керак. Уларни яна уйқусизлик, ғазабланиш, қўрқиш, қаттиқ совуқ, қаттиқ иссиқ ва ҳазм бузилишидан сақлаш лозим; уларга овқатдан олдин енгил бадантарбия қилдириш, овқатдан кейин эса уларни ҳаракат қилдирмаслик керак.

Тутқаноққа учраганларнинг ҳаммасига умумий бўлган қонда рутубатлантириши ўта кетган бўлмай, ёқимли бўлган яхши овқатлар ейишдир. Улар тўлиб кетишдан сақлансинлар ва ҳазм бузилишидан эҳтиёт бўлсинлар, бу эса тугал тўймай овқатдан тийилиш билан бўлади. Бир кунда бир марта овқатланишга одат қилмаган киши ўзини тўйғазмайдиган овқатни учга бўлади: бир бўлагини эрталаб, икки бўлагини кечқурун енгил бадантарбиядан кейин ейди; шаробни кўп ичмасинлар, чунки у мияни жуда тўлғизади.

Тутқаноқли кишининг ҳамма хил ҳазми оғир ва ғизолилиги кўп гўшتلардан ва ҳамма балиқлардан, ҳатто ҳамма тўрт оёқли катта ҳайвонларнинг гўштларидан парҳез қилиб, жўжа, бедана, хонаки ва ёввойи чумчуқ, тўрғай, мусича, эчки ва кийик болалари ва қуён гўштлири билан чекланишлари лозим. У яна буғ пайдо қиладиган мазаси ўткир нарсалардан парҳез қилиши лозим.

Касалнинг оғзи очилиб турсин учун тутқаноқ туттиш вақтида тишлари орасига коптокча, айниқса унинг майини юнгдан тайёрланганини тиқилади.

Ангуза ва қундуз қири солинган асал сиканжубини тутқаноқ тутган вақтда, шунингдек бошқа вақтда ҳам томоққа қўйиладиган дорилардандир. Тутқаноққа қарши бурунга пуфланадиган дорилар: Абу Жаҳл тарвuzининг гўшти, ёввойи бодринг ва унинг шираси, навшадил, седана ва бунга ўхшаш нарсалар, етмак, оқ харбак, мурч, занжабил, мурр, фарбиюн, қундуз қири, рум райҳони — буларни айрим-айрим ёки қўшиб ишлатиш мумкин; яна зифт ва қатрон. Пион гул эса тутқаноққа қарши тутатиладиган дорилардандир. Газагўт тутқаноқ тутган вақтда ва тутмай турган вақтда ҳидлатиладиган дорилардан ҳисобланади. Ичиладиган фойдали нарсалар: денгиз пиёзи солинган сиканжубин, айниқса уни ҳар куни ичиб турилса, шунингдек эрман шароби, каклик ўти билан бирга кўкат зуфо қайнатмаси, ёки шу иккаласидан тайёрланган сиканжубиндан иборат.

Тутқаноқлилар учун бир жойдан иккинчи жойга кўчиш ҳам фойдали тадбирлардандир, чунки ёқимли, латифлаштирадиган ва қуритувчи ҳавога дуч келгунча турли мамлакатларга кўчиб юриш тутқаноқлиларга фойда етказишда болаликдан йигитликка кўчиш кабидир.

Умм ас-сабён¹ деб аталадиган тутқаноқ, баъзи табибларнинг фикрича, сафродан бўлган тутқаноқ туридан бўлса керак. Шунинг учун биз уни даволаш учун ваннага тушишга, бурунга юбориладиган совуқлик ва ҳўлловчи нарсаларни ишлатишга, бошга сут соғишга ва гавдани ҳўлловчи кучли дори ишлатишга буюрамиз. Агар касал ҳали ёш бола бўлса, эмизувчини ўз сутини совутадиган дори ичишга ҳамда салқин жойда ва ертўлада туришга буюрилади.

Сакта

Сакта — мия қоринчаларида, сезувчи ва ҳаракатлантирувчи руҳ йўлларида кучли тиқилма пайдо бўлиши сабабли аъзоларнинг сезгисиз ва ҳаракатсиз бўлиб қолишидан иборатдир. Шу билан бирга ҳаракат ва нафас аъзолари ишламай қолса, ёки заифлашса, нафас олиш осон бўлмайди, балки оғизда кўпик пайдо бўлиб, «бачадон бўғилиши» ёки хириллашдаги каби нафас тўхтаб-тўхтаб қолади.

Сакта билан оғир уйқу ўртасидаги айирма шуки, сактага учраган киши хириллайди ва унинг нафасига зарар етади, оғир уйқуда бундай бўлмайди; чуқур уйқудан аста-секин оғир уйқу касаллигига ўтилади; сактага учрайдиган кишида ҳамма нарса тўсатдан пайдо бўлади. Сактадан олдин, кўпинча, бош оғриғи,

¹ Болалардаги «шайтонлаш» касаллиги

гардон томирларининг кўпчиши, бош айланиши, кўз олди қоронғиланиши, бутун баданнинг учиши, уйқуда тишларни ғижирлатиш, бош оғирлиги ва ланжлик пайдо бўлади. Касалнинг сийдиги, кўпинча зангори ёки қора бўлиб, унда увоқ ва кепак симон чўкмалар кўринади.

Қондан бўлган сактани дарҳол томирдан қон олиш ва кўп қон оқизиш орқали даволанади. Шунда касал ўша ондаёқ ўзига келади. Моддани бошдан тушириш учун қон олгандан кейин сенга маълум дорилар билан ҳуқна қилинади.

Сактага учраганларнинг овқатлари тутқаноқли кишиларникидан енгилроқ бўлиши керак. Энг яхшиси эрталабки овқатлари фақатгина нон бўлсин; анжир қоқи билан нон улар учун яхши овқатдир. Овқат устига бирон нарса ичиш улар учун жуда зарарли. Кечки овқатдан олдин енгил бадантарбия қилиб бўшашган аъзоларни бироз ҳаракат қилдирилса, ёмон бўлмайди. Кечки овқатни егач, тез ухламасдан балки овқат меъдадан тушиб, бироз ҳазм бўлгунча сабр қилиш керак. Яна кўп вақт ухламаслик ҳам ярамайди.

Фалаж

Фалаж, кўпинча, қишининг қаттиқ совуқ пайтида пайдо бўлади, гоҳо у тўлиқликдан моддаларнинг қўзғалиши сабабли баҳорда ҳам бўлади. Гоҳо жанубий мамлакатларда яшовчи эллик ва шунга яқин ёшга борган кишиларда бошларидан назла тушуви сабабли бўлади, чунки жанубий мизож, кўпинча, бошни моддага тўлғизади.

Гоҳо фалаж кишининг соғ томони оловда тургандек алангали, фалаж теккан томони эса қорда тургандек совуқ бўлади. Иккала томоннинг томир уриши ҳам турлича бўлади: совуқ томоннинг томир уриши совуқ ҳукми ижоб этган даражагача тушади. Баъзан иш шу даражага бориб етадики, ўша фалаж томондаги кўз кичраяди. Бўшашган ва фалаж бўлган аъзоларнинг ранги баданнинг бошқа қисми сингари бўлиб, улар кичраймаса ва озмаса, бунда, фалажнинг тузалиши бунинг аксинча бўлган фалаждан кўра умидлироқ бўлади.

Фалаж кишининг овқатига келсак, дастлаб маълум бўлганда унга икки-уч кун арпа суви ва асал суви каби нарсаларгина бериш керак. Агар касалнинг қуввати кўтаролса, ўн тўрт кунгача шундай қилинади, агар кўтара олмаса, енгил қуш гўшлари билан овқатлантирилади.

Билгинки, фалаж кишиларнинг бурунларига етмак ва унинг ўрнига ўтадиган нарсаларни пуфланса, жуда фойда қилади, чунки у миёни тозалайди ва касалликни келтириб турган мод-

даларни касал томондан кетказади. Эски шаробдан озроқ ичиш асаб касалликларининг ҳаммасига ҳам жуда фойда қилади, бироқ унинг кўпи асаблар учун энг зарарли нарсадир. Фалаж кишиларга игир мураббоси ҳам фойдали нарсалардан саналади, шунингдек, иёражни ўзига баробар қундуз қири билан аралаштириб секин-аста бир дирҳамдан олти дирҳамгача ичириш ҳам шундай. Канақунжут ёғини маълум илдизларнинг суви билан ичиш ҳам жуда фойдали.

Баъзан фалажларга бир мисқол мурчни бир мисқол қундуз қири билан қўшиб кечаси ичирилади.

Фалаж аъзо соғая бошласа, у тугал тузалгунча, уни йиғиб ва ёзиб бадантарбия қилдириш керак.

Фалажлар гоҳо иситмадан, гоҳо қаттиқ овоз билан қичқиришдан ва товуш чиқариб ўқишдан фойдаланадилар.

Юз фалажи (лақва)

Бу юздаги қурол аъзога тегишли касаллик бўлиб, унинг натижасида юзнинг бир томони ғайри табиий равишда бир тарафга қараб тортилади, юзнинг табиий шакли ўзгаради, лаб ва шу тарафдаги қовоқлар яхши юмилмайди.

Юз фалажига учраган кишини тўрт ёки етти кунгача қимирлатмаслик ақлга мувофиқдир. Қасалга зайтун ёғи қўшилган нўхат суви каби латифлаштирувчи овқатлар берилади, асал ва жўжа гўшти каби қуритувчи нарсалар берилмайди. Агар касалнинг ичи қотган бўлса, иккинчи кун жуда майин ҳуқна ишлайтиб уни юриштирилади.

Юз фалажига учраган кишига бир ойгача ҳар кун тўхтовсиз икки дирҳамдан ичирилган Ҳермес иёражининг кучли таъсир қилгани тажриба билан билинди. Ҳар кун эрталаб-кечқурун бир ёнғоқ миқдоридан занжабил ва игирни асал билан қориб ичиришнинг ҳам фойдали экани тажриба қилинган. У касаллардан асал сувини узмаслик лозим.

Юз фалажига учраган кишининг юзини сирка билан доимо ювиб туриш ва юқорида айтилган жойларга сирка суриш, айниқса ичига латифлаштирувчи дорилар солиб қайнатилган сирка ёки хардал эзиб солинган сиркани суриш, фойдали тадбирлардандир.

КЎЗ КАСАЛЛИКЛАРИ

Кўзга оқ тушиши

Кўзга тушган оқнинг юпқасини ва юмшоқ баданлиларда пайдо бўлганини доимо иссиқ сувлар билан буғлаш, ҳаммомда иссиқ сув билан ювиш, кейин ўша оқликни доимо ялатиб туриш

лозим. Баъзан лолақизғалдоқнинг ва ингичка хотинак супур-
гининг сиқиб олинган суви фойда қилади; шунингдек бир оу-
лак зарчава, учдан икки бўлак жувонани олиб, сепиладиган до-
ри ясалади.

Шабкўрлик

Шабкўрликда кўз кечаси кўрмайди, кундузи кўради, лекин
куннинг охирида кучсизланади.

Қон кўпайган бўлса, қифол томиридан ва кўзнинг бурчаги-
даги томирдан қон олиш, яна маълум бўшатовчи дориларни
ишлатиш ва шу тадбирларни қайта қўллаш лозим.

Эчки жигарини пичоқ билан ёриб чўғ устига тутиш орқали
олинган сели тажриба қилинган дорилардандир. Жигардан оқ-
қан селни олиб, унга ҳинд тузи ва узун мурч сепилади ва кўзга
суртма қилинади. Баъзан жигарни чўққа тутишда унга дори-
лар сепилади; ўшандай жигарнинг буғига юзу кўзни тутиш ва
унинг қовурилганини ейиш жуда фойда беради. Баъзан жигар-
ни япроқлаб кесиб, уни узун мурч билан қат-қат қилиб қўйи-
лади, шунда энг усти билан тагида жигар туриши керак. Улар-
ни тандирда кабоб қилинади, лекин жуда ўтказиб юборилмай-
ди, кейин унинг селини олиб тинитиб кўзга суртилади Қуён жи-
гарини ҳам шундай қилиб ишлатилади.

Катаракта

Катаракта тикилмалардан пайдо бўладиган касаллик бўлиб,
у кўзнинг ўқ-ёйсимон табақа тешигида, оқсилсимон суюқлик
билан муғузсимон табақанинг орасида туриб қоладиган чет су-
юқликдан иборат. У суюқлик нарсаларнинг қорасини (силуэти-
ни) кўзга тушишига тўсқинлик қилади.

Мен ўзим табобатни ўрганаётган ақлли кишилардан бирини
кўрдим, у кишида катаракта касаллиги пайдо бўлган эди. У
ўзини бўшатишлар, парҳез қилиш, овқатни кам ейиш, шўрва-
лардан ва ҳўлловчи нарсалардан сақланиш, кабоб қилинган ва
қовурилган овқатлар билангина чекланиш ва тарқатиб шим-
дирувчи ва латифлаштирувчи сурмаларни ишлатиш билан даво
лади ва кўриш сезгиси ўзига қайтди.

Ҳақиқатда ҳам катарактани бошланишида пайқаб қолиб
тадбир қилинса, фойда қилади, аммо ўрнашиб қолганда кесиб
олишдан бошқа иложи йўқ.

Катарактага учраган кишининг жуда тўйиб овқатланишдан,
ичишдан, жинсий алоқадан сақланиши ва кундуз ўртасида бир
Мартта овқатланиш билан чекланиши керак; шунингдек балиқ,

ҳўл мевалар, айниқса ҳазми оғир гўштлардан ҳам сақланиши лозим.

Қусишга келсак, у меъдани тозалаш жиҳатидан фойда қилса ҳам, катарактага зарар беради.

ОҒИЗ САССИҚЛИГИ

Тиш милкидан ва тишлар оралигидаги этлардан бўлган оғиз сасишида доимо тишларни тозалашга эътибор бериш, уларни сирка ва сув билан ювиб туриш керак. Агар шу тадбир таъсир қилса, жуда яхши; таъсир қилмаса, ҳатто сасиш кўпайса, у тадбирдан кейин юлгун мевасини, назла ўти, газгаўт, содаж, уд чўпи, мастаки, цитрон пўсти ва қалампирмунчоқни чайнаш керак. Тиш милкига сабр, мурр ва шуларга ўхшаш нарсалар қўйилади. Ёввойи пиёз сиркаси билан оғиз чайқалади ва милкни арпабодиён, тило шароби, ёки ширин набиз шароби билан ишқаланади.

Агар улардан кучлироқ дори керак бўлса, тоғ майизини чайнаб гупук ташлаб турилади. Агар бу ҳам таъсир қилмай, сасиқ ҳид аниқ билиниб турса, куйдирилган зокдан бир бўлак, чучукмия ва заъфарон илдизларининг ҳар биридан ярим бўлак олиб, асал билан қорилади ва кулча қилиб истеъмол қилинади. Ундан кейин сирка билан ёки гул суви аралаштирилган сирка билангина оғиз чайқалади.

УПКА ҚАСАЛЛИҚЛАРИ

Ҳарсиллаш, нафас қисишни даволаш

Бу хил касаллар учун фойдали тадбирлардан бири кўкракни ва биқинларни қўл ёки дағал сочиқ билан ишқашдир. Айниқса, уларда тик туриб нафас олиш пайдо бўлса шундай; ишқашни мўътадил ва ёғсиз қуруқ қилиш керак, агар чарчаш пайдо бўлса, ёғ билан ишқаш фойда беради.

Узлуксиз қусиш, айниқса турп еб устидан тўрт дирҳам буракни беш уқия вазнидаги асал шароби билан қўшиб ичгандан кейин қусиш ҳам у касалликларга қарши қўлланиладиган тадбирлардан ҳисобланади.

Уша касалликларда доим ични юмшатиб туриш ҳам керакли тадбирлардандир.

Шу касалликларда султ бадантарбиядан тез бадантарбияга аста-секин ўтиш ҳам қўлланиладиган тадбирлардан биридир. Аста-секин ўтилмасдан шошилиниса, бу нарса моддани қўпол равишда қўзғатиб, бўғилиш пайдо қилади.

Ҳарсиллашга учраган кишиларнинг сақланғичлари лозим бўладиган ишларга келсак, улар мумкин қадар ҳаммомдан, айниқса овқат еб ҳаммомга тушишдан, кўп ухлашдан, айниқса кундуз кун ухлашдан иборатдир. Овқатни ея солиб ухлаш у кишиларга жуда зарар қилади, лекин уларда қаттиқ кучсизлик, чарчаш ва иссиқ пайдо бўлса, шу пайтда озгина ухласинлар, яна ел пайдо қиладиган ҳар бир дондан, овқат устидан хоҳ сув бўлсин, хоҳ шароб бўлсин, суюқлик ичишдан сақланишлари керак.

Зотилжам

Зотилжамнинг белгилари. Ҳақиқий холис зотилжамнинг белгилари бешта бўлиб, уларнинг биринчиси зотилжам шишининг юракка қўшнилиги сабабли доимий иситма бўлиши, иккинчиси қовурғалар тагида санчиб оғришдир; чунки касал аъзо пардалидир; оғриқ кўпинча нафас олаётган пайтдагина биллинади; гоҳ санчиқ билан бирга тортишиш ҳам бўлади, баъзан тортишиш кучлироқ бўлади. Тортишиш модда кўплигига, санчиқ эса, модданинг сингиши ва ачитишининг кўплигига белги бўлади. Учинчиси шишнинг қисиши сабабли нафаснинг қисилиши, кичиклашуви ва кетма-кет бўлишидир. Тўртинчиси — томир уришнинг аррасимон бўлиши, бунинг сабаби унинг нотекис бўлишида, нотекислиги ортиб бориб касалликнинг охирида қувватнинг кучсизлиги ва модданинг кўплиги сабабли тартиб (ритм)дан чиқиб кетади. Бешинчи белгиси йўталдир. Гоҳо шу касалликнинг дастлабда қуруқ йўтал пайдо бўлиб, кейин балғам ташлаш пайдо бўлади, баъзан шу йўтал дастлабданоқ, балғам ташлаш билан бирга бўлади. Бу жуда яхши белги.

Зотилжам билан ўпка яллиғланиши ўртасидаги айрма шуки, ўпка яллиғланишида томир уриши тўлқинсимон, оғриғи қаттиқ, нафас қисилиши кучлироқ ва нафас иссиқроқ бўлади, яна бошқа белгилар ҳам юз беради. Агар касал зотилжам бўлса, сарсомда бўладиган ёмон ҳоллар, масалан: ақл чалкашлиги, алаҳлаш, нафаснинг тезлашиши, юрак уриш, ўздан кетиш, ёки улардан кўра кучсизроқ ҳолатлар, яъни қаттиқ беҳузурлик, қаттиқ асабийлик, қаттиқ ташналик, юзининг турли рангларида ўзгариши, иситманинг зўрайиши ва ўт қусиш пайдо бўлади.

Билгинки, агар зотилжамда алангаланиш кучайиб, совутишни тақозо қилса, бир қадар тозалаш ва ҳўллаш хусусияти бўлган дорилар, масалан, бодринг суви ва тарвуз суви билан совутадилар. Аммо қовоқ суви бир томондан фойда қилса ҳам, баъзан зарар етказиши ва кўп сийдириб кучсизлантиради. Пархез қилинадиган нарсаларга келсак, улар семизўт суви, сачратқи суви ва ҳар бир совутиб тиғизлаштирувчи нарсалардан иборат.

Сенинг асосий мақсадинг балғам ташлашни осонлаштириш бўлиши лозим. Касал томонни босиб ухлаш балғам ташлашни кўпайтирадиган тадбирлардандир.

Зотилжамга учраганлар учун кучлироқ овқат керак бўлиб, иситманинг кучи синган бўлса, тошлоқ балиғи берилади; шунингдек, шакар ва қаймоқ билан нон берилади, булар балғамнинг етилишига ва ташланишига ёрдам беради; яна гандано, укроп ва туз билан қайнатилган балиқ ҳам берилади.

Сил касаллиги

Силга қобилиятли кишилар букчайган, кўкраги тор, кифтлари гўштсиз, айниқса, орқа томондан ва елкалари олдинга энгашиб чиққан бўлади. Уларнинг гўё иккита қаноти бордек ва елкалари тирсақдан олд ва орқа томондан ажралгандек бўлиб кўринади; уларнинг бўйинлари узун, олдинга мойил бўлиб, ҳалқумлари ирғиб чиққан бўлади.

Мизож жиҳатдан силга қобилиятли кишилар энг совуқ мизожли кишилардир. Сил касаллиги кўп бўладиган ёш — ўн саккиз билан ўттиз чегарасидаги ёшдир. Бу касаллик совуқ мамлакатларда кўпроқ бўлади, чунки у жойларда яшовчиларда томир ёрилиб қон туфлаш кўп бўлиб туради. Бу касаллик кўп бўладиган фасл куз фаслидир.

Кўкрак яраларини ва силни даволаш

Ўпка ярасига тўсқинлик қилишга келсак унинг, ейилмаслиги ва кенгаймаслиги учун қотириш ва қуритиш тадбирини ишлатиш зарур. Лекин у билан яранинг эт олиб битиши умид қилинмаса ҳам касалнинг умрини бир оз узайтириш мумкин. Лекин беморнинг шу муддатдаги ҳаёти яхши ўтмайди ва у тадбирдаги энг кичик хато сабабли ҳам қийнала беради. Шу қуритувчи дорилар, ўпкани буриштириб қуритиб, ярасини битказмаса ҳам бириктиради, торайтиради. Шу тадбирни қўллаган табибининг ҳеч бири сут истеъмол қилдириши керак эмас. Асал сил ярасига ишлатиладиган дориларнинг бириктирувчиси бўлиб яраларга зарар қилмайди.

Яраларни тозалаш юқоридаги айтилган тозаловчи дорилар билан ва «Қарободин»да сил учун тайин қилинган зуфо қайнатмаси билан бўлади. Улардан кучлироғи «Қарободин»да кўрсатилган ва ёввойи ясмиқ ҳам чигитдан тайёрланиб яланадиган доридир; ундан ҳам кучлироғи денгиз пиёзини эшак сути билан қўшиб тайёрланиб яланадиган доридир.

Кўкрак ва ўпка яралари эскирган бўлса, касалга қатроннинг ўзини ёки уни асал билан қўшиб эрталаб ва кечқурун кич-

кина бир қошиқ ялатиш ёки оқувчи майъдан бир озини асал билан қўшиб ялатиш фойда қилади. Агар касалда ҳарорат оу, либ тозаловчи иссиқлик дориларни ишлатишдан қўрқсанг, со-вукликлари эса фойда қилмаса, тулки ўпкаси, арпабодийн уру-ғи, чучукмиянинг қайнатиб қуюлтирилган тоза шираси ва сун-булсоч ширасини олиб шакарнинг қуюлтирилган суви билан қўшиб бериб тур.

Бундай касалнинг овқатига келсак, унга ўрмон каклигининг пиширилган гўшти берилади. Касалликнинг бошида сув қўшил-маган холис оқ шаробдан тийилмайди. Унинг доимо райҳон ҳидлаб туриши, доимо дам олиши ва тинч ётиши керак. Ғазаб-лантирадиган ва асабийлаштирадиган ишларга уринмаслиги ҳам керак; унга ғамгин қиладиган хабар билдирилмайди.

Мен қуйидаги тадбирни турли кишилар ва турли мамлакат-ларда кўп марта синаб кўрдим шу касалликка учраган киши йил бўйи ҳар кун истаганча шакарли гулқандни истеъмол қи-либ туради, ҳатто анчагина миқдорда бўлса ҳам нон билан ейишга буюрилади, кейин у кишининг аҳволи кузатиб борила-ди: агар гулнинг қуриштиши сабабли нафаси қисса, керакки миқдорда зуфо шароби, иситмаси кўтарилганда эса кофур кул-чалари ичирилади. Шундай даволашни ўзгартирмай борилса, натижада касал соғаяди. Агар ёлғонга йўйишдан қўрқилмаган-да эди, мен бу ҳақда ажойиб ҳикояларни сўзлардим ва сил касаллигига учраган бир хотиннинг гулқанддан қанча миқдор-гача истеъмол қилганини айтардим. Унинг касали чўзилиб, узоқ ухлатди, ҳатто гўр ва кафанини таёёрлаш учун киши ча-қирилди. Бироқ, биродари унинг олдида туриб узоқ муддат шу йўсинда даволади, натижада у хотин соғайиб, семириб яшаб юрди. Мен унинг гулқанддан қанча еганини айта олмайман.

Гоҳо гавданинг қуруқлиги ва сўлиши сут ёки айрон истеъ-мол қилишга муҳтож қилади. Бу нарсаларда овқатлик, бадан-ни ҳўллаш, бузилган хилтни мўътадил қилиш хусусияти бор; улардаги пишлоқ бўладиган модда ярани ёпиштиради, сут ўзи-нинг суви билан яра зардобини ва йирингини кетказди. Сут-ларнинг энг ёқадигани хотинларнинг кўкрагидан эмиладиган сут, кейин эшак сути, ундан кейин эчки сути туради, айниқса эчки сути буриштириш учун мувофиқ бўлади. Бия сути ҳам то-заловчи ва балғам ташлашни осонлаштирувчи нарсалардандир, лекин, гумонимча, бунда у сутлардагидек озиклик йўқ. Сигир ва қўй сутида эса ғализлик бор; агар уларни мол эмчагидан сўриш мумкин бўлса, яхшироқ бўлади.

Табобатни камолга етказувчилардан бири сут ичириш йўли-ни баён қилди. Бизнинг тузатишимиз билан унинг айтганлари мана шу: туққанига тўрт ой ёки беш ой бўлган эшакни сайлаб

олинади. Уни соғишдан аввал хурмачани сув билан ювиш керак, агар хурмачага илгари сут соғилган бўлса, уни иссиқ сув билан ювиб ичига яна иссиқ сув қўйилади ва ичидаги нарсалар сувга эриб чиқсин учун қўйиб қўйилади. Кейин уни яна иссиқ ва совуқ сув билан ювилади. Сўнгра хурмачани иссиқ сувга қўйиб, унга ярим сукурража сут соғилади, касаллик бежавотир бўлса, биринчи кунда ичиладиган сут шу миқдорда бўлади. Акс ҳолда мўлжалга қараб керагича ичирилади.

Доимо сутни ҳар кун ярим сукурража дан орттириб борилади. Олтинчи кунга борганда ҳам ич юмшамаса, уч сукурража сутни олиб унга шакар, туз, бодом ёғи ва крахмал аралаштирасан. Агар бемор шу тадбир билан фойдаланса, сутни уч ҳафта ичир. Табобатни камолга етказувчилардан бирининг айтишича, эшак ёки бошқа ҳайвонларнинг сутини ичиришда уларни ёғоч идишда сақлаш яхшироқ

Овқатларга келсак, уларни оқ нон, умоч оши ва қўноқ оши каби ёпиштирувчи нарсалар билан овқатлантириш керак. Гуруч ҳам тозалайди ва эт ундиради. Яхши қайнатилган арпа оши ёпиштирувчи ва тозаловчи бўлиб, у иситма қаттиқлашган пайтда ҳам фойда беради, айниқса уни қўл-оёқлари юлиниб, кул ва сув билан қайта-қайта ювилган қисқичбақалар, хусусан совуқлик сабзавотлар ҳамда ясмиқ билан ейиш яхши.

Қасалнинг жигарида тиқилмалар бўлмаса, уни овқатдан олдин ёки кейин ҳаммомга тушириш мумкин. Ҳаммом уларни семиртиради ва кучли қилади. Улар ичадиган сув ёмғир суви бўлсин.

ЮРАК ҚАСАЛЛИКЛАРИ

Юракда ҳамма хил касалликлар — масалан, ҳар хил мизож бузилишлари пайдо бўлади. Мизож бузилиши гоҳо моддали, гоҳо моддасиз содда бўлади. Модда эса, айниқса рутубат, юракнинг томирларида, гоҳо унинг танаси билан ғилофи орасида бўлади. Қўпинча ўша жойда рутубат пайдо бўлади, маълумки рутубат кўпайганда юракни сиқади ва унинг эркин ёйишига йўл қўймайди.

Гоҳо юракда шишлар ва тиқилмалар пайдо бўлади, гоҳо баъзи бир вазият касалликлари пайдо бўлади, масалан, юрак ўзини сиқувчи ва ёйишига тўсқинлик қилиб кишини ўлдирувчи рутубат ичида бўғилиб қолади.

Юракда яна узлуксизликнинг бузилиш касалликлари юз беради, бу ё юракнинг ўзида ёки ғилофида пайдо бўлади.

Юрак аҳволини далиллар орқали билиш йўллари саккизтадир: томир уриши, нафас, кўкракнинг тузилиши, кўкракдаги мўйлар, баданнинг ушлаб кўрилгандаги ҳолати, баданда пайдо бўладиган ҳоллар, хулқ, баданнинг кучли ёки кучсизлиги ва турли хаёллар.

Юрак дорилари

Оддий дориларнинг мўтадилликка яқинлари ёқут, қора маржон ва феруза, олтин, кумуш ва говзабондир. Уларнинг иссиқликлари эса дорунак, парпи, мушк, анбар, ёввойи занжабил, ипак ва заъфарондир; иккала хил баҳман тез фойда қилади, қаранфул эса жуда ажойиб дори. Бундай дорилардан яна хом уд, лимон райҳони ва унинг уруғи ҳамда тоғ райҳони ва унинг уруғи, шоҳисфарам райҳони ва унинг уруғи, ҳил, келиндона, туклик райҳон ва унинг уруғи, цитрон япроғи, ҳинд содажини кўрсатиш мумкин. Қора андиз ҳам ажойиб дорилардандир.

Совуқ дорилар эса марварид, қаҳрабон, маржон, кофур, сандал, қизил гул, табошир, муҳр лойи, олма, қуруқ ва ҳўл кашничдир.

Хафақон

Хафақон юракда пайдо бўладиган учганга ўхшаш бир ҳаракатдир. Унинг сабаби юракка азият берувчи ҳар бир нарса бўлиб, у юракнинг ўзида, ё унинг филофида бўлади, ёки юракка у билан ёнма-ён турган ва ҳамкор аъзолардан келади.

Хафақонга учраган киши ҳиди ўзига ёқадиган хушбўй нарсаларни ўзи билан бирга олиб юриши, уларни доимо тутатиб ва ҳидлаб туриши керак. Иссиқ хафақонли киши ўша нарсаларга гул, кофур, сандал ва совуқлик ёғларни кўпроқ қўшади, ҳарорати латиф бошқа дорилардан, масалан: мушк, заъфарон ва қаранфилдан бир оз аралаштиради; лекин ҳарорат кўпайиб иш қийинлашса, совуқликлар билан чекланади. Агар у кишининг мизожини совуқ бўлса, мушк, анбар, бон ёғи, цитрон ёғи, кофур суви, ғолия ва шуларга ўхшашлар фойда қилади. Яна тутатқин ва хушбўйликлар ва мизожга қараб уларга ёқадиган дорилар ишлатилади.

Бир ҳаводан бошқа бир совуқ ҳавога кўчши иссиқ хафақонли кишига фойда қиладиган тадбирлардандир; бу, у кишини соғликка қайтаради.

Иссиқ, лекин иссиғи қаттиқ бўлмаган хафақонда синалган дорининг таркиби: тўрт бўлак табошир, ҳинд уди ва омила ширасининг ҳар бирдан бир дирҳам, ҳил ва қаранфилнинг ҳар

биридан бир дирҳам, кофурдан ярим дирҳам ва катиродан уч дирҳам олиб янтоқ шакар суви билан кулча қилинади, ҳар бир кулча ярим дирҳам вазнида бўлади.

Савдодан бўлган хафақонда синалган дорининг таркиби: қора ҳалила ва Қобил ҳалиласининг ҳар берида бир дирҳам, ярим дирҳам девпечак, тўртдан бир дирҳам арман тоши, уч дирҳам аччиқ мушк дорисини олиб шу таркибни ивита оладиган миқдордаги райҳон шароби билан қўшиб ичирилади.

МЕЪДА КАСАЛЛИКЛАРИ

Меъданинг касалланишида овқат алоҳида аҳамиятга эга, айниқса унинг ҳажми ёмон бўлса, жуда соғлом меъдани ҳам касал қилади, ёки овқат жуда кам миқдорда бўлса, соғлом меъдани ҳам оздиради ва сўлдиради. Дориларни кўп истеъмол қилиш ҳам яхши эмас, бунда меъда ўз ишида дорининг ёрдамига одатланиб қолади ёки меъда қусиш ва сурги билан айниқса қусиш билан қийналадиган бўлиб қолади.

Меъдани ичиладиган, қўйиб боғланадиган дорилар билан, дорилар қайнатилган сувларни қўйиш билан, суртиладиган дорилар, суртиб ишқаланадиган ёғлар, дорилар қайнатилган сувларда пиширилган мумдан тайёрланган малҳамлар билан даволанади.

Меъдага ёқадиган нарсалар

Меъда учун овқатларнинг энг яхшиси буриштириш хусусияти ва аччиқлиги бўлиб, ўткирлиги йўқ ва ачиштирмайдиган нарсалардир. Соғлом кишиларга меъдани бақувват қилиш учун буриштирувчи нарсалар фойда қилади, бироқ иситма касаллигига учраганларда бу жиҳатдан ҳаддан ошиб кучли буриштирувчи нарсаларни ишлатмаслик керак, чунки улар меъда оғзини зарарли равишда қуритиб юборади.

Жолинуснинг гувоҳлик беришича, товуқ меъдасининг ички териси меъдага ёқадган ва унинг кучсизлигини тузатадиган овқатлардан саналади. Жинсий алоқани қилмай қўйиш ҳам меъдани кучайтиришда жуда фойдалидир.

Ойда икки марта қусиш кўпчилик кишиларнинг меъдасига мувофиқ келадиган тадбирлардандир, шунда меъдада шиллиқ хилти тўпланмайди. Қусишнинг энг осони турп ва балиқ билан бўладиганидир. Бунинг учун уларни ейилади, агар улар жуда ташна қилса, устидан асал ёки шакар сиканжубинини иссиқ сув билан ичилса, кейин қусилади.

Кўпчилик кишиларнинг меъдасига мувофиқ келадиган тал бир бир кунда бир марта овқатланиш ва ўшанда ҳам меъдад тўлғизмасликдир.

Сургиларга келсак, уларнинг энг мувофиғи сабр, эрмаң чўпи,— унинг шираси эса мувофиқ эмас, чунки шираси чўпида қамалиб турадиган буриштириш хоссасидан ажраб чиқади. Тотиладиган нарсалардан меъда учун ширин майиз мувофиқ келади, чунки унда мўътадил даражада тозалаш хусусияти бор. У тозалаш сабабли меъдада пайдо бўладиган энгил ачишишни тўхтатади, аммо ачишиш кучли бўлса, ундан кўра кучлироқ нарсага эҳтиёж тушади. Мирта уруғи ҳамда хушбўй қилинган қовул ҳам меъда учун фойда беради. Мизожни бир оз иссиқ меъда учун сабзавотлардан сўтчўп, шунингдек шотара, фойдалидир. Петрушка, ялпиз ва сирка билан ишланган қора андиз умуман меъдага фойда еткази.

Билгинки, меъда касалликларининг кўпи ҳазм бузилишидан келиб чиқади. Шунинг учун ҳазм бузилишидан сақлан, унинг сабабларидан, яъни миқдори ва табиати тўғри келмайдиган ва одат бўлмаган овқатлардан ҳамда яхши ҳазмга тўсқинлик қиладиган ҳаводан сақлан. Тўлиқлик меъданинг душманларидандир, шунинг учун очофат кишининг бадани семирмайди, чунки унинг егани ҳазм бўлмайди ва ундан баданга ҳеч нарса қўшилмайди. Аммо ҳали иштаҳаси бўла туриб, овқатдан ўзини тортувчи киши семиради, чунки меъдаси овқатни яхши ҳазм қилади.

Билгинки, ахлат ва елни қайтариш жуда зарарли, чунки кўпинча шу сабабли ахлат юқорига томон ичакнинг бир ўрамидан иккинчисига ўтиб ниҳоят меъдага қайтади ва катта зарар еткази. Баъзан бунинг натижасида ичак буралишига ўхшаш бир ҳолат юз беради ҳамда беҳузурлик ва кам иштаҳалик пайдо бўлади. Бутун ёғлар меъдани бўшаштиради ва унга тўғри келмайди, энг яхши ёғлар зайтун ёғи, ёнгоқ ёғи ва гиста ёғидир.

Билгинки, ҳамма сурги дорилар ва ҳамма мазаси ёмон нарсалар меъда учун ёмондир. Жинсий алоқа меъдага жуда ҳам зарарли, уни тарк қилиш эса меъда учун энг фойдали нарсадир. Кучли қусиш тозалаш жиҳатидан меъдага фойда қилса ҳам, уни кучсизлантириш сабабли кўп зарар еткази.

Бузилган иссиқ мизождан бўлган меъда оғриғини сигир сўтининг қатиғи, ачиган айрон ва совуқ сув ичириш билан даволанади. Касалга жўжа, каклик ва тустовуқ гўштлари, мош, қовоқ ва семизўт, сирка билан қайнатилган майда балиқлар едирилади. Ичириладиган нарсалардан сиканжубин ва гўранинг қуюлтирилган шираси берилади, дорилардан эса табошир

кулча дорилари ва совутувчи қуюқ суртмалар ишлатилади. Касалда озиш ва сўлиш аломатларини кўрсанг, ванналарни қўлла, сув қўшилган суюқ шароб ичир ва ёгли, латиф ва мўътадил суюқ ошлар тайёрлатиб бер.

Совуқ ва елдан бўладиган меъда оғриқларини, агар улар энгил бўлса, тарик қиздириб боғлаш ва олов билан қортиқ қўйиш тўхтатади, айниқса қорин деворининг ўрта жойига киндикни ҳар томондан ўраб оларлик қилиб катта қортиқ қўйилса ва тилмай шундайлигича бирор соат қолдирилса, ажойиб равишда оғриқни дарҳол тўхтатади.

Овқат егандан кейин бошланиб, қусиб ташлаш билангина тўхтайдиган оғриқ ёмон бўлиб, уни даволаш учун тўғри тадбир ҳар кунни овқатдан олдин бир оз асал едиришдир.

Меъда кучсизлиги деб меъданинг шундай ҳолатига айтилдики, у овқатни яхши ҳазм қила олмайди ва овқатга боғлиқ сабаблардан биронтасининг ҳам бўлмаслигига қарамай, ейилган овқат кишини жуда беҳузур қилади.

Билгинки, меъда кучсизлиги деярли гавданинг ҳамма касалликларига сабаб бўлиши мумкин.

Жолинуслик кафиллик беришича, кучли иссиғ ёки қуруқлиги бўлмаган ҳамма меъда касалликлари мана шу таркибдаги беҳи мураккаб дориси билан тузалади: беҳи ширасидан икки ритл, ўткир сиркадан бир ритл ва асалдан кифоя қиларли миқдорда олиб шу таркиб асалдек қуюлгунича қайнатилади, кейин унга бир уқия ва унинг учдан бирдан то икки уқиягача занжабилни янчиб сепиб истеъмол қилинади.

Баланд овоз чиқариш ва қорин пардасини ҳаракатлантирадиган ҳар бир ҳаракат меъда кучсизлигида фойдали тадбирлардир.

Меъда яралари

Меъдада баъзан унинг танасига шимиладиган ва унга тўқнашадиган хилтларнинг ўткирлиги сабабли яра ва тошмалар пайдо бўлади, уларга кўпинча бошқа аъзодан меъдага оқиб келадиган нарсалар ҳам сабаб бўлади.

Меъда яралари, айниқса унинг қуйисидагилар кўпинча кичик нафасга, кўп терлашга, беҳушликка ва қўл-оёқларнинг совушига олиб келади. Меъдада яра борлигига гоҳо кекирикнинг сассиқлиги ва тилни қуритадиган буғнинг кўтарилиши ҳам даволат қилади.

Қизилўнгачдаги яранинг меъда оғзидаги ярадан айирмаси шуки, агар яра қизилўнгачда бўлса, кекирик жуда кўпаяди.

Қизилўнғачдаги яранинг меъда оғзидаги ярадан айирмаси шуки, агар яра қизилўнғачда бўлса, оғриқ орқа томонда — икки курак ўртасида ва бўйинда — кўкрак бошида сезилади. Бу яранинг ҳолини ютилган нарсанинг томоқдан ўтиши аниқлайди, чунки у нарса ўтаётганда қаерда оғриқ борлигини билдиради, ўтиб кетгач оғриқ бир оз босилади.

Меъда оғзидаги ярага оғриқнинг кўкрак қуйисида ёки қорин тепасида бўлиши далолат қилади, бунда оғриқ қаттиқроқ ҳам бўлади.

Меъдада пайдо бўладиган янги ярани буриштирувчи дорилар билан даволанади; касалга тез ҳазм бўладиган овқатлар берилади: зангор, қўрғошин упаси, мартак, тўтиё ва шунга ўхшаш нарсалар қўшиб эски яраларга ишлатиладиган дорилар истеъмол қилинади; балки меъдадаги ярани ва унинг ўйилишини даволашда дастлаб уни асал суви ва гулоб каби нарсалар билан тозалаш керак.

Яра тозаланиб бўлгандан кейин сигир қатигининг ёғи олинган айрони, беҳи, анор ва шунга ўхшаш нарсаларнинг шарбати ичирилади. Яна уларга арпа сувини анор суви ва буриштирувчи меваларнинг сиқиб олинган сувлари билан қўшиб ичирилади; баъзан уларга бузоқ ва эчки болаларининг қорнини пиширтириб, сиркалаб едиришга тўғри келади.

Билгинки, яранинг ҳамма чирки тозаланмаса, бошқа тадбир қилишнинг ва битирувчи дорилар ишлатилишининг фойдаси йўқ. Эт ундирувчи дорилар ишлатилганида, касаллик қизилўнғач томонда ва меъда оғзида бўлса, у дориларга араб елими ва катиरो каби ёпиштирувчи дорилардан анчагина қўшилади.

ЖИГАР КАСАЛЛИКЛАРИ

Жигарнинг аҳволини билиш

Баданнинг умумий аҳволидан олинadиган белгиларга келсак, масалан, баданнинг ранги жигар аҳволига далолат қилади: у қизғиш оқ бўлса, жигарнинг соғломлиги билинади; сариқ бўлса, жигарнинг иссиқлигига, қўрғошин рангли бўлса, совуқлигига, гунгурт бўлса, совуқ ва қуруқлигига далил бўлади.

Билгинки, овқат устига овқат ейиш ва овқатланиш тартибини бузиш жигарга энг зарарли нарсалардан саналади. Наҳорга, ҳаммом, жинсий алоқа ва бадантарбиядан кейин бирданга совуқ сув ичиш, кўпинча, жигарнинг жуда совуб кетишига олиб келади.

Ширин шароб жигарда тикилмалар пайдо қилади, унинг нуқул ўзи кўкракдаги нарсаларни тозалайди.

Дорилардан — аччиқлиги сабабли очувчи, ёки бошқа қуввати сабабли очувчи, шу билан бирга буриштирувчи ва кучайтирувчи бўлган дорчин, қора чайир, мурр ва шу каби руҳ моддасига мос келадиган ва сасишга тўсқинлик қиладиган хушбўй дорилар жигарга фойда етказди. Агар дорида айтиб ўтилган хоссалар билан бирга ширинлик ҳам бўлса, майиз, анжир ва фундуқ каби жигарга дўст ва севимли бўлиб, фойдаси яхшироқ бўлади.

Овқатларнинг яхши каймуслиги жигарга мувофиқ келади. Ширинликлар жигарга ёқади, уни семиртиради, улғайтиради ва кучли қилади, лекин улар жигарда тезда тиқилмалар пайдо қилади, чунки жигар уларни бошқа хилтларга қўшиб қаттиқ тортади. Шунинг учун жигарида шиш бор киши ширинликлардан сақланиши керак, чунки ширинликлар тезда ўтга айланади ҳамда тиқилмалар пайдо қилади. Тиқилмалар пайдо қилиши сабабли қуюқ ширинликлар, ўтга айланиши сабабли мазаси ўткир ширинликлар жигарга жуда зарар қилади. Писта ўзининг хушбўйлиги, буриштириши, очувчанлиги ва овқат йўллари тозалаши сабабли фойда берса ҳам лекин қаттиқ қиздиради. Фундуқ ҳамма жигарлар учун ҳам мувофиқдир, чунки у жуда иссиқ эмас тиқилмаларни очади ва каймуси яхшидир.

Кишининг ранги кўп ҳолларда жигар аҳволига далолат қиладиган нарсалардандир. Тажрибали табиб жигар ва меъда касаллигига учраганларнинг ҳаммасини рангидан билади ва у бошқа бир далилга муҳтож бўлмайди.

Ўт қопчаси сабабли бўладиган жигар кучсизлигига юзнинг сариқ касаллигидаги каби ранги далолат қилади. Баъзан шундай кучсизликда ўт қопчаси билан ичаклар ўртасида тиқилма бўлса, ахлат оқ бўлади. Талоқ ҳамкорлиги билан бўлган жигар кучсизлигига талоқ касалликлари ва рангда қораликнинг устунлиги далолат қилади. Меъда сабабли бўлганини меъда касалликлари ва ҳазм бузилганлигининг белгиларидан билинади. Ичаклар сабабли бўлган жигар кучсизлиги ичак оғриқлари, ел, қорин қулдураши, қуланж ва шунга ўхшаш белгилар билан билинади. Буйрак ва сийдик қопи ҳамкорлиги билан бўлганида сийдикнинг ранги зарур табиий рангдан ўзгаради. Касалнинг кўриниши «ўзлаштиришнинг бузилиши» ва истисқога учраган кишининг кўринишига ўхшаш бўлади. Кўкрак аъзолари сабабли бўладиган жигар кучсизлигига нафас олишнинг ёмонлашуви ва қуруқ йўтал белги бўлади: баъзан у киши кўкрак аъзоларининг бойлоқларида оғирлик ва чўзилганлик сезади.

Жигар кучсизлиги кўпроқ совуқлик ва ҳўлликдан, ёки қуруқликдан, ёки жигарда тўхталиб қолган ёмон моддалардан бўлади. Шунинг учун кўпинча, уни бир оз қиздириш билан да-

воланади, шу билан бирга тиқилмаларни очиш, модданī етил-тириш ва кучайтирадиган буриштирувчига аралаштирилган юмшатувчи ва сасишга тўсқинлик қилувчи дорилар ҳам ишлатилади.

Бўрининг қуритиб янчилган жигари жигар кучсизлигининг ҳамма турлари учун ҳам умумий ва ўз хоссаси билан таъсир қилувчи дорилардан саналади; ундан бир қошиқдан олиб шароб билан ичиб турилади. Жигарни керакли дорилар билан даволагач, араб туясининг сутини ичиришга ўтиш керак.

Жигар кучсизлиги иссиқ сабабли бўлганда,— бу кам учрайди ва кўп бўлмайди,— касалга беҳи, шом олмаси, чин ноки, нордон-чучук анор, агар тиқилмалар кўп бўлмаса, нордон анор ейиш буюрилади; сачратқи суви ва итузум суви ҳам уларга фойда беради.

Жигар тиқилмаларини даволаш. Хилтлардан пайдо бўлган жигар тиқилмаларини даволашда тозаловчи дориларга ва керагига қараб ични мўътадил даражада юргизадиган ёки сийдирадиган дориларга эҳтиёж тушади. Тиқилмалар жигарнинг чуқурлик томонида бўлганда ични юргизувчи дори ишлатилади, дўнглик томонида бўлганда эса, сийдирувчи дори ишлатилади. У дорилардан олдин очувчи, парчаловчи ва тозаловчи дори ишлатиш яхшироқдир.

Шу хил тозаловчи дориларни гоҳо сачратқи илдининг қайнатмаси ёки унинг суви билан ёки арпабоднён, сачратқи, дармана, бобуна, катта бобуна, қора чайир, зарпечак ва шоҳтара билан боқилган араб туяларининг сути билан, ёки шароб билан, ёки маълум уруғларнинг қайнатмаси билан, ёки эрман қайнатмаси билан ичирилади.

Жигар ва талоқ тиқилмаларига қарши фойдали қайнатма: денгиз пиёзи, сунбулсоч, аччиқ бодом, сариқ йўнғичқа ва эрман шохчаларидан баробар бўлакларни олиб қайнатилади ва асал билан ичилади.

Овқат тадбирига келсак, улар ҳамма гализ гўштлар, патир нон, ёпишқоқ оқ ундан қилинган нон, қуюқ ва ширин шароб, гуруч, тариқ, каллапачалар, қуритувчи қовурдоқлар ва қуритувчи дорилардан парҳез қилишлари керак, улар учун қайнатилган нарсалар мувофиқ келади. Бундай касалга бериладиган ноннинг хаами серачитқи, сертуз ва етилган бўлиши керак. Арпа, хандарус¹, нўхат, енгил вазнли бугдой ва боқила ундай кишиларга ёқади. Эски, суюқ ва сув қўшилмаган шаробнинг зарари йўқ.

¹ Хандарус — Рум бугдойи.

Жигар шишлари

Жигар томонида пайдо бўладиган шишларнинг баъзиси жигарнинг ўзида, баъзиси жигар устида ётган мушакларда ва баъзиси эса мосориқода¹ бўлади. Жигарнинг ўзида бўладиган шишларнинг бир тури унинг юқори бўлакларида ва дўнг томонида, бир тури қуйи бўлакларда ва ботиқ томонида, бир тури эса унинг пардаларида, юпқа пўстларида ва томирларида бўлади.

Жигар шишларининг бошланишида яхши фойда қиладиган ва ҳаддан ташқари иссиқ борлигида ишлатиладиган дорилар: сачратқи суви, шакар сиканжубини билан қўшилган итузум суви, арпа суви, қизил тасма суви, баргизуб суви, пақ-пақ суви, ҳўл кашнич суви, қовоқ ва таррак суви, зарпечак суви; бусуларга эрман ва хушбўй қамиш каби нарсалардан бироз аралаштириш керак.

Истисқо

Истисқо моддадан келиб чиқадиган касаллик бўлиб, аъзоларнинг оралиқларига кириб қоладиган бегона совуқ модда сабабли пайдо бўлади: нагижада ҳамма ташқи аъзолар ёки овқат ва хилт тадбирига тегишли аъзоларнинг бўшлиқлари шишади.

Истисқо уч хил бўлади: «гўшт истисқоси», бунинг сабаби қон билан бирга аъзоларга ёйилувчи сувли шиллиқ моддадир; «мешсимон истисқо», бунга сабаб қуйи томон, яъни қорин бўшлиғига ва унинг ён-берига қуйиладиган сув моддасидир; «ноғорасимон истисқо», бунга ўша атрофга ёйилувчи ел моддаси сабаб бўлади.

Жигарда унинг ўзига хос касаллик ёки ҳамкорлик касаллиги юз бермасдан туриб истисқо касаллиги пайдо бўлмайди.

Умумий белгилар: Истисқонинг ҳамма турларида кишининг ранги бузилади; талоқ ҳамкорлиги билан бўлганида ранг кўкимтир ва қорамтир бўлади. Истисқо турларининг ҳаммасида олдин икки оёқ шишади, чунки туғма иссиқлик кучсиз, қон рутубатлик ёки буғлик бўлади, яна кўз, қўл ва оёқ панжалари ҳам шишади. Истисқонинг ҳамма турлари ҳам қаттиқ ташналик ва нафас қисилишидан ташқари бўлмайди; кўпинча, сувга иштаҳа кучлилигидан овқатга иштаҳа оз бўлади.

¹ Мосориқо — ичакларни тутиб турувчи пардадаги майда томирлар ва тугунчалар.

«Мешсимон» истисқони даволаш

Бу билан оғриган кишиларни даволашдаги умумий мақсаат қуёш ва шамолсиз жойда ўтириб ҳамда қуруқ ўтин оловининг алангасида исиниб бўлса ҳам бадандаги ортиқча ҳўлликни қуритиш ва чиқиндиларни чиқаришдир.

Билгинки, писта ва бодом ёғи ҳамма хил истисқога ҳам фойда беради. Шу хил истисқонинг совуқдан бўлганига фойдали содда дориларга келсак, улардан бири, масалан, қора беда солиб қаттиқ қайнатилган сув бўлиб, ундан ҳар куни икки уқия ичирилади; ёки денгиз пиёзидан бир ритлни тўрт қуст шаробга солиб тоза сопол идишда учдан бири кетгунича қайнатилади ва ҳар куни бир катта қошиқ миқдорида ичириб турилади; кейин оз-оз кўпайтириб, беш қошиққа етказиб ичирилади; сўнгра оз-оз камайтириб, яна бир қошиққа қайтарилади. Шунга ўхшаш ялпиз ширасидан ҳам ҳар куни бир уқиядан ичирилади.

Билгинки, туя сути фойдали даво, чунки унда секинлик билан тозалаш ва алоҳида фойдали хусусият бор.

Билгинки, сут ичиш учун энг яхши вақт баҳордан ёз бошигача бўлган вақтдир. Сут ичишнинг биз бир неча марта синанганда фойдали бўлган яхши тадбири қуйидагичадир: туя сутини бир неча кун давомида жуда оз овқатланиб юргандан кейин, бўш қоринга ичилади. Мумкин бўлса, шу кун давомида овқатланмайди, аммо сут ичишдан олдинги кечада, албатта, овқатланмаслик керак. Сутни соғилган ондаёқ соғилган жойида икки ёки уч уқия миқдорида ичилади; энг яхшиси икки уқия сутни бир уқия туя сийдиги билан қушиб ичишдир. Уч кунгача сув ичилмайди, шунда сийганда чиқаётган нарсанинг миқдори ичилаётган нарсага яқин эканлиги кўрилади.

Ҳаммомларга келсак, истисқога учраган кишиларга ҳўл (сувли) ҳаммом ёқмайди, уларга қуруғ учраган яхши бўлади, қуруқ ҳаммомнинг энг яхшиси, айниқса «гўшт истисқоси»га учраган киши учун, кириб ўтира оладиган даражада иситилган тандирдир. Бемор тандирга кирганда бошини сиртга — совуқ ҳавога чиқариб туради, шунда совуқ ҳаво юрак ва ўпка томонига бориб юракни совутади, ташналик зўр бўлмайди, баданидан фойдали кўп тер чиқади.

Истисқо билан оғриганларнинг овқатларига келсак, улар бир кунда бир маҳал ва оз миқдорда ейишлари керак. Агар буғдой нон емаслик мумкин бўлса, емасин, чунки у ёпишқоқ ва тикилма пайдо қилади. Маълум уруғлар қўшилган арпа нони билан чеклансин; агар буғдой нон емасликнинг иложи бўлмаса, тандирга ёпилган ва моғорламаслиги учун сингитиб пиширилган кепакли нон ейиши керак; уни ёпишмайдиган буғ-

дойдан қилиш керак, айрим кишилар унга нўхат унини ҳам қўшадилар.

Ундай касалларга нўхат суви, тўрғай шўрваси, қари хўроз ва товуқ шўрваси ичирилади; айниқса уларга моҳудона чўпи солинган бўлиши керак.

Улар ейдиган сабзавотлар петрушка, лавлаги, кўктикан, сачратқи, шоҳтара, озгина рум исмалоғи, гандано, газзагўт, қо-разиба барги, ялпиз, саримсоқ, ковул ва хардалдан иборат бўлиши керак.

Сариқ ва қорасариқ

Сариқ касаллиги бадан рангининг хунук суратда сарғайиб ёки қорайиб ўзгаришидан иборатдир; бунга сариқ ёки қора хилтнинг сасимасдан териға ва тери остига оқиб бориши сабаб бўлади.

Сариқ касаллигининг сабаби, кўпинча, жигар ва ўт қопчаси томонидан бўлади, қорасариқники эса талоқдан ва гоҳо жигардан ҳам бўлади. Гоҳо сариқ ва қорасариқ касалликларининг иккаласида ҳам баданга умумий бўлган мизож сабаб бўлади.

Билгинки, сариқ касаллигини даволашда икки нарса мақсад қилиб олинади: бири сариқликнинг ўзини терлатувчи ва ювувчи дорилар, кўз учун ишлатиладиган ва бурунга юбориладиган дорилар, шунингдек сариқ касаллигини пайдо қилаётган моддани чиқарувчи сурғи дорилар ёрдамида тери ва кўздан кетказишдир.

Моддани суриб сариқни ҳам кетказувчи дорилардан бири қуйидаги таркибдаги оғиз сувидир: эчки сутидан уч ритл олинади ва маҳсардан бир кафт (қисм) олиб янчиб, бир соат ўша сутда ивителиди, сўнгра сутни сузиб қуюлсин учун ўша кечаси қўйилади, сўнгра сутни оғиздан сузиб, зардобини олинади. Шу сувга озгина асал ёки шакар ва икки дирҳам ҳинд тузи қўшилади; агар шу таркибни кучайтирмоқчи бўлинса, унга бир донақ сақмуниё қўшилади. Шу оғиз сувидан касал кўтароладиган миқдорда уч кун ичирилади. Бундай касалнинг овқати арпа суви ва сабзавотлардан иборат бўлади.

Сариқ бўлганларни шароб ичишга қўйилмайди, лекин сув аралаштирилган шаробни ичиш мумкин. Улар фақат энгил гўштлар ва қуш гўшtidан қилинган шўрвани истеъмол қилсинлар. Иссиқ сабабли сариқ касаллигига йўлиққан кишилар уйқусизлик, газзабланиш, кўп ҳаракат қилиш ва ҳаммомга тушишдан сақланишлари керак.

Тиқилмадан бўладиган сариқ касаллигининг тадбири эса умуман ҳар бир тиқилмага ишлатиладиган ва жигар бобида

айтилган тиқилмаларни даволаш тадбирининг ўзидир; улар томирдан қон олиш ва керагига қараб агар тиқилма жигар дўнгида бўлса, сийдикни юргизиш, ёки унинг чуқурида бўлса, сурги ишлатиш, иссиқлик бўлса ҳам, буриштирувчи ва қуритувчи ҳар бир нарсадан парҳез қилдиришдан иборат.

Тиқилмаларни очиш билан бирга бошқа хусусиятга эга бўлган дориларнинг бири мана бу: санавбарнинг катта уруғидан уч дирҳам, уруғи олинган майиздан беш дирҳам, олтингурутдан ярим мисқол, девпечак, тоғ петрушкасининг уруғи, қора нўхат ва оқ кундир елимининг ҳар биридан икки дирҳамдан олиб, янчиб элаки қилинади; ҳар гал шу таркибдан бир ярим дирҳамдан олиб арпабодиён суви билан бир неча кун истеъмол қилинади. Бу дори албатта таъсир этиб соғайтиради, биз буни кўп мартаба тажриба қилдик.

Агар тиқилмалар билан бирга иситма ҳам бўлса, рум исмалоғи жуда фойда қилади, чунки бу дори очувчи ва латифлаштирувчи доридир; сув сутчўпи ҳам шундай, бундан икки дирҳамни асал билан ичилади; шунингдек, зарпечак ва аччиқ сатратқи сувини хиёршанбар тангачалари ва аччиқ ёки ширин бодом ёғи билан қўшиб истеъмол қилинади.

Кетма-кет ҳаммомга тушиш каби умумий тадбирлар ҳам шу хил даволар жумласидандир; чунки ҳаммом даволашнинг асосидир, ҳаммом фойдасини берадиган тадбирлар, масалан, тозаловчи сувли ванна ҳам шундай. Шу пайтда, касалнинг сийдиги қистаса, ваннага сияверсин, чунки сийдик ҳам фойда қилади. Ҳаммомдан чиқишда совуқ тегмаслиги учун ўралиб чиқиш ва ўралган ҳолда ётиш керак. Ҳаммомдан бошқа ва дори истеъмол қилиш билан бўладиган даволаш теридан сариқликни кетказадиган тадбирлардан иборат. Сариқликни кетказадиган дорилар ичми суриши, ё сийдикни кучли ҳайдаши, ёки терлатиши билан таъсир қилади. У дориларни, айниқса терлатувчи дорини, агар у шароб бўлса, бадантарбия, чарчаш ва ташналикдан кейин, шунингдек ҳаммомдан кейин қилиш фойдалироқ.

Сариқ касаллигига учраган кишилар учун сариқ нарсаларга қараш фойда қилади, чунки бу нарса табиатни савдоли моддаларнинг ҳаммасини терига қараб ҳайдашга қўзғатади ва шу билан даволаш иши енгиллашади, дейдилар.

Ичладиган машҳур дориларнинг бири шу: касал ваннада ўтирган пайтида унга турпнинг сиқиб олинган сувидан икки уқияни ярим дирҳам бурақ ва бир уқия тило шароби билан қўшиб ичирилади; бу дори сариқликни теридан тезда чиқара бошлайди.

Шу бобга кирадиган содда очувчи дорилар: эрман, рум арпабодиёни, туёғўт, игир, рўян, гентиана илдизи, бальзам да-

рахтининг чўплари, дарахт пўкаги, етмак, сарв бужури, қуст ва иккала хил аристолохиядан иборатдир.

Бу касалликда қарши ишлатиладиган дорилардан бирн каклик мяясини холис шаробга қўшиб ичишдир. Ёки икки дона тухумнинг саригини олиб ярим ускурража шаробда ивтиб ичилади. Қуритилган чувалчангни ичишни жуда мақтайдилар, бу дарҳол фойда қилади, айниқ ўти ҳам шундай. Қуйидаги дори ҳам тажриба қилинган: касалга қўзи-қулоқ илдизини ичириб қуёшда турғизилади ва шундан кейин то иситма чиқариб ташна бўлгунича бир оз юргизилади, кейин сунбулсоч қайнатмаси, айниқса сунбулсоч билан бирга рўян ва ялпиз ичирилади, шунда у дарҳол қаттиқ терлатиб сариқ тер чиқаради. Уни ҳаммомдан кейин ичирилса ҳам шундай таъсир қилади.

Гоҳо ўшандай касалларга сийдикни ҳайдашда кучлилиги, жигарни тозалаши ва жигарга мувофиқлиги сабабли типратикан гўшти ҳам фойда қилади, бу овқат ҳам бўлади.

Заҳардан бўлган сариқ касаллигини тарёқ ва митридат билан даволанади, булар заҳарга қаршилиқ қилади. Кейин нордон олма суви, анор суви, сачратқи ва семизўтнинг сиқиб олинган суви, испағул шираси, шунингдек зирк ҳамда совутиш ва тарёқ хоссаси бўлган ҳамма нарсаларни ичилади; мизожни мўтадил қилиб кейин сариқ касаллигини даволашга киришиш керак.

Сариқ касаллигига учраганларнинг овқатлари енгил, латиф ва тикилмаларни очиш хоссасига эга бўлган нарсалардан бўлиши керак. Уларга балиқ шўрваси, айниқса сийдикни юргизувчи ёки моддани суюлтирувчи нарсалар қўшилган балиқ шўрваси фойда қилади.

ИЧАК КАСАЛЛИКЛАРИ

Қуланж касаллиги

Қуланж — ичакка оғриқ берувчи касаллик бўлиб, бунинг натижасида табиий равишда чиқадиган нарса (ахлат)нинг чиқиши қийинлашади. Қуланж ҳақиқатда йўғон ичак, яъни қулун ва унга ёндош ичаклардаги сабабдан бўладиган касалликнинг исми; у касаллик эса ўша ичакларнинг совуқлиги ва қалинлашуви сабабли зўраядиган оғриқдир;

Ҳақиқий қуланжнинг ўрнашиб олишидан бурунги белгилар: чиқариладиган ахлат озаяди, ўз вақтидан кечикиб чиқади, иштаҳа камаяди, ҳатто бутунлай йўқолади, ёғли ва ширин нарсаларни кўнгил истамайди, фақатгина нордон, аччиқ ёки шўр нарсани бир оз истайди, касалнинг кўнгли айнаб ўқчийди, ай-

ниқса ёғли ва ширин нарса тотинганда ёки ёғли нарсанинг ҳиди бурнига кирганида, шундай бўлади, ҳазм кучсизланади, доимо ичак бураб оғрийди, тез-тез сув ичиб туришни истайди, орқа ва иккала поча оғриб туради. Кейин бу белгилар кучайиб ич тўсилиб тўхтайди, ахлат ва ел чиқмайдиган даражага яқинлашади.

Қуланжда сийдик қизаради, чунки ўтнинг кўп қисми буйракка боради, олдида тиқилма борлигидан турилиб тўлиб қолган ўт қопага томон йўл тополмайди.

Буйракда тош пайдо бўлганда ҳам мазкур қуланж белгиларининг кўпчилиги юз беради, чунки қулун ичагининг ўзи буйракка ҳамкорлик қилади, натижада қуланжга хос оғриқ ва шу оғриққа тегишли белгилар юз беради.

Буйрак тошидаги оғриқ жуволдиз қадалаётгандай бўлиб, кичикгина жойда бўлади, қуланж оғриғи эса катта жойда бўлади. Оғриқ жойига қараб бўладиган айирма шуки, қуланж оғриғи қуйи ва ўнг томондан бошланиб юқори ва чап томонга чўзилади, у ўрнашиб олса, ўнг ва чапга қараб ёйилади.

Буйрак оғриғи эса юқоридан бошланиб, қуйига бир оз тушиб, тўхтаб ўрнашади ва у кўпроқ орқа томонга мойил бўлади. Тошли буйракнинг оғриғи қорин бўш вақтида кучаяди, қуланж оғриғи эса қорин бўшлигида енгиллашиб, бирор нарса ейилганда кучаяди.

Ҳуқна қилиш, ел ва ахлатнинг чиқиши қуланж оғриғини енгиллатади, буйрак оғриғини эса, кўпинча, сезиларли даражада енгиллатмайди. Тошни майдалайдиган дорилар буйрак оғриғини енгиллатади, қуланжникини эса енгиллатмайди.

Қуланжни даволаш қонуни

Қуланжни даволашни кечиктириш керак эмас, унинг бошланғич аломатлари сезилиши биланоқ, баданда тўлиқлик пайдо бўлишидан сақланиш ва тезда керак бўлган даражада тозаланиш лозим. Даволашни қари хўрознинг шўрваси каби сиргантирувчи, юмшатувчи дорилар ичиришдан бошлаш керак бўлади. Бундан кейин эса, юмшатувчи ҳуқна қилинади.

Қоринда қамалиб қолган нарсанинг буғлари ва қуланж касаллигининг кўп турларида ишлатиш лозим бўлган ўткир дориларнинг буғлари мияга йўналмаслиги учун бошга жуда катта эътибор бериш керак. Агар улар бошга йўналса баъзан васваса ва ақлдан озиш касалларига олиб келади, бу эса қуланж касаллигида жуда қўрқинчлидир.

Бошни эҳтиётлаш совуқ хушбўй нарсалар, совуқ ёғлар ва биз юқорида айтиб ўтган бошнинг мизожини совутувчи нарсаларни қўллаш билан бўлади.

Қуланж билан оғриган кишига зарар қиладиган нарсаларнинг баъзиси овқатларга ва баъзилари касалнинг хатти-ҳаракатига оид бўлади. Барча ёввойи ҳайвонларнинг ҳазми оғир гўштлари, ҳатто қуён, кийик, қорамол, туя, шунингдек, балиқларнинг, айниқса янги тутилган ёки тузланган катта балиқларнинг гўштлари ва ниманики эканлигидан қатъи назар, ҳар қандай қобурилган ва кабоб қилинган гўштлар ва биз юқорида айтиб ўтганларимиздан ташқари барча ҳайвонларнинг қоринлари, ҳатто ҳар қандай этли бўлса ҳам зарар келтирадиган овқатлардир.

Бундай касалларга оқ нон, патир нон, сикбож¹, мазира², зайтун ёғи билан қўшилган сирка, арпа оши, ширгуруч ва шакарга булғаланган бодом зарар қилади; қатюф нонининг эса зарари камроқдир. Барча хушнонаклар³ ҳам зарарлидир. Шунингдек, қотган нон, залибий ҳалвоси, сулгар, эски ва янги пишлоқлар, ҳамма ични дам қилувчи овқатлар, шунингдек, биз юқорида айтганларимиз лавлаги ва совуқ газгаўт кабилардан ташқари барча сабзавотлар зарарлидир. Боғ ялпизи ҳам ўзининг дам қилиши билан зарар қилади, таратизак ва шеролчин ҳам шундай. Шунингдек, ўрик ва олҳўрилардан бошқа ҳамма мевалар ва зайтун ҳам зарарли, булар эса фақат иссиқликдан бўлган сафроли қуланж, иссиқ қуланж ва ахлатли қуланжлар учун зарарли бўлиб, бошқа қуланжлар учун бундай эмас. Ширин қовун сиҳатлик вақтида овқатдан илгари ейилса, кўпчилик қуланж билан оғриганларга зарар қилмайди. Аммо қовоқ, хусусан, таррак, бодринг, беҳи, оқ карам, оқ шолғом, шом карами, нок, олма, айниқса нордон ва буриштирувчи олмалар, дўлана, кунор дарахтининг меваси, жийда, Табаристон етмаги, Шом тутти, зирк, татим, узум ғўраси, ровоч ва барча булардан тайёрланадиган нарсалар ҳамда шу кабилар қуланж касалида душмандир ва уларни ишлатишга ҳеч йўл йўқ. Шунингдек, жуда ҳўл ёнғоқ ва бодомлар, ҳўл ловия ҳам зарарлидир. Ширин анорнинг пордон анорга қараганда зарари камроқдир.

Касал ўзини сақлаши лозим бўлган хатти-ҳаракатларга келсак, улар, масалан, ел ва ахлатни чиқармай тўхтатиб туриш, ахлатни, айниқса қуруқ ахлатни, қоринда тўхтатиб ухлашдир; аксинча ҳар бир ухлашга ётиш олдидан ҳожатга бориш лозим. Билгинки, чиқармай сақланган ел, кўпинча, қуланж пайдо қилади. Чунки у ахлатни юқорига ҳайдаб туради, ахлат эса тиз бир ғўлакка айланиб, ичакларда кучсизлик пайдо қилади.

¹ Сиркали қийма шўрва

² Қатиқ билан тайёрланадиган суюқ ош.

³ Қатламага ўхшаш нон.

Бавосир

Билгинки, кўпинча, бирон кишида бавосир бор деб гумон қиладилар, ҳақиқатда эса унинг тўғри ичагида ёки ундан юқорироқда яралар бор бўлиб чиқади, бу ҳақда фикр юритиш лозим.

Бавосир қуйидаги турларга бўлинади: сўгалсимон бавосир,— бу энг ёмон хили,— узумсимон ва тутсимон бавосир.

Даволаш. Аввало баданни даволашдан бошлаб, ёмон қонни софин томиридан ҳамда болдир пастки қисмининг пайлари ортидаги томирдан қон олиш билан чиқарилади. Тиззанинг буқиладиган еридаги томирдан қон олиш бу иккаласидан ҳам кучлироқ таъсир кўрсатади.

Бундан кейин ахлатнинг қаттиқлиги орқа тешикни азиятлантириб, касалликни оғирлаштирмаслиги учун табиатни юмшатишга ҳаракат қилиши керак. Бунинг учун энг яхшиси, бавосирга қарши фойдали бўлган дорилардан ич сурувчи ва юмшатувчи дориларни, масалан, муқл ҳаби, филзаҳра ҳаби, далачой ҳаби ва биз яна айтадиган бошқа ҳаблар ишлатиш керак.

Билгинки, бавосирдан қон оқиши касални ел яра, жиннилик, меланхолия, савдовий тутқаноқ, сарамас, тариксимон тошма, саратон, пўст ташлаш, қўтир, темиртки, мохов, зотилжам, ўпка яллиғланиши ва сарсом касалликларига учрашдан сақлайди. Агар бавосирдан одатдаги оқиб турувчи қонни тўхтатиб қўйилса, шу касалликлардан бирортасининг пайдо бўлиш хавфи ёки жигарда ёмон шишлар, қаттиқликлар ва унинг мизожининг бузилиши туфайли истисқо бўлиш хавфи ва шунингдек, ёмон қоннинг йўналиши сабабли ўпкада сил касали ва оғриқлар пайдо бўлиш хавфи туғилади.

Агар бавосир билан бирга орқа тешикда ёрилиш ва шишлар бўлса, аввало шуларни даволаб, сўнг бавосирга ўтилади. Муқл солиб аралаштирилган ўрик ёғи бавосирга ҳам, ёриқларга ҳам фойдалидир.

Бавосирни йўқотиш уни кесиб ташлаш ёки ўткир дорилар ёрдамида амалга оширилади.

Бавосир кўриниб турган бўлса, яхшиси уни тагидан ипак ип, ёки каноп, ёхуд бақувват қил билан боғлаб қўйиш керак. Агар у шу билан тушиб кетса, кетгани, бўлмаса тушурувчи дорилардан ишлатиб кўрилади, бунда ҳам бўлмаган тақдирда, кесиб ташланади. Ўсма ичкарига ботган бўлса, аввал уни ағдариб, ташқарига чиқарилади, сўнг кесилади. Ағдаришни баъзан олов билан, ёки қандай бўлмасин, бошқа усулда қўйиладиган қортиқ ёрдамида амалга оширилади: қортиқни орқа тешик-

ка, токи ўсма ағдарилиб чиққунга қадар қўйиб қўйилади, сўнг уни қисқич билан ушланади.

Бавосир ўсмасини кесишни ихтиёр қилган табиб ташқарига чиқиб турган, ёки қисқич билан қисиб чиқарилган ўсмани ўзига қараб тортади ва бирор ўткир нарса билан илдиздан кесиб ташлайди.

Агар шу тадбирлар таъсирида орқа тешикнинг шишиб кетиши ва қаттиқ оғриши кузатилса, унда муқл ва туянинг ўркачи билан боғлаш, айтиб ўтилган қўйиб боғланувчи дорилар билан боғлаш, оқ нон ва тухум сариғини бир оз афюн ва заъфарон билан қўшиб боғлаш лозим. Касални далачай набизига ўтқазиб бавосирни кесгандан кейинги оғриқни ва шунга ўхшаш оғриқларни қолдиришда ажойиб фойда етказди. Юмшатувчи дорилар солиб қайнатилган сувга касални ўтирғизиш ёки уни орқасига қуйиш ҳам шундай бўлади; бу сув зиғир уруғи, гулхайри ва унинг уруғи, карам ва шуларга ўхшашлар солиб қайнатилган сувдир.

Оғриқни қолдирувчи дорилар

Ўрдак ёғи жуда фойдалидир; шунингдек, дарё қисқичбақаси, ҳўл зуфо така буйрагининг ёғи ва оқ мум ҳам фойдалидир. Яна, хусусан, агар бавосир шишган бўлса, бобуна, қашқарбеда ва бир оз заъфарондан олиб, янчиб, зиғир уруғининг шираси ва мусаллас билан қўшиб хамир қилинади.

Касал киши барча ғализ гўштларни ва сутли нарсаларни ҳамда қонни куйдирувчи зирavor ва дориворларни ейишдан ўзини тийиши керак, аммо манфаат етадиган даражада истеъмол қилиши мумкин. Тез ҳазм бўладиган ва физолига яхши бўлган нарсалардан: гўштлардан, тухум сариғи, ёғли қуш шўрваси, умоч, зирбож ва нўхат сувларини ширин кунжут ёғи билан ейиш фойда қилади. Кокос ёнғоғини каллақанд билан еса ҳам фойдали бўлади.

Агар бу касаллик вақтида ич кетиш ва қоннинг ҳаддан ташқари оқиши воқе бўлса, бу ҳолда гуруч ва анор солинган овқатни майиз билан ейиш фойда беради. Касалнинг ишлатадиган ёғи — ёнғоқ ёғи, кокос ёнғоғи ёғи, бодом ёғи, ўрик данаги мағзининг ёғи, туянинг ўркач ёғи ва бошқа хил яхши сифатли чарвилардир.

Тухум сариғи, гандано ва бир оз пиёз солиб тайёрланган қуймоқ ҳам фойдалидир. Уларга каллақанд мувофиқ келади; анжир улар учун хурмодан яхшироқ.

БУЙРАК ҚАСАЛЛИКЛАРИ

Буйрак касаллиги гоҳо сийдикнинг камайиши билан ўтади. Буйрак касалликлари жигарда бўладиган шу каби касалликлардан иштаҳанинг бутунлай тушиб кетмаслиги билан фарқ қилади. Кимки, усти кўп кўпикли сийса, унинг буйрагида иллат бўлади.

Буйракдаги оғриқ шишдан, ё елдан, ё тошдан ёки кучсизликдан, ёхуд яралардан бўлади. Гоҳо оғриқ овқат сингишининг заифлашиши билан ўтиб, иштаҳа йўқолади ва кўнгил айнайди.

Буйрак оғриқларида ванналарнинг, айниқса сувга юмшатувчи ва оғриқ қолдирувчи даволар солиб қайнатилган бўлса фойдаси кўпдир.

Демак, оғриқни қолдиришда увуштирувчи дорилардан сақланиб моддани тортадиган даражада узоққа чўзмасдан, илиқ сув билан кифояланишга тўғри келади.

Буйрак тоши

Буйрак тоши билан қовуқ тоши пайдо бўлиш сабабларида умумийлик бор. Бу шунинг учунки, тошнинг пайдо бўлиши таъсирланувчи модда билан таъсир қилувчи қувват натижасида бўлади. Модда шиллиқ, йиринг ёки қон каби чиққиқ шишда тўпланган қуюқ ёпишқоқ рутубатдан иборат бўлади; сўнгги хили яъни қон кам учрайди.

Болалардан тош туғилишга мойил бўлганлари кўпинча, табиати қуруқ ва медаларининг мизожи иссиқ бўлганларидир.

Сийдигида қумли чўкмаси кўп бўлган кишида тош туғилмайди. Чунки модда бундай кишида қамалиб қолмайди. Ажаб эмаски, у модда ҳам кўп бўлмаса, чунки модда агар кўп бўлса эди, ундан биринчи галда катта қаттиқ тош пайдо бўларди.

Билгинки, қизларда ва хотинларда қовуқда тош бўлиши кам учрайди, чунки уларда қовуқдан ташқарига бўлган йўл қисқароқ, кенгроқ ва эгрилиги камроқдир. Билгинки, буйрак ва қовуқ тошлари наслдан-наслга кўчадиган касалликлардандир.

Буйракда тош борлигининг биринчи аломати сийдикда бўлиб, у шундан иборатки, сийдик аввалда қуюқ бўлиб, кейин суюққа айлана бошлайди. Сийдикдаги лойқа буйракда қамалиб қолганидан у тиниқ ҳам бўлади. Бу — тошнинг туғилишини кўрсатувчи белгидир.

Белда оғирлик ва оғриқ сезилиши ҳам бу далилни қувватлайди, ҳаракат қилинганда бел қуйсида бир нарса қамалиб тургандек сезилади.

Энди тошни майдалаб чиқарувчи дориларни санаб чиқамиз; булар қуйидагилардир: қуст илдизи, маймунжон илдизи, муқл, беда илдизи, дафна дарахти илдизининг қобиғи, қора нўхат, айниқса у ивитилган сув, гулхайри уруғи, олча меваси, дўлана елими,— дўланада ҳам шундай қувват бор,— темиртикан,— унинг илдизи тош майдалашга яхшидир, хина илдизи, денгиз пиёзи, унинг сиркаси ва сиканжубини, тоғ петрушкаси, ялпиз, эрман, Цейлон дорчини, дашт бодрингининг илдизи, бальзам дарахти ёғочи, бальзам дони,— бальзам ёғи ҳам жуда кучлидир,— дашт бодрингининг уруғи, кангар ва унинг илдизининг суви, талоқғиёҳ, парсиёвашон,— бундан икки дирҳам вазнидагисини турп ёки тоғ петрушкасининг сувига соладилар,— ширин ажриқ илдизи, содаж уруғи, қизил тасма,— хусусан бунинг Румда бўладиган хили,— ёввойи зира, ғозпанжа илдизи ва унинг суви, ер бағирлаб ўсувчи санавбар, жулах, морчўба илдизи, Миср тўпалогининг илдизи, дафна дарахти илдизининг қобиғи, турп уруғи, ёввойи саримсоқ, «тиканли оқ ток» шохлари, чўл газағўти, яна арман бурақи,— бундан беш дирҳам вазнида олиб, асал билан қорилади ва турп сувида уч кун ичилади,— яна тоғ бўйимодаронининг ширасидан бир мисқолни илиқ сув билан ичилади.

Сўйилган қуённинг кули ҳам кучлидир. Бундан икки дирҳам вазнида ичилади. Бу кул ивитилган сувнинг тошни эритиш таъсири кучлидир.

Кучли нарсалардан бири жўжаси очилиб чиққан товуқ тумухуми пўчоғининг кулидир. Кучи зўр ва ҳамма воситалардан яхшироғи юнончада артоғулидитус деб аталган чумчуқдир. Бу саъва жинсидаги бир чумчуқ бўлиб, бошқа чумчуқларнинг ҳаммасидан кичикдир...

Буни хомлигича ёйилади, шундай қилинса яхшироқ бўлади. Пиширилиб, қовурилиб, тузланиб ва қоқи қилиниб ҳам ёйилади. Гоҳо буни, бутунлигича, қувватини кесиб қўядиган даражада иссиқ бўлмаган тандирда куйдирилади, тандирга худди чаён ва бошқалар ҳақида айтилгандай қилиб, шишага солиб қўйилади.

Буйрак тошида оғриқ тутиш вақтларида истеъмол қилишни давом эттирилса, фойда берадиган қайнатма дорини мана бундай қилинади: ёввойи гулхайри япроғини қайнатиб қайнатмага қиздирилган сариеғ ва асал солинади, бундан кўп миқдорда ичирилади. Бу тошни тойдиради, сийдикни юргизади ва тош йўлларини юмшатиб уни енгиллик билан чиқаради.

Агар бундан кучлироқ нарсага эҳтиёж бўлса, қортиқларни тош бор ернинг яқинига қўйилса, уни тортади. Кейин у ердан пастроққа тушиб, у ерга қортиқ ёпиштирилади. Шундай қилиб,

секин-аста икки буйрак устидан сийдик йўли орқали қийшиқ қилиниб пастга туширилади. Тош қовуққа сирпаниб тушса, оғриқ тўхтайдди. Гоҳо бадантарбия қилиш, ҳаракат қилиш, йўрға отга миниш ва зинадан тушиш ҳам тошни тушириш учун кифоя қилади, айниқса, дорилар билан аввал ишқаланган бўлса. Агар тош қовуқдан олат йўлига тушса, бунда оғриқ беради. Баъзан уни ҳаммом ва ванна тўхтатади. Агар буларда ҳаддан ташқари узоқ қолиб, улар бўшаштирса, бир муддатдан кейин қаттиқ оғриқ яна қайталайдди. Бунда бобуна, қашқарбеда, гулхайри ва кепакларни қайнатиб сувини қуйиш яхши фойда қилади.

Тошли кишиларнинг овқатлари уларга зарар қиладиган овқатларнинг қаршилариридир. Чумчуқларнинг қўрда қовурилган гўштлари, уй чумчуғи ва қайнатиш билан эзилиб пишган жўжа уларга зарар қилмайди. Шунингдек, ҳар қандай латиф гўштлар ҳам зарар қилмайди. Уларга қисқичбақанинг қовурилган гўшти ҳам фойда қилади. Овқатларга кангар ва морчўба, айниқса унинг ёввойиси, нўхат сувини зайтун ёғи ва маҳсар ёғи билан қўшиш керак.

Қовуқ ва буйрак тошлари ўртасида шундай фарқ бор: буйрак тоши бир оз юмшоқ, кичикроқ ва қизғишроқ бўлади, қовуқники эса қаттиқроқ, анча катта, қорамтир, кулранг ва оқиш бўлади. Қовуғига тош келган киши өзғин бўлиб, буйрагида тоши бор киши, аксинча семиз бўлади. Қовуқ тошининг оғритиши буйрак тошининг оғритишича бўлмайди. Чунки қовуқдаги тош бўшлиқда туради, тош сийдикни тўсиб турган ҳол бундан мустаснодир.

Қовуқ тошида доимо олат ва унинг тагида, қовуқ устида қичиш ва оғриқ бўлади. Бунга олатнинг қовуқ билан ҳамкорлиги сабаб бўлади.

Мана бу дори уларга фойдалидир: янчилган қулт¹ ўн беш дирҳам парсиёвашон етти дирҳам, талоқғиёҳ саккиз дирҳам, темиртикан ўн дирҳам, ёввойи сабзи уруғи ва тоғ петрушканининг ҳар биридан тўрт дирҳамдан ва оқ анжирдан етти дон олиб, тўрт ритл сувда бир ритл қолгунча қайнатилади ва ҳаммомдан чиққандан кейин ичилади. Бунинг бир ичими ярим ритлдир.

Қовуқ тоши сабабли сийиш қийинлашиб ёки сийдик тўсилиб қолса, бирор монелик ёинки қўрқиб сабабли қовуқни ёришга имконият бўлмаса, бу ҳолда баъзи одамлар ҳийла ишлатиб орқа тешик билан мойк орасидан кичкина ёриқ очиб, у ердан сийдикни чиқариш учун бир найча қўядилар. Бу билан ҳаёт кечириб гарчи осон бўлмаса ҳам, ўлим даф қилинади.

¹ Ҳинд моши.

СИЙИШ ҚИЙИНЛИГИ ВА СИЙДИК ТУТИЛИШИ

Сийиш қийинлигининг сабаби баъзан қовуқнинг ўзида бўлади, масалан, қовуқнинг кучсизлиги; бу мизожнинг, айниқса совуқ мизожнинг бузилиши орқасида, масалан, шимол шамолнинг кўп эсиши орқасида пайдо бўлади, ёки у шиш ва бошқа касалликлар натижасида бўлади. Бунда қовуқ сийдикни ҳайдаш вақтида уни табиий ҳолдагидек сиқиб чиқариш учун унинг ҳаммасини қулай қамраб ололмайди.

Сийдирувчи нарсаларга келсак, улар тоғ петрушкасининг уруғи, ёввойи сабзи уруғи, қаврак елими, ёввойи укроп илдизи, тоғ сунбули илдизи, амом, қуст, рум сассиқ қавраги, игир, укроп ва унинг уруғи, буларнинг ҳаммасини қайнатилган турп сувида ёки қора нўхат сувида, ё темирткан сувида, петрушка ва арпабодиён, хусусан ёввойи арпабодиён ширасида ичилади. Дашт пиёзидан қилинган сиканжубиндан ичиш ҳам жуда фойдалидир.

Агар сийдик тугилишининг сабаби тош бўлса, тошнинг қаерда бўлишига қараб даволанади. Агар бунинг сабаби сўғал, ортиқ ўсган гўшт ва эт униш бўлса, бунинг учун даво бўшаштирадиган ванналарга тушиш, қовуқ бобидаги маълум бўшаштирувчи ёғларни ишлатиш, нордон ва буриштирувчи нарсалардан сақланишдан иборат. Булар баъзан таъсир қилиб ва баъзан таъсир қилмайди.

Агар сабаб сийдикни узоқ ушлаб туришдан бўлса, уни ҳам зиғир уруғи, сариқ йўнғичқа, махсар ва бедалардан тайёрланган юмшатиб бўшаштирувчи ванналар ва шу нарсалардан тайёрланган қуоқ суртмалар билан даволанади, сўнгра сийдикни юргизишда кучли дорилар ва катетер ишлатилади. Бу ўринда бальзам ёғи ва бунинг қаторидагиларнинг катта фойдаси бордир.

Дорилар таъсир этмаганда, бошқача ҳийла қилиб катетер ва сийдирувчи нарса ишлатиш керак бўлади. Қовуқда шиш борлигида ёки уни яқиндан эзиб босиб турган нарса бўлганда, бунинг ишлатишдан сақлан, чунки бундай вақтларда уни киргизиш шишга сабаб бўлиб, оғриқни орттиради.

Катетернинг энг яхшиси энг мулойими ва букилиши жуда осон буюмдан қилинганидир. Баъзи денгиз ҳайвонлари ва баъзи бир қуруқликда яшайдиган ҳайвонларнинг териси бир оз ошланса, шундай бўлади. Кейин бундан катетер ясаб уни оғиз елими билан ёпиштирилади. Баъзан катетерни қўрғошин ва қалайдан қилинади, булар ҳам яхши бўлади. Катетерни баъзан кумушдан ва бошқа маъданлардан ҳам ясалади.

Буларнинг ҳаммаси баъзан бирон нарсани қовуққа юборишга, баъзан ундан бир нарсани чиқаришга мўлжаллаб ясади.

ДИАБЕТ

Диабет сувнинг қандай ичилган бўлса, шундайича қисқа вақтда сийилиб чиқишидир. Бу ёмон касалликдир, у, кўпинча, озишга ва ингичка оғриққа олиб боради. Чунки бу касаллик бадандан кўп рутубатни тортади ва баданнинг сув ичиш орқали ортиқча рутубатдан кераклигини олишига моне бўлади.

Даволаш. Диабет пайдо бўлганда, кўпинча, олов сингари иссиқликдан пайдо бўлади. Шунинг учун уни сийдик ҳайдамайдиган нарсалардан коху ва кўкнор каби совуқ мизожли сабзавотлар, мевалар ва қуюлтирилган ширалар билан совутиш ва ҳўллаш орқали ҳамда совуқ ва ҳўл ҳавода ором олдириш ва ташналикни қондириб, буйракни совутиш ва қовуқ мушакларини кучайтириш учун совуқ ваннада кўкариб совқотгунча ўтқазиш билан даволанади.

Ичиладиган фойдали нарсалардан бири совутилган нордон айрондир, бу қанча қуюқ бўлса, шунча яхши, хусусан қўй сутидан бўлгани энг яхшисидир. Қовурилган қовоқ суви, бодринг шираси, испағул уруғи ва аччиқ анор суви, тут суви, олхўри суви ва шунинг кабилар ҳам фойдали. Бу хил ичимликларни касал сув ўрнига кўтарганича ичади. Боғ ялпизининг қуюқ шираси ҳам уларга жуда фойда қилади. Қизил гулнинг суви, ҳатто унинг ширасини ўз вақтида ичилса, уларга фойда қилиб ташналикни қондиради. Ҳар гал бундан икки қутулийгача ичилади.

Уларга мувофиқ келадиган озиқлар Рум буғдойидан тайёрланган атала, кашкоб, сихкабоблар ва хуломлар¹ бўлиб, буларга ични боғловчи баъзи бир нарсалар ҳам аралашган бўлиши керак. Яна бир яшар мол этидан, семиз товуқлардан ва қорамол почаларидан қилинган ёғли шўрвалар, агар ташна қилишидан қўрқилмаса, нордон қилинган ва қилинмаган янги балиқлар, сув қўшиб пиширилган эчки сути, бунда қўшилган сувнинг ҳаммаси ва сутнинг бир оз қисми қайнаб чиқиб кетиши керак; буларнинг ҳаммаси диабет билан оғриганларга фойдалидир. Совутиш ва буриштириш хоссаси бўлган меваларнинг беҳи каби сийдикни ҳайдаш таъсири бўлганларидан парҳез қилиш керак.

¹ Мол гўштидан сирка ва сабзавотлар қўшиб тайёрланган таом.

ТАНОСИЛ АЪЗОЛАРИ ҲАҚИДА

Жинсий алоқанинг фойдалари

Ўз вақтида воқе бўлган ўрта ва муътадил жинсий алоқа шундай бўладики, унинг кетидан чиқиндиларни бўшатиш, гавдани енгиллашуви ва гавдани кейинги ўсишга тайёрлаш ҳосил бўлади. Гоҳо алоқадан кейин кишини енгган фикр йўқолиб, тетиклик пайдо бўлади, қаттиқ аччиқланиш босилади ва киши тинчланади. Бу ўзининг тетик қилиши ва мия ҳам юракда уруғ туфайли тўпланган дудни даф қилиши билан меланхолияга, савдойи касалликларнинг кўпига фойда қилади.

Шунингдек, у овқатга иштаҳани очади; чов ва мойклар атрофида пайдо бўладиган шишларнинг моддасини кесади. Гоҳо эркакларда алоқани тарк қилиш натижасида уруғ тўпланиб, совуб заҳарликка айланади ва уруғ юрак ва мияга заҳарлик ёмон буғ юборади, бу нарса хотинлардаги «бачадон бўғилишига» ўхшайди. Заҳарлилик кучаймасдан олдин у туғдирган зарарли ҳолларнинг энг кичиги баданнинг оғирлиги, совутиш ва ҳаракатнинг қийинлашувидан иборат.

Жинсий алоқанинг зарарлари

Алоқа бу билан кўп шуғулланувчининг баданини тезликда совутишга, қуриштишга, туғма ҳароратини таратишга ва қувватини туширишга олиб боради. Жинсий алоқа болдирларда сустлик ва оғриқ пайдо қилади, ҳатто киши гавдасини ўзи кўтариб туролмайдиган ҳолга келади.

Эркак болалар билан алоқа қилиш кўпчилик фикрича қабиҳ бир иш, уни шариатда ҳам ҳаром қилингандир.

Қорин овқатга тўла бўла туриб алоқа қилмаслик керак, чунки бу ҳазмга тўсқинлик қилиб, тўлиқлик устига ҳаракат қилишдан келиб чиқадиган касалликларга (тез ва оғир таъсир қилиб) учратади. Оч қоринга ҳам алоқа қилмаслик керак, чунки бу янада зарарлироқ, табиатга оғирроқ ва туғма иссиқликни ўлдирувчанроқ бўлиб, озиш ва ингичка оғриқ касаллигини келтириб чиқаради, балки алоқа таом меъдадан пастга туша бошлаб биринчи ва иккинчи ҳазм камолга етгандан кейин учинчи ҳазм ўрталарида бўлиши керак.

Муътадил мизожлилар учун, тажрибада аниқланишига кўра, алоқанинг энг яхши вақти шуки, бунда киши бирмунча вақт алоқа қилмай юргандан кейин алоқа қилса, ўзини соғлом, енгил ва ҳислатини ўткир сезади.

Маст киши, қариган киши, бола ва кўп алоқа қилувчи кишиларнинг уруғидан бола бўлмайди. Аъзоларига офат етган кишининг уруғидан соғлом бола туғилиши камдан-кам бўлади.

Жинсий қобилиятнинг камлиги

Бунинг сабаби ё олатнинг ўзида, ё уруғ аъзоларида, ёки бошқарувчи¹ ва уларга қўшни аъзоларда, ёхуд бошқарувчи аъзолар билан жинсий аъзолар ўртасида турувчи аъзоларда бўлади.

Уялиш ва турли хаёллар ҳам жинсий алоқани сусайтирадиган ва унга тўсқинлик қиладиган нарсалардан саналади, булар, масалан: алоқа қилинадиган хотинни ёмон кўриш, ёки ундан уялиш, ёки олдиндан алоқага кучсиз ёки ожиз бўлиб қоламанми деб юракда қўрқув пайдо бўлиши — айниқса олдин унда тасодифан шундай ҳол юз берган бўлса,— ҳар гал алоқа қилмоқчи бўлганида бу нарса кўз олдига келиб, алоқадан ожиз бўлади.

Семиз кишилар ориқ кишиларга қараганда, алоқага ожизроқ бўладилар.

Ҳайз кўрган хотин, кампир, касал хотин, балоғатга етмаган қиз, узоқ вақтдан бери алоқа қилмаган хотин билан алоқа қилишдан сақланиш лозим. Чунки, буларнинг ҳаммаси ўз хосиятлари билан уруғ аъзоларининг қувватини кесади. Алоқага заиф бўлган кишига алоқа қилувчилар ҳақидаги ҳикояларни, алоқа усуллари ва турлари тўғрисида ёзилган китобларни ўқиб бериш керак. У қувватли бўлгунча алоқани бутунлай тарк қилиб, шулар устида фикр қилсин.

Шаҳватни кўзгатувчи содда дорилар

Уруғлардан шолғом, карам, қичитқийт, Миср боқиласи, таратизак, ялпиз, сабзи, морчўба, турп, беда, қовун, петрушка, тоғ петрушкаси ва ёввойи зира уруғлари, шунингдек мурчлар, узун мурч, кичик қоқила, кунжут, зиғир ва боғларда экиладиган қизил индов уруғлари, бон донаси ва унинг ёғи, ёввойи сано уруғи, ҳабб уз-залам, сариқ йўнғичқа уруғи, айниқса унинг асал билан қайнатилиб қуритилгани. Донлардан: нўхат, боқила, ловия ва шуларга ўхшаганлар.

Пўстлоқ ва қуруқ ўтлардан: қирфа, дорчин, мускат ёнғоғи пўсти, темирткан, толисфар; мағзлардан: санавбар, қуш тили, сақич дарахти меваси, ёввойи сано уруғи, писта ва фундуқ мағз-

¹ Бошқарувчи аъзолар — мия, юрак, жигар ва мойқлар.

лари ишлатилади. Елимлардан: катиरो, ангуза елимлари фойдали, бу сўнггиси иссиқ ва жуда дам қилувчилардан саналади; совуқ мизождан заифлашган киши ангузадан бир мисқолни шароб билан ичса, фойдаси катта бўлади.

Илдиз ва чўплардан: чаёнут илдизи, оқ ва қизил баҳманлар, ёввойи занжабил, чучук қуст ва «тулки мояги» илдизлари ишлатилади; бу кейингиси олатни қўзғатишда кучлидир; яна кангар илдизи, пиёз айниқса унинг қовурилгани, қовурилган дашт пиёзи, ёввойи сабзи, занжабил, айниқса буларнинг мурабболари, ховлинжон, назла ўти, темиртикан илдизи, ёввойи укроп илдизи, туёгут, бузайдон, муғос, совринжон ва айниқса, луъба барбария яхшидир, чунки бу шароб иссиқлигидан баданнинг ҳамма қисмини қўзғатади. Яна тўпалоқни ичиш ҳам у билан силаш ҳам фойдалидир.

Ҳайвонлардан олиннадиган дорилар: уромастика калтакесаги, варал ва сақанкур, айниқса унинг думининг таги, киндиги, иккала буйраги ва тузи. «Сув қизлари»дан¹ жиррий², илон балиқ, наҳанг ва умуман иссиқлик балиқлар ҳам жинсий алоқа қувватини кучайтиради. Туя сути ҳам шундай уни ҳазм бўлиб, оғирлик қилмайдиган миқдорда йигирма кунгача ҳар куни ичилади. Майда балиқ ва хамелеоннинг қуритилгани — бунни ҳар галетти дирҳамдан ичилади. Балиқ тухуми, товуқ тухумлари, айниқса каклик, каптар ва чумчуқ тухумлари, умуман ҳайвонларнинг мияси, хусусан товуқ, чумчуқ, ўрдак, жўжа, қўзиларнинг мияси, буларни туз билан истеъмол қилинади.

Яна асал ҳам фойдали, бундан дориворсиз асал суви тайёрлаб, доимо ичилиб турилади; агар бунга озгина заъфарон қўшилса яхши бўлади. Суюқликлардан темир суви³ ва ёш шароб ичилади, эскирган шароб эса буғни латифлаштириб тарқатади ва зарар қилади.

Мевалардан ширин узум, айниқса унинг янгиси, жинсий қобилиятни қўзғатиш учун яхши таъсир қилади, чунки бу қонни рутубат ва елга тўлдириб, унга яхши озиқ ва иссиқлик ҳам беради.

Сабзавот ва бунга ўхшаш нарсалардан: темиртикан, айниқса унинг сувини асал билан қиём бўлгунча қайнатиб яланади. Яна таратизакни, айниқса унинг ширасини ҳар кунни эрталаб бир ритл кучли набиз билан ичиб, кейин керакли овқат ейилса, тезда фойда қилади.

---

¹ Яъни сув ҳайвонларидан

² Мурсна балиғи

³ Қиздирилган темир солинган сув.

Биз тайёрлаган кучли дорилардан бири мана бу: ангуза, сабзи уруғи, ҳил, таратизак уруғи, қуш тили, кирмдонанинг ҳар бирдан бир ҳисса, бузайдон ва мурчдан уч ҳиссадан ва мушкдан олтидан бир ҳисса олиб, кичик санавбар мойи билан ҳўлланади ва асалга қорилади.

Дориларга ўхшаш овқатлар

Биз синаган яхши қуймоқ. Чумчуқ ва каптар мясидан эликта, чумчуқ тухуми сариғидан йигирмата, товуқ тухуми сариғидан ўн иккита ва янчилиб яхши пиширилган қўй гўштининг сиқиб олинган сувидан бир коса, сиқилган пиёз сувидан уч уқия, сабзи сувидан беш уқия, туз ва иссиқлик дориворлардан керагича ва сариёғдан эллик дирҳам олинади. Булардан қуймоқ тайёрлаб ейилади. Унинг устидан ҳазм бўлиши олдида ширинга мойил кучли райҳоний шароб ичилади.

Ичимликлардан — ширин шароблар, чинакам ширин майиздан тайёрланган майиз шароблари, қуюқлиги бўлган шаробларнинг ҳаммаси ҳам уларга мувофиқ келади.

БОЛА БЎЛМАСЛИҚ ВА БУИИДА БУЛИШНИНГ ҚИЙИНЛИГИ

Бола бўлмасликнинг сабаби ё эр уруғида, ёки хотин уруғида ёхуд бачадон аъзоларида, ё эрлик олати аъзолари ва уруғ олатларида бўлади. Баъзан ғам, хавф, бош оғриқлари, ҳазм кучсизлиги ва меъда бузилиши каби бошқарувчи аъзолардаги сабабдан ёки алоқа вақтидаги тасодифий хатодан бўлади.

Билгинки, туғадиган ва ҳомиладор бўладиган хотин бола бўлмайдиган хотинга қараганда кам касал бўлади. Бироқ туғадиган хотин туғмайдиган хотинга қараганда заифроқ бўлади ва тезроқ қарийди. Бола бўлмайдиган хотин кўп касал бўлади, унинг қариши секинроқ бўлиб, умрининг кўп қисмида ёш хотиндек бўлади.

ҲОМИЛАДОР ХОТИНЛАРНИНГ УМУМИЙ ТАДБИРИ

Уларнинг ичи жуда қотган бўлса, ёғли шўрва, ширхушк ва шулар каби мўътадил юмшатувчи нарсалар билан ични доимо мулойим қилиб туришга аҳамият бериш лозим. Мўътадил бадантарбия қилиш ва секин-аста юришга буюриш керак, аммо булар ҳаддан ташқари бўлмасин, чунки ҳаддан ташқариси қувватни туширади. Улар ҳаммомни кўп истеъмол қилмасликлари

керак, ҳатто туғиш яқинлашмагунча ҳаммомни ўзларига ҳаромдек билишлари керак.

Ҳомиладор хотин қаттиқ ҳаракат, сакраш, урилиш, йиқилиш, айниқса, жинсий алоқадан, шунингдек қоринни тўлдириб овқат ейишдан ва аччиғланишдан сақланиши лозим.

Ҳомиладор хотинларнинг озиқлари тоза нон, шўрва ва зир-божлардан иборат бўлиб, улар ковул, Миср боқиласи ва хом зайтун каби ҳар бир ўткир ва аччиқ нарсалардан, шунингдек ловия, нўхат ва кунжут каби ҳайз қоини юргизадиган нарсалардан қочишлари керак.

Хотин туққач, уни ўраш ва туғиш қонини етарли даражада келтиришга ҳаракат қилиш керак. Овқатни қиздирадиган, буриштирадиган хушбўй нарсалар билан тузатиш керак: бирданга ғализ овқатларга ўтмаслик керак, бу иситма бериб ўзга-тирувчи қувватни ва жигарни кучсизлантиради ва ташналикни кучайтиради, баъзан эса истисқога ҳам сабаб бўлиб қолади.

Табиб гоҳо туғиши хавфли бўлган ёш хотинлар, бачадонида бирор касаллик бўлган хотинлар ҳамда қовуғи кучсиз бўлган хотинларда ҳомиладорликнинг олдини олишга мажбур бўлади.

Риоя қилиш зарур нарсалардан бири жинсий алоқадан илгари ва кейин фаржга қитрон кўтариш ва уни олатга суртишдир; бальзам ёғи ва қўрғошин упасини суртиш ҳам шундай. Жинсий алоқадан илгари ва кейин анор эти ва аччиқтош кўтариш ҳам фойда қилади.

Туғишни осонлаштирувчи дорилар: узун ва қовоқ уруғисимон гижжаларни чиқарадиган ҳамма дорилар болани чиқаради. Агар туғувчи хотинга хиёршанбар пўстлогидан тўрт мисқол ичирсанг, турган ўрнида туғдиради. Ангуза ва қундуз қири ичириш жуда яхши даводир. Дорчинни ичириш ҳам яхшидир, чунки бу тўлғоқни ва туғишни осонлаштиради. Рум гулхайриси япроғининг сув ва асал билан қайнатмаси туғишни жуда осонлаштирадиган нарсалардан биридир. Сариқ йўнғичқа суви ҳам туғишни энгиллаштиради.

Фойдаси етук яхши дорилардан бири мана бу: парсиёвашондан олиб янчилади ва шароб ҳамда бир озгина ёғ билан ивитиб ичирилади. Бу, шунингдек, кийик ўти ҳам тажрибадан ўтган дорилардандир.

АЙРИМ БИР АЪЗОГА ХОС БЎЛМАГАН КАСАЛЛИКЛАР

ВАБО ИСИТМАСИ ҲАҚИДА

Гоҳо ҳавода ҳам сувдагидек ҳолат юз беради: унинг кайфияти иссиқлик ва совуқликка томон ўзгаради, табиати ҳам ўзгаради ҳамда сув туриб қолиб сасигани ва чиригани каби ҳаво ҳам туриб қолиб чирийди. Сув соф ҳолида эканлигида бузилмай, унга тупроқ жинсидан бўлган ёмон жисмлар аралашиб, таркибида ёмон кайфият пайдо қилгандагина бузилганидек ҳаво ҳам соф ҳолатида эканлигида бузилмайди, балки унинг таркибида ёмон кайфият пайдо қиладиган ёмон буғлар унга аралашгандагина бузилади. Бунга, кўпинча, шамол сабаб бўлиб, у ботқоқлик жойлардан ёки бузилаётган жасадлар кўмилмай ёки куйдирилмай қолган уруш майдонларидан ёки ўлдирувчан ваболи узоқ жойлардан ёмон буғларни яхши ҳаволи жойга ҳайдайди.

Бу ўзгаришларнинг барчасининг манбаи осмон жисмларининг маълум бир вазияти бўлиб, бу вазият уларни бизга номаълум бўлган тарзда вужудга келтиради, шундай бўлса ҳам, бир гуруҳ мунажжимлар бу ҳақда бирор далилга муносабати бўлмаган даъвои ўртага ташлайдилар.

Сен билишинг керакки, бунинг дастлабки узоқ сабаби осмон шакллари, яқин сабаби эса ердаги ҳолатлардир. Осмоннинг таъсир қилувчи қувватлари билан ернинг таъсирланувчи қувватлари ҳавода кучли рутубатлилик ҳосил қилганида буғлар ва тутунларни ҳавога кўтариб тарқатади ва уларни кучсиз ҳарорат билан чиритади. Мана шу ҳолатдаги ҳаво юракка етиб боради ва ундаги руҳ мизожини бузади.

Вабо пайдо бўлишининг белгилари. Вабо сабаблари ўрнида

юрувчи ҳолатларнинг вабо пайдо бўлишига далолат берувчиларидан бири куз фаслининг бошларида ва Элул¹ ойда осмон тошлари ва юлдуз учишининг кўпайишидир, чунки булар бўлғуси вабодан худди унинг сабабига, масалан Қонун² ойда жануб ва шарқ шамолларининг бир неча кун тинмай эсишига ўхшаб дарак беради.

Шунга ўхшаш, ҳавонинг бир кунда бир неча марта ўзгарганини кўрсанг, кейинги куни эса ҳаво тиниқ бўлса, қуёш бир куни соф, бошқа бир куни кудуратли кўришиб, ғуборга ўралиб чиқса, вабо пайдо бўлишига ҳукм қила бер!

Сабаблар билан гўё биргалашиб келувчи белгиларга келсак, сен, масалан, вабодан олдин қурбақа кўпайганини ва чириндилардан пайдо бўладиган ҳашаротларнинг ҳам кўпайганини кўрасан; яна вабога далолат қиладиган белгилардан бири шуки, сен сичқон ва ер тагида яшайдиган жониворларнинг ҳайронлик ва саросимага тушиб, ер юзига қочиб чиққанликларини, лайлак ва шунга ўхшаш ўз табиати бўйича сезгир жониворлар уясидан қочиб, баъзан босиб ётган тухумларини ҳам ташлаб кетишларини кузатасан.

Вабодан сақланиш. Бадандан ортиқча рутубатларни чиқариш, ҳар бир важҳдан баданни қуритишга яқин тадбирни қўллаш ва овқатни кам бериш лозим. Аммо jisмоний ҳаракатларни мутлақо қилдирмаслик, касални ҳаммомга туширмаслик, унга шароб ичирмаслик ва уни ташна қилиб қўймаслик керак. Ҳавони биз айтган нарсалар билан тузатиш ва овқатни нордонликка мойил қилиб, оз миқдорда бериш лозим. Касалга бериладиган гўшти нордон нарсалар билан қўшиб қайнатилсин. Касал хулом³ қарис⁴ оши ҳамда татим ғўра суви, лимон суви ва анор сувларидан сирка қўшиб ёки сиркасиз тайёрланган масусларни⁵ есин; сиркаланган фойдали нарсаларни, айниқса сиркага солинган ковулни ишлатсин. Ангуза уларга фойда етказадиган нарсалардан бўлиб, кишилардан чиришни узоқлаштиради.

ЧЕЧАК ВА ҚИЗАМИҚ

Булар юқумли касалликлар жумласидан бўлиб, жануб шамоллари кўп эсгандан кейин кўпаяди. Иссиқ ҳўл мизожли, айниқса рутубати кудуратли ва томнрларидан қон кам олинган бадан чечак касаллигига чалинишга қобилиятлидир.

¹ Сентябрь.

² Декабрь

³ Бузоқ гўшtidан тайёрланадиган яхна.

⁴ Енгил гўшtlарга мева ва сирка қўшиб тайёрланадиган овқат

⁵ Қушларнинг ичига турли сабавотларни тиқиб сиркада пиширилади.

Чечак, кўпинча, болаларда, сўнг ўсмирларда юз беради; кексаларда эса у кам учрайди, уларда чечак фақат кучли сабаблар мавжудлигида ва жуда иссиқ ва рутубатли мамлакатлардагина юз бериши мумкин. Чечак қуруқ баданлардан кўра рутубатли баданларда, қиш фаслидан кўра баҳорда кўпроқ пайдо бўлади; баҳордан кейин кузнинг охирида, айниқса шу куздан олдинги ёз фасли иссиқ ва қуруқ, кузнинг ўзи ҳам иссиқ ва қуруқ бўлганида кўпроқ юз беради.

Чечак пайдо бўлганда аввало қичимани келтириб чиқариб, кейин игна учига ўхшаш, тариксимон нарсалар кўринади; сўнг-ра бу нарсалар йирингга тўлиб, бадан сиртига чиқади, яра бўлади, кейин қуриб турли рангда қовжираб, тушиб кетади.

Чечак тошган кишидаги ҳолатлардан кўпроқ эътибор берилиши лозим бўлгани унинг нафас олиши ва товушидир. Бу иккаласи яхшилигича қолса, демак, иш беҳавотир; агар чечак, шунингдек, қизамиқ тошган кишининг нафаси узилиб-узилиб кетма-кет чиқаётганлигини кузатсанг, қувват тушганлигини ёки кўкрак-қорин пардаси яллиғланганлигини тахмин қила бер.

Чечак чиқишининг белгилари. Чечак чиқишдан олдин бел оғрийди, бурун қичийди, бетинч уйқу, аъзоларда санчиқ, бутун баданда оғирлик юз беради; юз ва кўз қизаради, кўз ёшланади, бадан алангаланади, нафас қисниши ва товуш бўғилиши билан бирга керишиш ва эснаш кўпаяди, сўлак қуюқлашади, бош оғирлашиб оғрийди, оғиз қурийдди, кўнгил беҳузур бўлиб томоқ ва кўкраклар оғрийди, чалқанча ётганда ва шундай ётишга мойил бўлинганда оёқлар қалтирайди ва, шулар билан бирга, қон бузилишидан туғиладиган иситма воқе бўлади.

Қизамиқ чечакка қараганда камроқ хавфлидир, унинг кўзга тошиши ҳам чечакдагидан камроқ. Қизамиқнинг пайдо бўлиш белгилари чечакнинг юз бериш белгиларига яқин, лекин қизамиқда ўқчиш кўпроқ, кўнгил беҳузурлик ва алангаланиш кучлироқ, бел оғриғи эса камроқ бўлади.

Тез тошиб юзага чиқадиган ва етиладиган қизамиқ беҳавотир, қаттиқ кўк, бинафша ранглиси эса ёмондир. Етилиши суст, тез-тез беҳуш ва беҳузур қиладигани ўлдирувчидир. Кўриниб туриб, тўсатдан ичга ботиб йўқ бўладигани ҳам ёмон, беҳушликни келтиради.

Даволаш. Чечакда, агар шароит кўтарса, шошилинч даврида етарли даражада қон олиш, шунингдек, қизамиқда ҳам агар қон тўлиқлиги бўлса, қон олиш керак.

Бу иккала касалликда аввало кучайтирувчи, қайтарувчи, ҳароратни сўндирувчи ва, шу билан бирга, ични бўгламайдиган ва қонни қуюлтирмайдиган нарсалар, масалан, тамр ҳиндий қўшилган чилонжийда оши, хурмо гулидан тайёрланган овқат,

ясмиқ оши, шўрвалар ва ични кучли юмшатиб юбормайдиган овқатлар бериш керак. Бунинг учун ўша овқатларга тамр ҳиндий ва хусусиятда шунга тўғри келадиган нарсани қўшиш лозим: қовоқ оши ва гарвуз ҳам фойдали.

Шу вақтда касалга ёғни ҳеч бир йўлатилмасин. Касал устига кўрпа ёпиш, уни, айниқса қишда, совуқ ҳаводан узоқлатиш, терлаган кишига ишлатиладиган тадбирни қўллаш лозим бўлади.

Касалликнинг охирида ич суришдан эҳтиёт бўлиш, ясмиқнинг ўзини бериш ўрнига бир неча марта суви янгилаб, қайнатилган ясмиқ бериш, тамр ҳиндий билан нордон қилиб бериладиган ясмиқ ўрнига анор суви, татим ёки ғўра, ёки шунга ўхшашлар суви билан нордон қилинган ясмиқни бериш керак.

Чечак тамом топиб бўлса ва етти кундан ўтиб етилганлиги кўринса, тилла игна билан оҳиста-оҳиста тешиб, рутубатини пахтага шимдириб олиш тўғри тадбирлардан ҳисобланади. Туз қўйишга келсак, буни қўймай илож йўқ. Туз қўйиш чечакни етилтиради ва қуритиб тезда тушириб юборади.

Чечакни юлғун тутуни билан буғлаш жуда фойдалидир. Қиш фаслида юлғун ўтинини муттасил ёқиш керак. Агар чечак ўта рутубатли бўлса, мирта ва унинг баргининг тутуни билан буғламай чора йўқ.

Чечак етилганда ва уни қуритишга киришилганда, чечак тошган кишини гуруч, тариқ, арпа ёки боқила унларининг устига ётқизиш фойдали тадбирлардандир.

Чечак офатидан сақланиши зарур бўлган аъзолар томоқ, кўз, бурун, ўпка ва ичаклардир, чунки чечакда кўпроқ шу аъзолар яраланади; кўзга келсак, баъзан оқиб тушади, баъзан эса унга оқ тушади.

Кўзни сақлашнинг энг яхши йўли: кўзга, айниқса чечак бошланишининг биринчи кунда, татим ва кофур қўшилган муррий ва кашнич суви суртилади, муррийнинг ёлғиз ўзини ҳам суртиш мумкин.

ШИШЛАР ВА ТОШМАЛАР

Чипқонлар ҳам чиқиқлар жинсидандир. Булар кўпинча ҳазм ёмонлигидан, бадан тўлиқлиги устига қилинган ҳаракатлардан ва шуларга ўхшашлардан пайдо бўлад. Чипқонларнинг энг ёмони — энг чуқуридир.

Баданига кўп чипқон чиқа берадиган киши сурги қилса, тез-тез ҳаммомга тушиб терисини сийраклатиб турса ва бадантарбия қилиб юрса, чипқондан қутулади.

Сут ёки анжир суви билан қўшилган канавча уруғи, хардал ва асал ёки асалнинг ўзи билан бирга анжир чипқонни пиширувчи дорилардандир. Чайналган буғдой чипқонни пиширишга яхши ёрдам беради. Бурақ билан қориштирилган майиз ёки хардал билан қўшиб гулсапсар ёнига аралаштирилган анжир чипқонга қарши машҳур доридир; машҳур хамиртуруш дориси ҳам шундай.

Чипқон пишса-ю, ёрилмаса, уни ё дорилар билан, ёки тиф билан ёрасан.

Саратон (рак)

Саратон савдо хилтига тегишли шиш бўлиб, сафро моддасининг куйинди савдога айланган қисмидан ёки холис ва чўкмали савдодан эмас, балки сафро аралашиб куйган моддадан келиб чиқади.

Саратон, кўпинча, ғовак аъзоларда пайдо бўлади; шунинг учун у хотинларда кўпроқ учрайди. У асабга бой аъзоларда ҳам кўп бўлади.

Саратон бошланаётганида яширин ҳолда қолади, чунки у дастлаб пайдо бўлганида, кўпинча, уни аниқлаб билиш қийин бўлиб, кейин белгилари кўринади. У бошланишда кичик боқила донидек қаттиқ, юмалоқ, хира рангли ва бир қадар ҳароратли бўлади Унинг баъзиси қаттиқ оғриқли, баъзиси тинч бўлади. Баъзиси ярага айланади.

Бу шишнинг саратон (қисқичбақа) деб аталиши икки важҳдан: ё қисқичбақа ўз овига ёпишгани сингари бу шиш ҳам аъзога ёпишганлигидан ёки, кўпинча, кўрниниши юмалоқлиги, ранги ва атрофларидан қисқичбақа оёқлари каби томирлар чиқиши сабабли бўлса керак.

Саратонни даволашдан шуни кутиш керакки, у бошланаётганида баъзан уни кўпайтирмай ўз жойида тўхтатиб қўйиш ҳамда ярага айлантормаё сақлаш мумкин бўлади. Саратон бошланиш пайтида иттифоқо, камдан-кам тузалиб ҳам кетади; ammo мустақамланиб олгани эса тузалмайди.

Кўпинча, бадан ичкарисиди яширин саратон пайдо бўлади. Буқротнинг айтишича, бундай саратонни тегиб безовта қилмаслик яхшироқ, чунки тегилса, у ҳалокатга олиб боради. Агар уни ўз ҳолига қўйиб даволанмаса, айниқса, арпа суви, тошлоқ балиғи, илитилган тухумнинг сариғи ва шуларга ўхшаш совутувчи, ҳўлловчи, тинч ва беҳавотир модда пайдо қилувчи нарсалар билан овқатлантирилса, бир қадар соғлик билан тириклик муддати узаяди. Агар унда ҳарорат бўлса, сигир қатиғининг ёғи олинган янги айрони ва ҳўл сабзавотлар, ҳатто қовоқдан тайёрланган овқат берилади.

Саратон кичик бўлса, баъзан уни кесиш мумкин. Агар саратонни бирор нарса билан йўқотиш мумкин бўлса, бу тигни шишнинг атрофларига ўтказиб, уни суғориб турган ҳамма томирларни чиқариб оладиган қилиб жуда тагига етказиб туриб кесиш йўли билан бўлади. У томирлардан биттаси ҳам қолмаслиги керак, улардан кўп қон оқизилади. Шу билан бирга кесиш, кўпинча, саратоннинг ёмонлигини ортиради.

Баъзан кесгандан кейин доғлашга эҳтиёж тушади; агар саратон бошқарувчи ва нафис аъзолар яқинида бўлса, баъзан доғлаш зўр хавф туғдиради.

Қадимгилардан бирининг ҳикоя қилишича, бир табиб саратон шиши чиққан бир эмчакни кесганида, иккинчисида саратон пайдо бўлган. Мен айтаманки, бу иккинчи эмчакда ҳам саратон чиқиш олдида бўлиб, шу кесишга тўғри келиб қолган бўлиши ёки модда кўчиши орқали иккинчи эмчакдан саратон чиққан бўлиши мумкин. Кейингиси аниқроқ.

Саратонга дори ишлатишда тўрт мақсад кўзда тутилади. Саратонни тубдан йўқотиш,— бу қийин, уни зўрайиб кетишдан тўхтатиш, ярага айланишдан тўхтатиш ва ярага айланганини даволаш.

Саратонга ишлатиладиган яхши дорилар ювиб ишлатиладиган маъданий нарсалардир; масалан, ювилган тўтиёни шаббўй ёғи қўшилган гул ёғига аралаштириб ишлатилади.

Саратонни зўрайишдан тўхтатишга келганда, бу мақсадга моддани кесиш, овқатни тузатиш, машҳур қайтарувчи дорилар ёрдамида аъзони кучайтириш ва маъданий нарсалардан чапиладиган дорилар ясаб ишлатиш билан эришилади. Масалан, тегирмон тоши ва қайроқ тошининг ишқаланганда тушган кукунини ҳамда қўрғошин ҳовончага гул ёғи ва кашнич суви каби суюқликни қуйиб, қўрғошин даста билан ишқаланганда чиққан нарсани чапилади. Шунга ўхшаш узум ғўрасини янчиб қўйиб боғлаш ҳам яхши фойда етказилади.

Саратонни ярага айланишдан тўхтатиш мақсадида ишлатиладиган дориларга муҳр лойи ёки арман лойи, ёки думбул зайтуннинг ёғи, гулҳамишабахор суви, ёки коҳу шираси, ёки испағул шираси қўшилган қўрғошин упаси аралаштирилса, бу яхши таркиб бўлади. Яхши фойда берадиган қуюқ суртмалардан бири; сув қисқичбақасининг янгиси, айниқса унинг иқлимиё олтин тўполи билан қўшилганидир.

Ярага айланган саратонни даволашга келганда, бунинг яхши тадбирларидан бири шуки, каноп латтани итузум сувига ботириб доимо яра устига қўйиб турилади, латта қуришга яқинлашганда уни қайтадан ҳўллаб турилади.

Буғдой мағзи, кундур елими, қалай упасининг ҳар бирдан

бир дирхамдан, арман лойи, муҳр ва ювилган сабрларнинг ҳар биридан икки дирхамдан олиб, буларнинг ҳаммасини янчиб, сепиладиган дори тайёрлаб ҳўл ярага ишлатилади, қуруқ ярага эса гул ёғи билан қўшиб марҳам қилиб қўйилади. Гоҳо бунга гул ёғи билан тайёрланган мумли суртмага қўшилган қисқичбақа кули ҳам фойда қилади; яхшиси, унга ўзи баробар миқдорда иқлимё олтин тўполи қўшишдир. Баъзан тўтиёдан тайёрланадиган дори ҳамда семизўт суви ёки испағул шираси билан ювилган тўтиёнинг ўзи фойда етказади.

МОХОВ КАСАЛЛИГИ

Мохов касаллиги савдонинг бутун баданга ёйилишидан пайдо бўладиган ёмон бир иллатдир. У аъзолар мизожини, кўриниш ҳамда шаклини ва, ниҳоят, аъзолар узлуксизлигини ҳам бузади; ҳатто аъзолар ёйилиб, яраланиш сабабли тушиб кетади. Мохов касаллиги бутун баданга тарқалган саратон кабидир; у баъзан ярага айланади, баъзан эса айланмайди. Гоҳо у касал баданида узоқ давом этади.

Мохов касаллигининг энг биринчи таъсир этувчи сабаби жигар мизожининг жуда иссиқ ва қуруқликка мойил бўлиб бузилиши,— бунда қон куйиб савдога айланади,— ёки бутун бадан мизожининг бузилишидир, ёки бу иккала мизож шу даражада бузиладики, бу сабабли қон совуб қўйилади.

Гоҳо буларнинг ҳаммасига ҳавонинг ўз-ўзидан ёки мохов касаллигига учраганларнинг яқинлиги туфайли бузилиши ҳам ёрдамлашади, чунки бу касаллик юқумлидир. Баъзан мохов касаллиги наслдан наслга ўтади.

Бу касалликнинг заифини ҳам даволаш қийин; кучлисини эса даволашга умид йўқ. Моховнинг энди бошланаётганини даволаш мумкин; баданга, ўрнашиб олганини даволаб бўлмайди.

Мохов, аввало, қўл-оёқлардан ва юмшоқ аъзолардан бошланади; шу аъзоларнинг мўйи тўкилиб ранги ўзгаради, баъзан эса ярланади; сўнгра мохов аста-секин бутун баданга ёйилади.

Даволаш

Касаллик оғирлашишидан олдин бўшатиб, тозалаш тadbирини қўллашга шошилиш керак. Касалда қон кўплиги аниқланса, унинг иккала қўлидан бўлса ҳам, тезда етарли даражада томирдан қон олиш лозим.

Томирдан қон олингандан сўнг касалга бир ҳафта дам бериш, кейин луғознё иёражи, Абу Жаҳл тарвузининг этидан:

тайёрланадиган иёраж кабилар билан бўшатиш лозим бўлади.

Мохов касаллигига учраган киши асло жинсий алоқа қилмасин!

Ичириладиган нарсаларга келганда афё илонидан тайёрланадиган кулчаларнинг ёлғиз ўзидан ҳар гал бир мисқолдан олиб, бир уқия қуюқ шароб ёки тило шароби билан ичирилади. Денгиз пиёзи кулчалари ҳам ичирилади.

Билгинки, афё илонининг гўшти ёки у гўштининг қуввати ўтказилган дори бундай моховлар учун энг олий дорилардан биридир.

Ичига афё илони тушиб ўлган ёки шу илон ичган шаробни иттифоқо ичганида моховга учраганлар тузалиб кетганлар. «Афё илони тузи» ҳам улар учун фойдалидир.

Афё илони шўрвасига келганда, боши ва думи кесилиб, ичи тозаланган афё илонларини гандано, укроп, нўхат ва бир оз туз қўшиб то титилиб пишгунича анчагина сувда қайнатилади; ҳамда суюқларини олиб ташлаб, гўштини тозалаб истеъмол қилинади: гўшти ейилади, шўрвасига оқ нон тўғраб ичилади. Баъзан шўрва тузукроқ бўлсин учун каптар боласини қўшиб қайнатилади.

Афё илони қуввати ўтказилган ёғни, масалан, шу илон қайнатилган зайтуни ёғини касал баданига суртиш ҳам фойдали.

Бундай касалларга бериладиган овқатлар: тез ҳазм бўладиган яхши қаймусли нарсалар, масалан, маълум қуш гўшtlарининг қайнатма шўрваси ва гўшти энгил ҳазм бўладиган янги балиқдир, буларга зарур дориворларни қўшиб берилади. Тозаланган арпа нони ва хандарус нони ҳамда шулардан тайёрланган суюқ ошлар ва ҳўл сабзавотлар бундай касаллар учун яхши овқат ҳисобланади.

Қарам бундай касаллар учун ўз хусусияти билан фойдалидир; нонни сут ва асал билан ейиш ҳам фойда қилади. Анжир, узум, майиз, қовурилган бодом, маҳсар, санавбар донаси ва шулардан тайёрланган овқатлар ҳам бундай касаллар учун мувофиқ келади.

ЯРАЛАР

Билгинки, яраларнинг мушак мажақланиши ва эзилишидан пайдо бўлганларидан бошқа ҳаммасини қуритиш орқали даволаш керак бўлади.

Баъзан яраларни тикишга тўғри келади.

Ярага қарши энг аввал қўлланилиши зарур бўлган тадбир — уни дорилар билан йиринглатиш, кейин дорилар билан тозалаш, сўнгра эт ундириб битиришдир.

СУЯК ЧИҚИШИ

Чиқиш — суякнинг ўз жойидан ва табиий вазиятидан бир томонга қараб бутунлай чиқишидир. Агар бутунлай чиқмаса, бўғиннинг чуқур ёки дўнг томонга қараб тойиб кетиши деб аталади, буни ушлаб кўриб билинади. Касалланган бўғин ҳаракат қилолмаса, батамом чиққанлигига ҳукм қилинади. Агар у турли томонга қараб ҳаракат қилиб, илгари етадиган жойларига ета олса, ундан чиқишга алоқадор касаллик бўлмайди.

Табиб учратадиган чиқиш ё танҳо ўзи бўлади, ёки яра, жароҳат, шиш ва бошқа хил касалликлар билан қўшилган бўлади. Чиқиш бошқа касалликлар билан бирга қўшилиб келганда, қараб кўрилади: агар у чидаб бўлмайдиган, шиш туғдирувчи қаттиқ оғриқни қўзғатмайдиган энгил тортиш билан жойига қайтадиган бўлса, қайтарилади; агар иш бунинг аксича бўлса, айниқса, бу ҳолат катта бўғинларда учраса, аввало, яра ёки жароҳатни, кейин чиққан бўғинни даволанади.

Аммо холис ва содда ҳолдаги чиқишга келганда, уни тузатиш тadbири қуйидагича: бир суякнинг боши иккинчи суякнинг бошига тўғри бўлгунича бўғинни чиққан жойига қарши томонга қараб тортилади, кейин уни чиққан жойга қайтарилади. шунда у тушади; буни, кўпинча, шиқиллаб чиққан товушдан билинади. Кейин боғлаб қўйилади; боғлаб қўйиш шишишдан сақлайди ёки шишмасликка ёрдам беради.

Синиш суякка хос узлуксизликнинг бузлиши бўлиб, шу сабабли суякда ажралиш воқе бўлади.

Катта ёшли кишиларнинг синган жойини оғриқдан, синдирувчи сабабнинг келиб тушган жойидан ва қўл билан ушлаб кўриш орқали билинади. Кичик ёшлиларники, эса оғриқ, шиш ва қизаришдан маълум бўлади.

Синган суякларни ўз асл вазиятларига қайтарилса, болалар ва уларга яқин ёшли кишиларда дастлабки қувват сақланиши сабабли уларнинг битиб кетиши мумкин. Аммо йигитлик ва ундан кейинги ёшдаги кишиларда битиб кетмайди, балки мисгарлар мис ва бошқа нарсани бириктиришда ишлатадиган қалай ва қўргошин кавшардек, иккига ажралган суяклар устидан ҳам суяк қадоғидан иборат кавшар ўтиб, уларни бир-бирига қўшиб туради.

Синган суяклар турли муддатда бирикади, чунончи, бурун суяги ўн кунда, қовурға суяги йигирма кунда, билак ва унга

яқин жойлар суяги ўттиз кундан қирқ кунгача, сон суяги эллик кунда бирикади. Баъзан битиш муддати бундан ҳам узоққа чўзилиб, ҳатто, сон суягининг бирикиши уч ойга ёки тўрт ой ва ундан ҳам кўпроқ муддатга чўзилади.

Бириктириш қондаси аъзони керакли миқдорда тортишдан иборат; кўп тортиш тириштиради, алам беради.

Кераклингидан кам тортиш яхши битиб бирикишга тўсқинлик қилади, бу қоида чиқишга ҳам, синишга ҳам баробардир.

Лозим бўлган усулда тортилганда, иккала суякни тўғри вазиятга келтириб керакли миқдорда латталар қўйиб боғланади, устидан тахтакачлар қўйиб, боғичлар билан боғланади. У аъзони иложи борица ҳаракат қилдирмай тинч қўйиш керак.

Шикастабанд синганни ўша куннинг ўзида тузатиб тахтакачлаб қўйишга шошилиши керак. Чунки муддат қанча узайса, жойига кириши шунча қийин бўлиб, унда, айниқса, сон суяги каби мушак ва кўп асаблар ўраб турган суякда офатлар кўпаяди.

ЗАҲАРЛАР

Гоҳо заҳарларнинг қайси турдан эканлигига улар туфайли баданда пайдо бўладиган офатлардан маълумот олинади. Агар ачиниш, шол-шол бўлиш, ичбуриш ва ўйиб ейиш каби ҳолат пайдо бўлса, заҳарнинг зирних, маргимуш ва ўлдирилган симоблар каби ўткир, тез ва иссиқ дорилар хилидан эканлиги билинади. Агар қаттиқ алангаланиш, кўп терлаш, кўзда қизариш, беҳузурлик ва ташналик пайдо бўлса, булар заҳарнинг фарфиюн каби фақатгина ҳарорати туфайли заҳар эканлигига далолат қилади. Агар оғир уйқу, увушиш ва совуқ пайдо бўлса, заҳарнинг увуштирувчи нарсалар жумласидан эканлиги маълум бўлади.

Заҳар ичирилган киши ўзидан кетса ва кўзи олайиб, кўз қорачиги кўринмай қолса, уни тузалишидан умид қилинмасин. Кўзи қизариб, тили осилиб қолса ҳам шундай. Томир уриши тушиб совуқ тер чиқса, бу ёмонлик белгисидир, бу ҳолда киши камдан-кам тирик қолади.

Заҳарланганлик сезилиши биланоқ, заҳарнинг қуввати баданга ёйилишидан бурун тезда даволашга киришиш керак. У кишига илиқ сув ёки кунжут ёғи ва зайтун ёғи ичириб, қустирилади, бу тадбирни мумкин бўлганича кўпроқ қўллаш лозим. Бу ичирилаётган нарсаларга укроп ва бурақ қуввати ўтказилса яхшироқ бўлади.

Заҳарланган киши мумкин қадар кўп қусгандан кейин кўп сут ичса, бу тадбир заҳарнинг зарарини синдиради, сутни ҳам қусиб ташласа зарари йўқ.

Қусилгандан кейин, айниқса, азият пастга тушгани сезилса, ҳуқна ишлатиш керак. Агар бетоқатлик бундан ҳам зўрайса, қустирадиган ва ич сурадиган парса ичирилади; сут ичши ҳам эсдан чиқарилмасин! Муҳр лойи тарёқи каби дори ичиришга эҳтёж тушса, ичирилсин! Чунки бу заҳарни ҳайдашда яхши фойда етказди, айниқса, уни дастлабки пайтда ичирилса, заҳарнинг ҳаммасини қустиради. Унинг таркиби: дафна мевасидан икки мисқол, муҳр лойидан икки мисқол ва гулсапсар илдизидан икки мисқол олиб, бу таркибни зайтун ёғи билан қориштирилади ва ҳар гал бир бундақадан ичирилади.

Заҳар ичган кишини ҳеч бир ухлатмаслик, уни талвасага тушиб, ўзини йўқотишга қўймай, огоҳлантириб туриш ва унинг олдида қаттиқ шовқин-сурон солиш керак.

Ўлдирилмаган симобни ичган кишиларнинг кўпчилиги зарарланмайди, чунки бу қуйи томондан қандай бўлса, шундайлигича киқиб кетади. Аммо қулогига ўлдирилмаган симоб қўйилган кишида қаттиқ алам ва ақл қоришуви юз беради; баъзан у тиришиш касаллигига олиб боради.

Ўлдирилган ва буғлатилган симобга келсак, бу ёмон, зарарли ва парчаловчидир. Бундан ичбуриш оғриши, ичак буралиши, (ичдан) қон ўтиши, тил (гапириш) оғирлашуви ва меъда оғирлашуви юз беради. Бунга қарши қустириш ва шунга ўхшаш тадбирларни қўллагандан кейин, масалан, муррдан уч дирхам олиб шароб билан ичириш ёки асал сувини дам-бадам ичириб туриш яхши даволардандир. Шунга ўхшаш асал сувини бурақ билан қўшиб ҳуқна ҳам қилинсин.

Афюн. Афюн ичган кишининг қўл-оёғи увушиб совуйди, унда қичима пайдо бўлади, баданидан афюн ҳиди келиб туради, боши айланади, ҳиқичоқ тутади, кўз олди қоронғиланади, томоқ ва нафаси қисилади; нафаси кичраяди, қўл-оёғининг ранги хиралашади, лаби ва юзи сарғаяди, кекириши қийинлашади, оғир уйқу босади, тили тутилади ва кўзи чуқур ботади. Кейин бўғувчи кузоз, совуқ тер, совуқ нафас ва ўлимга олиб боради.

Афюндан икки дирҳами ўлдирувчи бўлиб, икки кун ичида ўлдиради, айниқса, шароб билан ичирилса шундай бўлади.

Бунда ёғ, сув, туз ва бурақ ҳамда сиканжубин ва асал билан сув бериб, қустиришдан иборат ҳамма заҳарлар учун умумий бўлган бўшатиш қўлланилади, кейин кучли ҳуқна дори билан ҳуқна қилинади. Эрман билан қўшилган сиканжубин ҳамда шароб билан эрман афюнга қарши ишлатиладиган дориладандир. Ангуза эса унинг тарёқидир. Дорчиннинг ёлғиз ўзи ва сирка ҳам сиканжубин билан қўшилгани ҳам шундай таъсирга эга.

Бир мисқол ангузани йигирма беш дирхам хушбўй шаробга солиб ичирилса, кўпинча, афюн зараридан қутқаради. Кўп миқдордаги эскирган шароб, айниқса, унинг суюқ, хушбўй, кўп сув кўтарадиган ва дорчин қўшилгани бунга қарши ажойбдир.

Ҳашаротлар ва илон чаққани даволаш

Билгинки, ҳашаротлар чаққанига қарши даволашдаги энг буюк қонун «барбар ўйинчоғи» ва тарёқ ёрдамида туғма хароратни кучайтириш ва уни мудофаага қўзғатишдир: туғма хароратни кучайтириш борасидаги тадбиримиз заҳарни куйдириб сиртга ҳайдаб чиқариш учундир; шунингдек ички аъзоларни кучайтириш ҳам кўзда тутилади. Кейин заҳарни ҳайдалади, унинг таъсирини ичладиган дорилар билан ҳамда махсус хусусиятга эга бўлган суюқ суртмалар билан йўқ қилинади.

Қора йўнғичқа уруғи яхши дорилардан бўлиб, уни сувга ёки шаробга солиб ичирилади ёки ялпизнинг уч турининг қайнатмаси ичирилади; қундуз қири ҳам ажойбдир.

Цитрон уруғи барча заҳарларга қарши курашади, унинг бир ичими — икки мисқол. Болдирғон илдизи барча заҳарларга қарши фойдалидир; панжангушт меваси, бальзам ёғи, бальзам дарахти уруғи, панжангушт, анжир билан бирга ёнғоқ, фундуқ, гентиана илдизи, аристолохия билан бирга говшир, самбитгулнинг гули ва барги ҳам фойдалидир.

Ҳар қандай ҳашарот чаққанига қарши фойдали дори: седана, исериқ уруғи ва зиранинг ҳар бирдан икки драхмийдан, гентиана илдизи ва юмалоқ аристолохиянинг ҳар бирдан бир драхмийдан, оқ мурч ва муррнинг ҳар бирдан ярим драхмийдан олиб, асал билан қориштирилади, бунинг бир ичими бир дона Рум боқиласича бўлиб, буни ҳам шаробга солиб ичирилади. Оқ ёки кўк нефть, саримсоқнинг ёлғиз ўзи, ёки унинг сариеғ билан қайнатилгани, зайтун билан бирга қундуз қири ёки ганданонинг сув тегмаган шираси ҳашаротлар чаққанига қарши суртиладиган дорилардандир. Сув ялпизи ва сийдик билан бирга олтингугурт ҳам заҳарни яхши тортувчидир.

Ҳашаротларни ҳайдаш усули

Тутатиладиган дориларга келсак, бунга мисол анор ўтининг тутунидир, чунки бу ҳашаротларни ҳайдайди; гулсапсар илдизи ҳам шундай. Анор новдалари бу соҳада ажойбдир. Гальбан елими, шохлар, тоқ туёқли ва жуфт туёқли ҳайвон

туёқлари, мўйлар, муқл, Эрон қавраги, ангуза, дафна дарахти барги ва меваси, ялпиз ва дарманалар ҳам шундай.

Тошчўп ва сув ялпизи ётиладиган жойга ёйилганда, кўпчилик ҳашаротларни қочирадиган дорилардандир. Панжангуштни ётадиган жой теварагига ёйиб ташланса, ҳашаротдан сақланишда ажойибдир. Дармана ва ангуза ҳам шундай; дафна дарахти бу соҳада ажойиб таъсирга эга. Шунингдек, ўтирадиган жой атрофига санавбар ёғочи кулини сепаиб, доира ясалса ҳам ҳашарот қочади.

Ҳашаротни узоқлатишга ёрдам берадиган тадбирлардан бири: шамдон ва чирогларни ётадиган жойдан узоққа қўйилса, ҳашаротлар ўша томонга боради. Лайлак, товус, тухум қилувчи уй қушлари, тоғ эчкилари, типратиканлар, латчалар ва шуларга ўхшашларни уйда сақлаш ҳашарот ва қурт-қумурсқаларни ҳайдаш учун ёрдам берадиган тадбирлардандир, чунки ҳашаротлар булардан қочади, агар юзага чиқса, бу ҳайвонлар уларни ўлдиради.

Қутурган ит тишлаган кишининг аҳволи

Кишини қутурган ит тишлаганида умуман бошқа жароҳатларга ўхшаш оғриқли жароҳатдан бошқа нарса кузатилмайди. Сўнгроқ, бир неча кундан кейин, у кишининг фикри бир оз бузилади, ёмон тушлар кўради, ғазабланганга ўхшаш ҳолат, восвослик ва ақл қоришуви, сўралган нарса қолиб бошқача жавоб бериш содир бўлади. Сен унинг бармоқлари ва оёқлари тортишиб, ўзига тортаётганини кўрасан. Касал ёруғликдан қочади; унинг кўкрак-қорин пардаси пирпираб учади, ҳиқичоқ тутади, ташна бўлади, оғзи қуриydi; у кўпчиликдан қочади, ёлғиз туришни севади ва кўпинча, ёруғликни ёмон кўради. Бутун аъзоси, айниқса, юзи қизаради ва сўнг юзи яраланади; унда кучли оғриқлар пайдо бўлади, овози бўғилади; у йиғлайди ва сўнг иш охирига яқинлашгач, сувдан ва умумий суюқликдан қўрқа бошлайди, унга қачон бўлмасин сув келтирилса, ит деб хаёл қилиб хавфсираydi, баъзан сувдан қўрқмайди, лекин ундан ирганади, баъзан тупроққа ағанашни яхши кўради, баъзан эса ихтиёрсиз равишда маний чиқиши содир бўлади ва бу, албатта, тортишиш ва кузозга олиб боради, иш совуқ тер чиқиши, беҳушлик ва ўлимгача бориб етади. Баъзан эса касал бу ҳолатлар содир бўлмасданоқ ташналикдан ўлади. Гоҳо у сув истайди, аммо сув берилса, додлаб ичмайди, ёки бирор қултум ичгудек бўлса, сув тиқилиб қолиб ўлади.

Биронта касалда юз берадиган ғайритабiiий ҳолатлардан бири шуки, у одамни тишлашга уринади, агар касаллик авжи-

га етган пайтда тишлагудек бўлса, бу одамда ҳам қутурган кишидагидек ҳолат юз беради; ундан қолган сув ва овқатни истеъмол қилган киши ҳам қутуради.

Биронта касал, агар у сувдан қўрқа бошлаган, айниқса, ойнада ўз юзини кўриб таний олмайдиган ёки ойнада ўзининг ўрнида итни кўриш даражасига етган бўлса, уни даволаб бўлмайди, ёки у бирор бошқа тадбир ёрдамида соғая олмайди.

Бу касаллик икки хафта ва шунга яқин вақтдан бошлаб олти ой муддат орасида ўлдиради; ўртача муддат — қирқ кун.

Қутурган ва қутурмаган ит қопиши орасидаги фарқ

Бунинг учун «шоҳ ёнғоқ»ни¹ ёки ундан бошқасини олиб, бир оз вақт жароҳат устига қўйиб турилади, кейин олиб, товуққа ташланади, агар товуқ ундан юз ўгирса, демак, қутурган ит қопган бўлади; агар товуқ ёнғоқни еб ўлиб қолса, бунда ҳам ит қутурган бўлиб чиқади. Ёки бир бурда нонни олиб, жароҳатдан оқаётган нарсани, хоҳ у қон бўлсин, ёки бирор бошқа нарса бўлсин, суртилади ва бирор итга ташланади, агар ит уни емаса, демак, қутурган ит қопган бўлади.

Даволаш

Авалло жароҳатни бирикишга қўймаслик, аксинча, агар у кенг бўлмаса, кенгайтириш ва очиш керак. Сўнгра биз сенга ҳашаротлар чақиши бобида айтган тадбирлар, қортиқ билан сўриб олиш усули қўлланилади. Қандай ит тишлаганини аниқлаш учун жароҳатни энг камида қирқ кунгача битишига йўл қўймаслик керак.

Касалликнинг бошланишида барча мумкин бўлган тадбирлар — юргизиш, ҳаммомга тушириш билан касални терлатиш лозим. Биринчи кунларда бўшатишга шошилмаслик, балки заҳарни ташқарига тортиб чиқариш керак.

Ич суришга келганда, бунга савдони сурувчи нарсалар, ҳатто харбақ, харбақ кулчалари ва шунга ўхшаш зарурий нарсалар қўлланилсин.

Оқ ток ёғочи чўғида майдалаб янчиш мумкин бўлган даражада мўътадил куйдирилган дарё қисқичбақасининг кўмирини ҳамда худди шундай ёғоч чўғида худди шу даражада куйдирилган гентиана илдизи кўмирини тоза шароб билан ичириб;

¹ Яъни мускат ёнғоғи

синаб кўрганлар. Ундан бир ичими тўрт қошиқ бўлиб, шундай шаробга солиб ичирилади. Кўмир худди сурмадек қилиб янчилган бўлиши керак.

Агар заҳар кучли бўлса, у тўртинчи кунгача ва ундан илгарироқ ҳам баданга тарқалса керак ва у, кўпинча, бир ҳафта ичида ўлдиради. Агар заҳар биз айтганимиздан ҳам тезроқ тарқалаётган бўлса, уни тортиб олишда доғлашдан бошқа фойдалироқ бирор нарса йўқлиги шубҳасиздир. Ҳатто кўрсатилгандан ҳам узоқроқ муддат ўтган бўлса ҳамда сен сувдан чўчиш воқе бўлишидан қўрқиб ана шу муддат ўтгандан кейин доғлашга шошилсанг, у албатта, фойда етказди, чунки доғлашнинг тортиши ва заҳар жавҳарини бузиши бошқа дориларнинг тортиши ва бузишдан кучсиз бўлмайди.

Иш сувдан қўрқиншгача бориб етганида ҳам, то касал ўзини ойнада таниёлмайдиган бўлиб қолгунича қўрқмасдан даволай бер.

Касалга сув ичириш учун барча ҳийлаларни ишлат, агар уни боғлаб зўрлик билан ичиришга эҳтиёж тушса, шундай қил; унинг меъдаси устига совутувчи дориларни қўйиб боғла, баробар сув қўшилган шаробни ичириб синаб кўрганлар, у жуда ажойиб фойда етказган. Касалга сув ичиришда қўлланиладиган ҳийлалардан бири шуки, қуюқ асалдан ёки мумдан ичи бўш нарсалар ясаб, уларга сув қўйиб ютишга буюрилади.

Чаён чақиши

Чаён чаққан заҳотнёқ кишида қизил рангли қаттиқ шиш ва давомли оғриқ пайдо бўлади. Чақилган жой гоҳ алангаланади, гоҳ совийди; худди у ерга думалоқланган қор келиб тегаяпти деб гумон қилинади. Бирданига оғриқ ва игна санчилгандек санчиқ пайдо бўлиб, бунинг кетидан совуқ тер чиқади, лаб учади ва совуйди; киши оғзидан лабларда қотиб қоладиган ёпишқоқ нарса ташлайди; эт увушиб хурпаяди, мўйлар тикаяди, бадан атрофлари, айниқса, чаён чаққан жойга яқинлари совуб, қалтираш пайдо бўлади, бутун бадан бўшашади.

Даволаш

Буни умумий қонунлар асосида ҳамда, туз, тарик ва шуларга ўхшашлар билан компресс қилиб даволанади. Энг аввал бажарилиши зарур бўлган шартларга риоя қилинган ҳолда ярани сўриб ташлаш ва заҳарни тортиш борасида айтилган нарсаларни қўллаш лозим. Чаён чаққан жойга ангуза, саримсоқ ва назла ўти каби ўткир, латиф ва тез алангалантирувчи

нарсаларни қўйиш керак. Аммо беклар ўти чаён чаққанига қарши ишлатиладиган энг яхши дорилардандир, ритта мағзи,— бу Ҳинд фундуғидир,— ва умуман барча фундуқлар ҳам шундай.

Шароб билан саримсоқ чаён чаққанга қарши яхши дорилардандир. Бунда шаробни саримсоқ ейилгандан бир оз фурсат ўтгач ичилади. Саримсоқни ўз вазнича ёнғоқ билан қўшиб ейилса, айниқса, фойдалидир; уларнинг ҳар иккаласидан бир уқияча ейилади. Саримсоқ ва шаробни истеъмол қилгандан кейин касал жуда иссиқ жойда ўралиб ётиши керак.

Чаёнинг ўзи ҳамда унинг думи, шунингдек, чаён думига ўхшашлиги сабабли «чаён думи» деб аталадиган ўсимлик ҳам чаён чаққанига қарши қўйиб боғланадиган яхши дорилардандир. Иситилган денгиз суви, қора йўнғичқа шираси ва қайнатмаси ҳам ажойиб фойда етказди. Иситилган оқ нефть ҳам ажойиб.

ЗИЙНАТГА ТЕГИШЛИ ТАДБИРЛАР Сочни тўкилишдан сақлайдиган дорилар

Мирта, унинг дони, ладан, омила, Кобул ҳалиласи, мурр, сабр ва сунбулсочлар ана шундай дорилардандир, гоҳо буриштириши сабабли мози ҳам муҳим дориларга киради.

Яна: петрушка уруғи, лавлаги уруғи, сунбулсоч ва кундур елимининг ҳар бирдан икки уқия, ўн беш дона ёнғоқ, санавбар дарахти илдизининг пўстидан бир ритл олинади ва ҳаммасини лой билан сувалган қозонга солиб, тандирга қўйилади ва унда куйиб янчиладиган бўлгунича қолдирилади. Сўнгра олиб янчилади, унга бир ритл айиқ ёғи қўшилади,— бу яхшироқ,— ёки ғоз ёғи қўшилади, кейин дорига эҳтиёж тушганда хушбўй қилинган ёгда эритиб ишлатилади. Бу тепа соч энди тўкила бошлаганда ҳам фойда келтиради.

Сочни узайтирадиган дорилар

Бу дориларга кунжут барги, қовоқ барги, ҳарорати ва буриштириш хусусияти бўлган ёғлар, масалан, куйдириб мум билан қўшилган ёки ўзича қолдирилган гулсапсар ёғи, хина ёғи, айниқса, мирта ёғи мисол бўлади; гоҳо бошни Абу Жаҳл тарвузи ивитилган сув билан ювиш ҳам фойда қилади.

Яна: хардални лавлаги қайнатилган сувга солиб, бу билан бош ювилади, кейин бошни мирта ёғи омила ёғи билан ёглади.

Мўйга ишлатиладиган бўёқларнинг баёни

Мўйни бўяйдиган бўёқ уч хил: қорайтирувчи, қизғиш қилувчи ва оқартирувчи. Биз қорайтирувчи яхши дорилардан бир қанчаларини баён этишга бошлаймиз.

Мўйни қорайтирадиган дорилар

Хина ва ўсма бундай дориларнинг асоси, эканлиги тўғри-сида ҳамма одамлар бир фикрдадир. Улар мўйларнинг турлича қобилиятига қараб турлича таъсир кўрсатади. Одамлар хина ишлатиб, кейин уни ювиб ташлаб, ўсма ишлатадилар. Ҳар иккаласини ҳам қўйгандан кейин анчагина вақт ушлаб турадилар, қанча кўпроқ ушланса, шунча яхши бўлади.

Баъзилар ҳар иккаласини бирга ишлатадилар. Баъзи кишилар эса фақат хинани ишлатиб, унинг сарғиш қилиб қизартиришига рози бўлиб тура берадилар. Баъзилар эса фақат ўсмани ишлатиб, унинг товусранг қилишига қаноат қиладилар. Яхши ҳинд ўсмаси мўйни тез бўяйди, лекин жуда товусранг ва қизғиш қилади, кермон ўсмаси эса камроқ ва кечикиброқ бўяйди, аммо у мўйни табиий қоралигига мойил қилиб бўяйди ва унда товусранглилик кўп бўлмайди.

Яхши бўёқнинг таркиби. Хинадан бир бўлак, ўсмадан икки бўлак, куйдирилган мис, аччиқтош, андарон тузи, қовурилган мози ва темир чиркидан баробар бўлакларни олиб, сирка билан янчилади ва ачигунича қўйиб, сўнгра ишлатилади.

Рангни чиройли қилувчи нарсалар

Биринчи галда рангни чиройли қилувчи нарсалар: улар, масалан, нўхат ва илитилган тухум, гўшт сели ва хушбўй шароб истеъмол қилиш ҳамда анжир ейишдан иборат; анжир терига қараб ҳайдаладиган суюқ қон пайдо қилади ва шу сабабли семиртиради.

Игир ҳам рангни чиройли қилади. «Барбар ўйинчоғи»ни бир дирҳамдан икки дирҳамгача турли толқонларга яхши қориштириб ичилса ҳам, шундай таъсир қилади; ёмон алангаланиш пайдо қилмаслиги учун уни толқонларга аралаштирилади. Сабзавотлардан турп, гандано, пиёз, айникса, карам,— уни донмо еб туриш,— ва саримсоқ шу хил таъсир кўрсатади.

Хушбўй рўян, ширин ва аччиқ бодом, бодринг ва қовун уруғлари, Рум исмалоғи, қовоқ ва таратизак уруғи ҳам бу жиҳатдан кучли дорилардир. Юзга ҳар кун крахмал ва катирони сут билан суртиш ҳам, кўпинча, юзни тозалаб тиниқ қилади.

Яхши суртма дори. Боқила уни ва арпа унининг ҳар биридан бир бўлак, нўхат унидан бир бўлак, пўсти ажратилган ясимқ, катиро ва крахмалнинг ҳар биридан ярим бўлак, қовун уруғидан икки бўлак ва заъфарондан бўяш учун етарли миқдорда олиб, шу таркибни кечаси юзга суртилади, кундуз куни қовун пўчоғи қайнатмаси, гунафша қайнатмаси ва шунга ўхшашлар билан ювиб ташланади.

Терини Қуёш, шамол ва совуқдан сақлаш учун тухум оқи ёки араб елимининг ивтитмаси, ёки мумравғанни суртиш керак. Ёки сувда ивйтиб, сузиб олинган кепаксиз ноннинг увоқларини олиб, тухум оқи билан аралаштирилади ва уни юзга суртилади.

БАҲАҚ¹, ВАЗАҲ, ОҚ ВА ҚОРА ПЕСЛИК

Иккала баҳақ билан ҳақиқий оқ песлик ўртасидаги фарқ шундаки, иккала баҳақ терида бўлиб, чуқур ботса ҳам оз ботади, песлик эса тери ва гўштга то суяккача ўтади.

Бу икковининг ўртасидаги фарқлардан бири мўйнинг вазаҳ устида бошқа мўйлар рангида қора ёки қизғиш бўлиб ўсишидир; песлик устида эса мўй фақат оқ бўлиб ўсади.

Яна: ишқалаганда қизарса, унинг соғайишига умид бор ва у баҳақ бўлиши мумкин. Қизармаса, у ёмон хили бўлади.

Қора баҳақни даволаш

Агар бунда қон кўп бўлса, дастлаб томирдан қон олиш, куйган хилтни ва савдо хилтни девпечак ва дарахт пўкағи, қора ҳалила, чилпор ва Рум райҳони қайнатмаларига майиз, анжир ва шуларга ўхшашларни қўшиб ишлатиб бўшатиш керак.

Девпечак қўшилган оғиз суви бўшатувчи мулоийм дорилардандир: ҳар куни бир дирҳам девпечакни бир коса оғиз сувига солиб ичилса, аста-секин бўшатади.

Вазаҳ ва песликни даволаш

Бирор кучли сабаб тақозо қилмаса, томирдан қон олишдан ва ҳаммомга тушишдан сақланиш керак, лекин аҳёнда бир наҳор вақтида ҳаммомга тушиш мумкин; шароб ичишдан ҳам сақланиш керак, лекин шаробнинг ёлғиз ўзини ичиш мумкин. Беморнинг бадани тоза бўлса, ҳаммомда терлаш унга фойда қилади. Бундай бемор қусиш тadbирини ҳам ишлатсин. Агар бадан тоза бўлмаса, балғамни бўшатувчи дориларни, сўнгра

¹ Баҳақ — витилиго

сийдикни юргизувчи ва ични сурувчи катта иёражларни, айниқса, таркибига Абу Жаҳл тарвузи эти қўшилган иёраж ва шунга ўхшаш ҳаб дориларни истеъмол қилиш керак.

Доғли жойга ишлатиладиган дориларни ўша жойни ишқалаб қизартиргандан кейин ишлатиш керак, у жойни анжир барги билан то қонагунча ишқалаш, ёки кўпгина жойларга игна санчилгандан кейин ишқалаш яхшироқдир.

Чапиладиган дориларни беморни қуёшга тутиб ишлатиш у дориларнинг фойда қилишига ёрдам берадиган тадбирлардан биридир.

Синалган дори: самбитгулнинг ҳўл баргини олиб, то барг қуригунча зайтун ёғи билан қўшиб қайнатилади. Кейин зайтун ёғини сузғичдан ўтказилади ва унга тозаланган мумдан бир миқдор қўшилади, сўнгра бунинг устига сариқ олтингурут сеппиб, марҳамдек қилинади ва қуёшга тутиб туриб суртилади.

Бу касаликка учраган кишиларнинг овқатлари енгил гўшлардан, доривор қўшиб тайёрланган қовурилган нарсалар — қовурмалар, мутажжана товада пиширилган овқатлар ва кабоблардан иборат бўлади. Бундай киши шароб ичиш билан чекланиб, имкон борича сув ичишдан мутлақо сақлансин ёки уни қайнатиб, ё шароб билан аралаштириб озгина ичсин.

Қўлтиқ ҳидини даволаш

Буни аввало, зарур бўлса, баданни тозалагандан кейин, тўтиё, куйдирилган қўрғошиннинг ишлангани, турли тўполлар, мирта кули ва аччиқтош эритилган сув билан даволаш керак. Гоҳо бу дориларга сандал қўшилади ва кофур билан ҳам аралаштирилади.

Ориқликни кетказиш

Озгина вақт ичида озиб кетадиган баданларнинг қайтадан семириши ҳам қисқа бир муддатда бўлиши мумкин. Узоқ вақт ўтиб озган баданлар эса кўп овқат истеъмол қилишни қувватларининг заиф экани сабабли кўтара олмайди.

Семизликнинг ҳам зарарлари бор, уларни келгусида баён қиламиз. Мўътадил семизликдан яхшиси йўқ. Агар семизлик зарар келтирмаса, уни ёмон санама, чунки ҳаёт рутубатдадир: лекин эҳтиёт бўлишинг, гарчанд офаг юз бермаса ҳам, ҳаддан ташқари семириш йўлини севмаслигинг керак. Чунки семизлик офати тўсатдан ва бирданига келиб етадики, бу ҳақда ўз жойида айтилади.

Семириш учун қуюқ шароб ичиш, ҳазм бўлганда каймуси яхши бўладиган кучли ва пишиқ овқатлар, масалан, турли ҳалимлар, умочлар, ширгуруч, қовурилган гўшт қабиларни ейиш керак. Чунки қовурилган гўшда гўшт қуввати қамалиб қолиб, у пишиқ эт пайдо қилади, қайнатилган гўшт эса ғовак, таралиб кетадиган ва қарорланмайдиган эт пайдо қилади. Ўрдак гўшти семиртирувчидир, товуқ гўшти ҳам шундай; каклик гўшти бу жиҳатдан жуда етукдир. Шакар қўшилган мағизлар ҳам шундай. Овқатдан кейин ҳаммомга тушиш озиқни баданга жуда торттирувчи ва семиртирувчи тадбирдир, лекин бу иш кишининг жигарида, айниқса, ейилган овқат семирмоқчи бўлган кишилар ейдиган овқатдан бўлса, тиқилмалар пайдо қилади. Шунинг учун буни қўллайдиган кишиларда тош пайдо бўлади.

Овқат биринчи ҳазмдан ўтиб, қуйинга тушган пайтда ҳаммомга тушиш яхшидир. Шу билан бирга, ҳаммомдан чиққандан кейин фурсат ўтказмай овқат ейиш ҳам семиришга сабаб бўлади. Кўпчилик одамларни, айниқса, сўлиш ҳолатидаги одамларни ҳаммом жуда яхши семиртиради.

Бадантарбияга алоқали ҳаракатлар ҳам семиртирувчи тадбирлардандир; бу ҳар бир енгил ва аста-секин қилинадиган мўътадил бадантарбия бўлиб, бир оз дағал ҳамда қаттиқ ва юмшоқликда мўътадил латта билан тез ишқалашдан кейин қилинади, айниқса, биз айтгандек, тери қизаргунча ишқалаш яхшироқ.

Мўътадил мизожлилар учун мўлжалланган дориларнинг бири: бодом, пўсти ажратилган фундуқ, сақич дарахтининг меваси, pista, наша уруғи, ва катта хил сангвбар донасидан олиб, бу таркибни асал билан қорилади; ундан жавза миқдорида гўлақлар ясалади ва шулардан ҳар куни беш жавзадан ўн жавзагача истеъмол қилиб, устидан шароб ичирилади. Бу семиртиради, рангни чиройли қилади ва жинсий алоқа қувватини кучайтиради. Ёки нўхат уни, боқила, арпа ва гуручдан баробар бўлақларни, пўсти ажратилган ясмиқ, оқ кўкнори, пўсти ажратилган мошларнинг ҳар биридан ярим бўлак, ёрилган буғдой ва пўсти ажратилган кунжутдан ярим бўлакдан ҳамда шакардан икки бўлак олиб, қўй сути қўшиб суюқ овқат тайёрланади ва ерталаб истеъмол қилинади.

Ҳаддан ташқари семизликнинг айблари

Ҳаддан ташқари семизлик баданнинг ҳаракатига, кўтарилишига ва ўзиғни эплай олишига халақит беради. У томрларни қисиб торайтиради, натижада руҳ йўли тўсилиб, кўпинча, руҳ

сўлиб қолади Уларга майин ҳаво ета олмай қолади, натижада улардаги руҳнинг мизожи бузилади Уларда тор жойга қоннинг ҳайдалиб бориш хавфи пайдо бўлади: баъзан тўсатдан бирор томир ёрилиб ўлдириб қўяди. Бундай ҳолатда ва бундан олдинги вақтларда у кишиларда нафас қисилиш ва хафақон юз беради; шу пайтдаги ҳолатга қарши томирдан қон олиш чораси кўрилсин; қисқаси, улар тўсатдан ўлиши мумкин. Умуман, ҳаддан ташқари семиз кишилар тез ўлади, айниқса, умрининг бошланғич пайтида семиз бўлган кишиларда шундай бўлади, чунки уларнинг томирлари тор ва қисилган бўлади.

Киши совуқ мизожли бўлмаса, бундай семизликка эриша олмайди, шунинг учун улардан фарзанд бўлмайди, ўзлари соғлом бўлмайдилар ва эрлик уруғлари оз бўлади. Семиз хотинлар ҳам шундай; уларнинг бўйида бўлмайди, ҳомиладор бўлсалар ҳам, бола ташлайдилар, уларнинг шаҳватлари ҳам заиф бўлади.

Оздириш тадбири

Овқатни кам бериш, овқатдан кейин ҳаммомга тушириш, кучли бадантарбия қилдириш, узоқ вақт ўтказиб овқатлантириш, овқатни озиқ бўлмайдиган ва озиғи қуруқ бўладиган нарсадан ёки ясиқ, нонхўриш ва сиркаланган нарсалар сингари мазаси ўткир ёки шўр нарсаларни бериш керак.

Уларнинг ейдиган нонлари кепакли нон ва арпа нони бўлсин; овқатларига иссиқлик дориворлар кўпроқ қўшилсин.

Семиз кишиларга кучли бадантарбия ва турли бўшатиш тадбирларини юклаш керак.

Кучли дори. Ёввойи бодринг илдизи, гулхайри илдизи ва говшир илдизини олиб, ҳаммасидан элаки дори ясаб бир дирҳамдан ичилади.

Ички юмшатувчи дорилар ҳам шундай, улар томирдаги овқатларни сарф қилиб юборади.

Бундай кишилар наҳорга ҳаммомга тушишлари; ҳаммом эса ҳаволи ва терлатадиган бўлиши, сувли ва рутубатлантирувчи бўлмаслиги керак.

Ҳаммомдан кейин овқатланишга шошилмаслик, балки сабр қилиб, ётиш, бадантарбия қилиш, сўнг ором олиш, шундан кейин озгина ва енгил овқатланиш керак.

КИТОБДА УЧРАЙДИГАН ЎЛЧОВ БИРЛИКЛАРИ

Боқила	— 2,832 грамм
Бундуқа	— 4,25 г
Дирҳам	— 2,975 г
Донақ	— 0,495 г
Драхмий	— 4,25 г
Жавза	— 38,25 г
Истор	— 17,0 г
Қайла	— 892,5 г
Карама	— 0,99 г
Оболо	— 0,708 г
Ратл (ритл)	— 340 г
Тассуж	— 0,18 г
Турмуса	— 0,472 г
Ускурража (сукурража)	— 106,25 г
Ўқия	— 29,75 г
Қирот	— 0,236 г
Қист	— 510—566 г
Ҳабба	— 0,059 г
Ҳиммаса	— 0,25 г

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
Ибн сино ва унинг тиббий мероси	4
Тиб илми ва унинг вазифалари	21
Унсур (элемент)лар нима	22
Мизож ҳақида :	23
Касаллик, унинг сабаблари ва аломатлари	27
Касалликларнинг даврлари	27
Атрофни ўраган ҳавонинг гавдага таъсири	28
Яхши ҳаво ҳақида	29
Йил фаслларининг таъсири ҳақида	29
Турар жойларга боғлиқ ҳукмлар	33
Ейиладиган ва ичиладиган нарсалар келтириб чиқарадиган ҳо- дисалар ҳақида	35
Сувлар ҳақида	36
Ҳаммомга тушиш, қуёшга тобланиш ва қумда ётиш	39
Соғлиқни сақлаш тadbирлари	41
Соғлиқ ва касалликнинг сабаби ва ўлимнинг муқаррарлиги ҳа- қида	41
Болаларга қўлланиладиган тadbирлар	43
Балоғатга етган кишилар учун умумий бўлган тadbирлар	47
Ҳаммомда чўмилиш ҳақида	48
Овқатланиш тadbiri	49
Сув ва ичимликларни ичиш тadbiri	51
Уйқу ва уйқоқлик ҳақида	52
Кексалар тadbiri	52
Йилнинг турли фаслларидаги тadbирлар ва ҳавони соғломланти- риш ҳақида	53
Сафар қилувчилар тadbiri	54
Даволашнинг умумий қоидалари	57
Гавдани бўшатиш (истифроғ қилиш) ҳақида	58
Қон олиш ҳақида	59
Зулук солиш	61
Оғриқларни тўхтатиш ҳақида	61
Доривор ўсимликлар ва бошқа содда шифобахш нарсалар	63
Мураккаб дорилар	110
Мураккаб дориларнинг кераклиги	110
Тарёқлар ва катта маъжунлар	112
Жуворишлар	117
Шарбатлар ва қуюлтирилган ширалар	118
Сиканжубин	119

Айрим касалликлар учун тажрибадан ўтган мураккаб дорилар	121
Бўгин огриқлари подагра ва ирқуннасо	124
Айрим бир аъзода содир бўладиган жузъий касалликлар	125
Бош ва мия касалликлари	125
Бош огриғида қўлланадиган умумий тадбир	125
Шақиқа (мигрень) ҳақида	126
Литарғус, яъни совуқ сарсом	126
Ақлга етадиган зарарлар	127
Эслаш қобилиятининг бузилиши	127
Ишқ (севги)	129
Тутқаноқ	130
Сакта (мияга қон қуйилиши)	132
Фалаж	133
Юз фалажи (лақва)	134
Кўз касалликлари	134
Кўзга оқ тушиши	134
Шабкўрлик	135
Катаракта	135
Оғиз сассиқлиги	136
Упка касалликлари	136
Харсиллаш ва нафас қисшини даволаш	136
Зотилжам (плеврит)	137
Сил касаллиги	138
Кўкрак яраларини ва силни даволаш	138
Юрак касалликлари	140
Юрак дорилари	141
Хафақон	141
Меъда касалликлари	142
Меъдага ёқадиган нарсалар	142
Меъда яралари	144
Жигар касалликлари	145
Жигарнинг аҳволини билиш	145
Жигар шишлари	148
Истисқо	148
«Мешсимон» истисқони даволаш	149
Сариқ ва қорасариқ	150
Ичак касалликлари	152
Куланж касаллиги	152
Куланжни даволаш қонунни	153
Бавосир	155
Оғриқ қолдирувчи дорилар	156
Буйрак касалликлари	157
Буйрак тоши	157
Сийиш қийинлиги ва сийдик тутилиши	160
Диабет	161
Таносил аъзолари ҳақида	162
Жинсий алоқанинг фойдалари	162
Жинсий алоқанинг зарарлари	162
Жинсий қобилиятнинг камлиги	163
Шаҳватни кўзғатувчи содда дорилар	163
Дориларга ўхшаш овқатлар	165
Бола бўлмаслик ва бўйида бўлишнинг қийинлиги	165
Ҳомиладор хотинларнинг умумий тадбири	165

Айрим бир аъзога хос бўлмаган касалликлар	167
Бабо иситмаси ҳақида	167
Чечак ва қизамиқ	168
Шишлар ва тошмалар	170
Саратон (рак)	171
Мохов касаллиги	173
Даволаш	173
Яралар	174
Суяк чиқиши	175
Заҳарлар	176
Ҳашаротлар ва илон чақишни даволаш	178
Ҳашаротларни ҳайдаш усули	178
Қутурган ит тишлаган кишининг аҳволи	179
Қутурган ва қутурмаган ит қошиши орасидаги фарқ	180
Даволаш	180
Чаён чақиши	181
Даволаш	181
Зийнат (косметика)га тегишли тадбирлар	182
Сочни тукилишдан сақлайдиган дорилар	182
Сочни узайтирадиган дорилар	182
Мўйга ишлатиладиган бўёқларнинг баёни	183
Мўйни қорайтирадиган дорилар	183
Рангни чиройли қилувчи нарсалар	183
Баҳақ, вазаҳ, оқ ва қора песлик	184
Қора баҳақни даволаш	184
Вазаҳ ва песликни даволаш	184
Қўлтиқ ҳидини даволаш	185
Ориқликни кетказиш	185
Ҳаддан ташқари семизликнинг айблари	186
Оздириш тадбири	187
Китобда учрайдиган ўлчов бирликлари	188

На узбекском языке

АБУ АЛИ ИБН СИНА

Составители: УБАЙДУЛЛА ИСРАИЛОВИЧ ҚАРИМОВ
СУРАЙЕ УБАЙДУЛЛАЕВНА ҚАРИМОВА

ВРАЧЕБНЫЕ СОВЕТЫ

Издательство «Меҳнат» — Ташкент — 1991

Муҳарририят мудири *М. У. Тўйчиев*
Рассом *В. Анчипаловский*
Бадий муҳаррир *Ҳ. Қутлуқов*
Тех. муҳаррир *Н. Сорокина*
Мусафҳиҳа *М. Тожиева*
Кичик муҳаррир *Қ. Дориломонова*

ОИБ № 1220

Теринга берилди 15.06.91. Босишга руҳсат этилди 11.07.91. Ҳажм улчами 60×84/16. № 2 қоғозга «Литературная» гарниттурада юқори босма усулида босилди. Шартли б. т. 11,16. Шартли буюқ ҳажми 11,27. Нашр т. 12,25. 100000 нусха. Буюртма № 3266. Баҳоси 6 с. Шартнома бўйича.

«Меҳнат» нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 120—91.

ЎзССЖ Матбуот Давлат комитети, Ғафур Ғулум номидаги нашриёт-матбаа бирлашмасининг 1-босмахонасида босилди. 700002 Тошкент. Сағбон кўчаси, 1-берк кўча, 2-уй.